

Het cultuurlandschap van West-Soembawa

<https://hdl.handle.net/1874/322571>

192. 192, 1936.

24

HET CULTUURLANDSCHAP VAN WEST-SOEMBAWA

24

MET / LOSSE BIJLAGE(N)

G. KUPERUS

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

A. qu.
192

Academia Expedition

Dr A. Elbert 1911 III C a 126.

HET CULTUURLANDSCHAP
VAN WEST-SOEMBAWA

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT

2822 446 1

HET CULTUURLANDSCHAP VAN WEST-SOEMBAWA

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKS-
UNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN
RECTOR-MAGNIFICUS Dr. W. E. RINGER, HOOG-
LEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE,
VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSI-
TEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT
DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE EN VAN DE
FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE TE
VERDEDIGEN OP VRIJDAG 18 DECEMBER 1936,
DES NAMIDDAGS TE 3 UUR

DOOR

GERRIT KUPERUS

GEBOREN TE AKKRUM (FR.)

MET / LOSSE BIJLAGE(N)

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — BATAVIA — 1936

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

BOEKDRUKKERIJ J. B. WOLTERS' U.M.

Bij het beëindigen van mijn academische studiën is het mij een behoefte, U, Hoogleraren der Vereenigde Faculteiten der Letteren en Wijsbegeerte en der Wis- en Natuurkunde aan de Utrechtsche Universiteit, hartelijk te danken voor het van U genoten onderwijs. In het bijzonder voel ik mij gedrongen op deze plaats mijn erkentelijkheid te betuigen voor hetgeen Gij, Hooggeleerde Kohlbrugge tijdens mijn studiejaren voor mij zijt geweest.

Hooggeleerde Van Vuuren, Hooggeachte Promotor, gedurende mijn verblijf in Nederlandsch-Indië genoot ik het voorrecht met U in contact te blijven. Uw belangstelling in het gekozen onderwerp was mij een aansporing tot ernstig onderzoek. De aanwijzingen, die ik van U tijdens het bewerken van dit proefschrift mocht ontvangen, leidden tot een scherpere formulering van de zich voor- doende problemen. Hiervoor betuig ik U mijn oprechten dank.

Bij de samenstelling van dit werk mocht ik in Nederlandsch-Indië de medewerking van zeer velen ondervinden.

In de eerste plaats wil ik de groote bereidwilligheid gedenken waarmee Zijne Hoogheid Mohamad Kaharueddin, Sultan van Soembawa, mijn onderzoek steunde.

Aan den Heer J. J. Pettinga, toenmalig gouvernementsveearts te Soembawa-besar, ben ik grooten dank verschuldigd voor de vele gegevens en de foto's, die hij mij verstrekte.

De interpretatie der Volkstellinggegevens werd vergemakkelijkt door de aangename wijze, waarop Dr. L. Adam, Resident van Madioen, voormalig Hoofd van het Tijdelijk Kantoor voor de Volkstelling 1930 mij zijn medewerking verleende. Hiervoor zij hem op deze plaats mijn hartelijken dank betuigd.

Met weemoed gedenk ik de vriendschappelijke hulp, die wijlen P. J. B. van Kessel mij bij het samenstellen der kaarten verleende.

Tenslotte wil ik nog de Hoofdambtenaren en Ambtenaren van de Algemeene Secretarie en van de Departementen van Binnenlandsch Bestuur, Economische Zaken, Financiën en Oorlog, die mij bij mijn arbeid ter wille zijn geweest, hartelijk dank zeggen voor hun bijstand.

Voorbericht.

Deze studie betreffende het cultuurlandschap van West-Soembawa omvat het gebied van het Sultanaat Soembawa.

In de jaren 1931 en 1932 werd het gebied door den schrijver bezocht.

Inleiding.

In de hier volgende studie wordt de totaalindruk, welke een gebied wekt, als uitgangspunt voor geografisch onderzoek aanvaard. Onder totaalindruk zij verstaan het geheel van het zinnelijk waarneembare, dat het land den onderzoeker biedt. Onbevangen betreedt hij het land, neemt hij waar, stelt zich vraag op vraag; hij is daarbij nog in het voorloopige stadium van onderzoek. (Hoofdstuk I).

Om nader met het gebied vertrouwd te raken, worden in het volgende hoofdstuk (Hoofdstuk II) gegevens over het landschapsbeeld en de sociaal-economische verhoudingen in de 19e eeuw, ontleend aan manuscripten of publicaties (uit die eeuw) geraadpleegd.

In Hoofdstuk III wordt dan aan de hand van een physiognomische indeeling van het gebied, de vormenrijkdom van het landschap in West-Soembawa beschreven en de verspreiding der verschillende landschapselementen nagegaan. De vormenrijkdom van het cultuurlandschap wordt — behalve door de mogelijkheden, die het physisch milieu biedt — door de sociaal-economische verhoudingen bepaald.

Deze verhoudingen worden in Hoofdstuk IV besproken. Is dit geschied, dan wordt het mogelijk een ontwikkelings-geschiedenis van het cultuurlandschap op te stellen. (Hoofdstuk V). De ontwikkelingsgang van het cultuurlandschap kan voor oude tijden slechts zeer globaal worden aangegeven, maar de daartoe noodige gegevens vermeederen met het voortschrijden in den tijd. In de 20e eeuw treden door Westersche invloeden nieuwe landschapsveranderingen op. Deze worden in het laatste hoofdstuk (Hoofdstuk VI) beschreven. Aan de hand van een uitvoerige statistiek der handelsbeweging kan in hetzelfde hoofdstuk de beteekenis van de verschillende bestaansmiddelen voor de inheemsche bevolking in het licht worden gesteld, terwijl aan het slot daarvan op voorzichtige wijze verwachtingen omtrent toekomstige landschapsveranderingen in het gebied kunnen worden uitgesproken.

Het beeld, dat het land vertoonde aan den onbevangen onderzoeker wordt nu scherper: hij weet welke krachten dit beeld hebben gevormd en nog vervormen.

Hoofdstuk I.

Voorloopige indrukken van het land.

§ 1. *Laboean Soembawa en Soembawa-besar.*

De noordkust van het westelijk deel van het eiland Soembawa is, te beginnen bij Tano ¹⁾ Sarokaja in het noordwesten, naar het zuidoosten gericht. Op korten afstand voorbij de monding van de Brang ²⁾ Soembawa buigt de kustlijn zich om naar het noordoosten, zoodat een baai wordt gevormd, die naar het noorden geopend is. Deze baai is ligplaats voor de K. P. M.-stoomers, die Laboean ³⁾ Soembawa aandoen.

Het schip, waarop wij ons bevinden, heeft thans, nu de oostmoesson doorstaat (einde Mei) een rustige ankerplaats, maar de veronderstelling schijnt niet gewaagd, dat in den westmoesson op de alsdan onbeschermde reede bij het lossen en laden moeilijkheden zullen kunnen voorkomen, te meer, daar wegens de geringe diepte van de baai, de schepen op een flinken afstand uit de kust moeten blijven. Na ontscheping blijkt al dadelijk, dat Laboean Soembawa zich niet onderscheidt van vele andere kustkampongs in de Maleische eilandenwereld, waarom wij onmiddellijk doorgaan naar Soembawa-besar, de hoofdplaats van het Sultanaat Soembawa, dat het westelijk deel van het eiland inneemt. De weg, die daarheen leidt, loopt tusschen sawah's door, waarop thans de rijstooft in vollen gang is. Verderop groenen bamboeboschjes langs een rivier, daarachter wordt het land hooger om op te klimmen tot de wazigblauwe bergen in de verte. Het is ons, als we langs de door tamarinden beschaduwden, geasphalteerden weg rijden, alsof we hier een stuk Java terugvinden. Lang duurt deze indruk niet. Nu en dan zijn er ruiters op den weg, die zoodra zij onze auto gewaar worden, van hun schichtige paarden afspringen en deze vasthouden in den weggreppel tot wij voorbij zijn. En als wij de brug over de weinig water bevattende Brang Soembawa achter ons hebben, wordt het beeld geheel on-Javaansch. Wij rijden nu door kp. Boegis,

¹⁾ Tano (Soemb.) = kaap.

²⁾ Brang (Soemb.) = rivier.

³⁾ Laboean (Mal.) = haven, reede, ankerplaats.

de nederzetting der Boegineezen, aan den rand van de hoofdplaats gelegen. De huizen zijn alle op stevige, 1 à 2 m hooge palen gebouwd en maken hierdoor een veel forscheren indruk dan de kamponghuisjes op Java. Even later zijn we in het eigenlijke Soembawa-besar, ook de huizen van de Soembawareesche bevolking staan op palen, zoodat deze bouwwijze niet alleen door Boegineezen wordt aangewend. Zullen we de paalwoning overal in West-Soembawa aantreffen?

Evenals in de meeste plaatsen op Java, wordt ook het middelpunt van Soembawa-besar door een aloen-aloen gevormd. Aan den weg, die de grasvlakte omgeeft, bevinden zich enkele grootere, meest door Europeanen bewoonde huizen, de moskee, toko's van Chineezzen en Arabieren en de pasar. Iets op zij ligt de oude Astana.¹⁾ (foto 1). De dakbedekking van golfijzeren platen past niet bij den stijl der huizen, die het sultansverblijf omringen. Op de aloen-aloen is men bezig met den bouw van een nieuwe Astana, die, zooals wij reeds kunnen zien, niet op palen zal worden opgetrokken en zich daarmee nog verder verwijderd van den inheemschen bouwstijl.

Het grootste deel van de eigenlijke kampong strekt zich ten westen van de aloen-aloen uit tot de Brang Soembawa, die in een wijde boog om de plaats heenloopt en haar ook aan de zuidzijde begrenst. Daar vinden we de „tangsi”,²⁾ die met zijn bevolking van Ambonneesche of Menadoneesche soldaten, vrouwen en kinderen een vreemd element vormt in de nederzetting. Ook de z.g. kampong Djawa wordt bewoond door niet-Soembawareezen. Soembawa-besar herbergt nog meer vreemdelingen. Nu en dan zien we een groep menschen in grauwe jassen en broeken bezig met steenen kloppen of straatreiniging. Hun uiterlijk doet Papoea invloeden vermoeden. Het blijken gestraften te zijn, afkomstig van de andere eilanden van de residentie. Hun door prikkeldraad omgeven verblijfplaats ligt even buiten de nederzetting.

Zoo biedt dus de voornaamste vestiging van West-Soembawa door het groote aantal vreemdelingen (Boegineezen, Javanen, Chineezzen, Arabieren, Europeanen) een weinig Soembawareesch aspect en daarom lijkt het beter de leefwijze van den Soem-

¹⁾ Astana (Mal.) = vorsten-, resp. sultansverblijf.

²⁾ tangsi (Mal.) = kazerne. (De militaire bezetting is in 1933 vervangen door veldpolitie).

bawarees elders, meer het binnenland in, waar te nemen. Wel hebben wij hier gelegenheid een Soembawareesch huis wat nader te bekijken.

De stevige palen van djati of een andere duurzame houtsoort rusten op groote, platte steenen en vormen onder het huis een ruimte, die meestal door een bamboehag is afgesloten en als stal en bergplaats wordt gebruikt. Het geraamte van het huis bestaat uit balken, maar de vloer en omwanding zijn van gespleten of gevlochten bamboe gemaakt. Over den vloer liggen gevlochten rottanmatten uitgespreid, terwijl de wanden behangen zijn met reepen doek of krantenpapier, die de retsen afsluiten. In het huis, dat wij bezoeken, zijn slechts drie afdeelingen (Soemb. roeangs). De voorste roeang betreedt men langs een voor de deur geplaatste trap. Dit is de ontvangkamer voor de gasten. Daarachter bevindt zich de slaapkamer, die uitkomt op een gang, die de verbinding vormt tusschen de voorkamer en de keuken, die het achterste gedeelte van het huis inneemt.

Een soort vliering (Soemb. lebang) bevindt zich boven de kamers, terwijl een vrij spits toelooptend dak het geheel overkapt. Dit dak bestaat uit bamboelatjes (Soemb. santeks), aan welker bolle zijde een spaander is afgespleten voor de bevestiging aan het dakgeraamte. In den driehoek gevormd door kap en nok vindt men nog eenige afdakjes, een soort van luifels, ter bevordering van de ventilatie. Het aantal duidt aan, dat de bewoner iemand uit de hoogere standen is, de kleine man heeft er slechts één. De nok heeft een verlengstuk van kunstig houtsnijwerk.

§ 2. *Naar het Oosten.*

Van de hoofdplaats loopt een goede, verharde weg oostwaarts, zoodat een autotocht in die richting ons een indruk kan geven van het landschap van Soembawa-besar tot de Salehbaai. Na eenige steile kronkelingen in den weg hebben we den breeden dalbodem van de Brang Soembawa, waarin de hoofdplaats ligt (foto 2), verlaten en bevinden we ons wellicht 80 m boven Soembawa-besar en 100 m boven den zeespiegel. De weg loopt nu door een terrein, dat slechts flauwe golvingen vertoont, zoodat de bereikte hoogte niet opvallend verandert. Het wegbeeld wordt eerst nog verlevendigd door ruiters, die zich op hun vlugge paardjes naar de pasar van Soembawa-besar begeven. Felrood vlammen de hoofddoeken en ook de lendendoek bevat die kleur. Enkele ruiters hebben hun

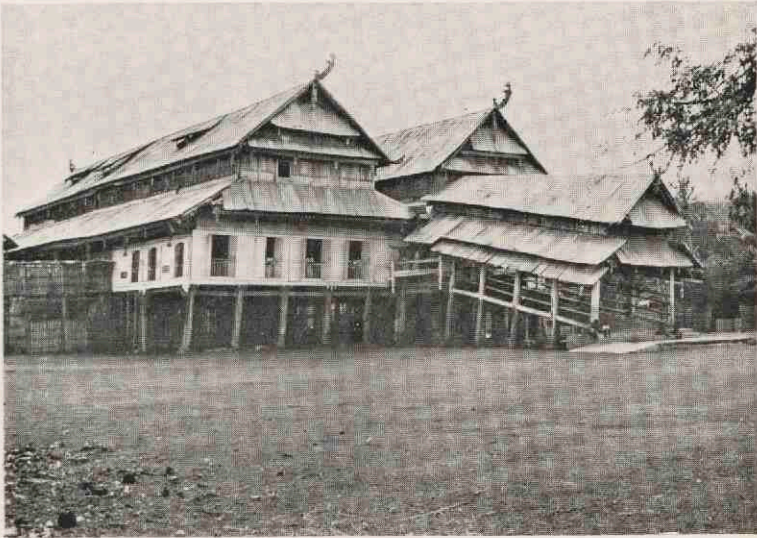

Foto J. J. Pettinga.

Foto 1. De oude Astana te Soembawa-besar.

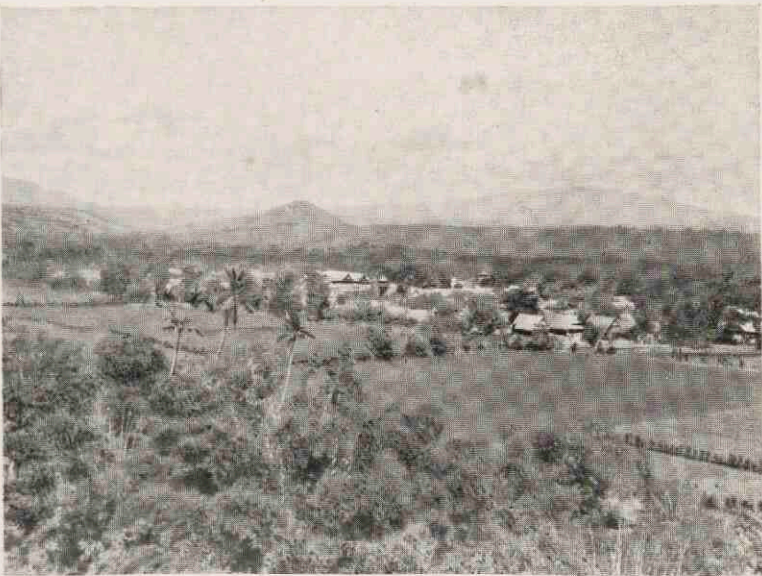

Foto 2. Gezicht op Soembawa-besar. Op den voorgrond sawah's en bamboebosch.

Wormker

20m hovenree

Foto J. J. Pettinga.

Foto 3. Soembawaresche echtparen te paard.

Foto 4. Parklandschap bij Lape.

vrouw meegenomen, die schrijlings met opgetrokken beenen achter hen zit (foto 3). Lastpaarden draven aan een touw mede.

Dra hebben we de marktgangers achter ons en zijn het vooral dieren, die de aandacht boeien. Onophoudelijk zien we groepjes grijze apen hun toevlucht zoeken in de begroeiing langs den weg. Hetzelfde doen de boschkippen, die in deze streek blijkbaar zeer talrijk zijn. Aan weerszijden van den weg bevinden zich lage boschjes met smalle paadjes ertusschen. Soms komt een gedeelte met hoogstammige, met lianen behangen boomen voor, maar het bosch is nog tamelijk ijl. Oorspronkelijk moessonwoud? Secundair bosch? Een kudde karbouwen baant zich er juist een weg door. Even verder steken eenige paarden den weg over en verdwijnen in de paadjes tusschen het bosschage.

Dan een verrassend gezicht op een kudde Bengaalsche runderen, groote grijswitte bultige dieren. Een veehoeder is niet te zien. De weg slingert zich verder, de telefoondraad gaat van boom tot boom, kris-kras den weg over. Hier en daar bevinden zich op den berm groote steenhoopen; grensaanduiding of steenvoorraad voor wegverbetering? Dan een ladang, omheind door een heg van levend hout om de wilde varkens te keeren. Welk een doodsch gezicht levert een ladang met zijn geblakerde boomskeletten op! Maar ertusschen groenen verschillende gewassen. Eindelijk een kampong Serading. We zijn 9 km van Soembawa-besar. De kampong ligt links van den weg, in een open sawah-vlakte, die, nu de rijstooogst reeds is afgeloopen, dient voor veeweide. Het veebezit van de kampong schijnt aanzienlijk te zijn: behalve paarden en karbouwen zien we op de vlakte en langs den weg geiten en schapen, onder en bij de huizen eenden en kippen. Eenigen tijd later kronkelt de weg door een djatibosch. Het complex, dat zich slechts over eenige honderden meters langs den weg uitstrekt, ziet er weinig florissant uit, hooge stammen zijn zeldzaam. Het bosch maakt den indruk sterk uitgekapt te zijn.

Een ijzeren brug ligt over de Brang Mojo. De rivier bevat thans nauwelijks water, maar de soliede constructie van de brug wijst erop, dat in den westmoesson tegen bandjirs weerstand kan worden geboden. Over de kleinere rivieren zijn houten bevolkingsbruggen gebouwd, terwijl een enkele maal ook deze ontbreken.

Langzamerhand komt er eenige verandering in het landschap, vooral nadat we Lopok-loka gepasseerd zijn. De boschjes staan meer uit elkaar, ertusschen groeit een kort gras, de geheele streek

krijgt meer het uiterlijk van een parklandschap. Bij Lape bevinden zich reeds grootere grasvlakten tusschen de lage boschjes, terwijl hooge boomen of boomgroepen talrijker worden (foto 4).

Na Lape blijft het landschapsbeeld hetzelfde. De weg nadert de lage bergen in het zuiden, die ook slechts een schaarsche begroeiing blijken te hebben. Het gras, dat bij Lopok nog frisch groen was, heeft hier reeds een bruine tint, en hoe meer we Plampang naderen, des te troosteloozer wordt de streek.

De *Acacia* ¹⁾ is hier de overheerschende boom, *Lantana*-struiken bloeien langs den weg, evenals de op Java veelvuldige widoeri. ²⁾ De rivieren en beekjes liggen geheel droog, lage boschjes begeleiden de rivier bij kp. Simoe. Waarom zijn hier geen galerijwouden?

Na Plampang blijft het land schaars begroeid en de doornachtige *Acacia* meester van het terrein. Over korte afstanden voert de weg ons langs de Saleh-baai. Hier liggen geheel onbegroeide strandvlakten, die soms door de zee overstroomd moeten zijn, want witte zoutuitbloesemingen lichten op uit den donkergrijzen grond. Op den achtergrond van de strandvlakte strekt zich homogeen, ijl *Acaciabosch* uit, met evenhooge bladerschermen. Reeds aldoor zijn ons langs den weg cactusgroepen opgevallen, maar tusschen Ampang en Laboean Djamoë wordt met het talrijker worden van de kampongs ook de *Opuntia* veelvuldiger. Tenslotte is het eindpunt van onzen tocht, Laboean Djamoë, bereikt. Hel flikkert de Salehbaai in de zon, aan de overzijde duiken flauw de omtrekken van den Tambora op, terwijl op den voorgrond een paar vlerkprauwen om P. Rakit heen draaien. De kampongbevolking weet ons al gauw te vertellen, dat zij „Orang Boegis” of „Orang Badjo” zijn. Langs het strand overal klappers; de vijgencactus reikt hier tot de hoogwaterlijn. Wanneer wij aan het einde ³⁾ van den weg, die ons door het oostelijk deel van West-Soembawa's noordhelft voerde, onze indrukken vaststellen, dan zijn wel de voornaamste die van den rijkdom der dierenwereld en de schaarschte aan menschen. Overal paarden, buffels, geiten, apen en vogels, maar zelden een ontmoeting met een ruiter. Alleen tijdens het laatste gedeelte van den tocht verzwakte deze indruk door meerdere dichtheid van nederzettingen. Hoewel

¹⁾ *Acacia tomentosa* Willd.

²⁾ widoeri (Jav.) = *Calotropis gigantea* R. Br.

³⁾ De weg is thans doorgetrokken tot de onderafdeelingsgrens.

de bevolkingdichtheid niet groot leek, waren toch overal langs den weg de sporen van menschelijke activiteit te zien. Aldoor waren stukken grond in gebruik genomen voor ladangbouw en bij elke kampong strekte zich een meer of minder groot sawah-areaal uit. Tusschen Lape en Ampang maakte het landschap een dorren indruk. Hoe zal het er uitzien aan het einde van den drogen tijd? Is het klimaat wellicht een welvaart-belemmerende factor in deze streek?

Onze waarnemingen van het oostelijk deel van West-Soembawa's noordhelft kunnen we aanvullen door een paardentocht van Lape naar het noorden. Doel is de verlaten kampong Ngali. Van Lape helt langzaam de vlakke naar zee. De begroeiing van den kalkachtigen bodem is schraal. Rijen djarakboompjes ¹⁾ wijzen op verlaten ladangs, het zijn resten van de vroegere omheining. Even voorbij de slechts weinig huizen tellende nieuwe kampong Ngali ligt aan den voet van de Olet ²⁾ Aitiras een uitgestrekte vlakke, die bij nauwkeurige waarneming één groot sawahcomplex blijkt te zijn. De sawah's zijn reeds tientallen jaren onbeplant gebleven en daardoor veranderd in een grasvlakte, waar in den drogen tijd de grond splijt en het vee slechts in ontoereikende mate voedsel vindt.

Tegen de helling van de Olet Aitiras zijn de omtrekken (steenen muurtjes) van de vroegere versterkte kampong Ngali te zien en iets hoogerop die van een astana of benteng, volgens zeggen van de bevolking vroeger de zetel van de Boemi Ngampo (bestuurder) van Kika (de huidige demoengschappen Plampang en Lape-Lopok omvattend). Steil helt de kalkrots naar de zee en geeft ons een verrukkelijk uitzicht op de Taratabaai. De kampong moet van de zeezijde onneembaar geweest zijn. De schregen tijdens de Tambora-uitbarsting van 1815 heeft de bevolking doen vluchten naar Oost-Soembawa, waar thans nog de groote kampong Ngali (in Belo) ligt. Opvallend zijn de djatigroepen, die bij deze oude vestiging liggen.

De terugweg nemen we over de kleine Boegineesche visschers-plaats Laboean Koeris. Ook hier treffen we weer onbegroeide strandvlakten aan met acacia's op den achtergrond. Langs den weg, die Laboean Koeris met den grooten weg van Soembawa-besar verbindt, treden hier en daar reeds geheel open vlakten op, waar

¹⁾ Djarak (Mal.) = *Jatropha multifida* L.

²⁾ Olet (Soemb.) = berg, heuvel.

paarden, karbouwen en soms ook een koppel Bengaalsche runderen weiden.

Onze conclusie is dan ook, dat de vegetatie van dezen noord-oosthoek schraler is, dan we, den grooten weg volgend, hadden kunnen vermoeden.

§ 3. *Naar het Westen.*

De weg, die Soembawa-besar met het westelijk deel van het Sultanaat verbindt, leidt ons eerst over een afstand van ± 25 km langs de noordkust. Deze weg volgt zooveel mogelijk de kust, omdat meer in het binnenland de diep-ingesneden zuid-noord gerichte ravijnen een daarop rechtstandig gericht verkeer bemoeilijken.

Eenige km westelijk van Laboean Soembawa kronkelt de weg zich rond een diep-blauwe baai, omzoomd door grijze wanden van rifkalk. Zou tijdens den westmoesson deze Badasbaai niet een veel rustiger ligplaats opleveren voor de K. P. M.-stoomers dan de onbeschermd reede van L. Soembawa?

De weg voert ons nu en dan door hoogstammig bosch, welks boomen behangen zijn met lianen en epiphyten. Het bosch wisselt echter aldoor af met ladangterreinen, zoodat we hier waarschijnlijk met secundair bosch te maken hebben. Enkele kleine rivieren liggen vrijwel droog. Aan den mond teekent zich duidelijk een zandige ondiepte af, afvloeijing van water schijnt nauwelijks plaats te hebben, zoodat bovenstreams van den drempel zich lagunevorming voordoet.

In hoofdzaak verschilt het vegetatiebeeld niet van hetgeen we op onzen tocht naar het oosten te zien kregen. Hoogstammig bosch komt slechts over korte afstanden voor, laag houtgewas overheerscht, maar meer aaneengesloten dan bij Serading en Lopok. Tuinen van lontar- en cocospalmen bevinden zich in de omgeving van de kampongs. De Brang Ree blijkt sinds ons vorig bezoek (1931) overbrugd, een belangrijke verbetering, daar deze rivier vroeger niet alleen bij bandjirs, maar elken dag door het binnendringende vloedwater het doorgaand verkeer eenige uren belemmerde.

Van de Brang Ree tot Oetan gaat de tocht door een vrijwel onbewoonde streek. Vrijwel, want hier en daar wijst een ladang op menselijke activiteit. Is er verband tusschen de geringe bevolkingsdichtheid en het talrijker voorkomen van hoogstammige boschcomplexen?

Nu en dan voert de weg vlak langs de zee, maar even later zijn

we weer 20 m hooger op het rifterras. Eindelijk sawah's. De rijstooft is in vollen gang en biedt een even opgewekt beeld als op Java. Nu worden ook de *Opuntia's* langs den weg talrijker en niet lang daarna zijn we in Oetan.

Hier wacht ons een verrassing: over de Brang Oetan, aan welks hooge rechteroever de groote kampong zich uitstrekt, leidt een groote hangbrug (foto 5). De breede rivierbedding ligt gedeeltelijk droog; langgerekte zand- en grintbanken scheiden de waterlopen. Na Oetan blijven sawah's den weg begeleiden, en ook rondom Alas, dat we na eenigen tijd bereiken, strekt zich een groot sawah-areaal uit. Bij Kaap Boengin geeft de weg ons het uitzicht op een paaldorp in zee.

Sinds we Oetan gepasseerd zijn, wordt de vaart van onze auto herhaaldelijk onderbroken door hekken, die den weg volledig afsluiten. Het blijken onderdeelen te zijn van de omheiningen, die het sawah-bezit van de verschillende kampongs omgeven. Men wil in dezen tijd het vee buiten de sawah's houden en sluit daarom ook den weg af, zoodoende het niet-beplante gebied tot weideterrein bestemmend.

Even voorbij Alas stroomt de Brang Ode, die een gedeelte van de sawah's van de kampong bevoeit. Hier voert ons geen moderne brug over de rivier, maar moeten we ons met auto en al in den stroom wagen! Het „tracé" is echter bekend, zoodat de doortocht geen verrassingen biedt (foto 6).

Als de weg zich meer naar het zuiden wendt, zijn we het sawah-en kampongrijke landschap van den noordwesthoek door en rijden we weer door laag houtgewas. Er is veel, dat herinnert aan het landschap van het oosten, maar het korte gras tusschen de boschjes ontbreekt grootendeels. Een grijs-bruine zandlaag overdekt het terrein. Een lichte stijging van den weg wordt merkbaar, we komen in een heuvelachtige streek, waar de boschjes nog verder van elkaar staan en groote onbegroeide plekken vrij laten. Het hoogste punt van den weg geeft ons een prachtig uitzicht op Straat Alas en de wazig-blauwe Rindjani aan den overkant. Ook aan de andere zijde van de waterscheiding blijft het vegetatiebeeld gelijk, totdat bij Senajah eenige ladangs afwisseling brengen.

Bij Seteloek wordt het uitzicht weer ruimer. De kampong ligt in een groote, met sawah's bezette vlakte, die aan alle kanten door bergen is omgeven.

Langs de rivier strekken zich fraaie bamboestoelen uit, omgeven

door een heg van latwerk of *Opuntia's*. Overal zagen we op onze tochten bamboe, vooral langs de rivieren, maar nergens maakten de stoelen een zoo verzorgden indruk en werd zooveel waarde gehecht aan het weren van beschadiging door het vee. De kom van Seteloek blijkt in het zuiden slechts door een lagen heuvelrug afgesloten te zijn. Daarachter ligt een vlakke, die naar het zuiden helt. De weg doorkruist de vlakke niet, maar volgt den binnenrand van het lage gebergte, dat zich tusschen Laboean Beroe en Laboean Balat uitstrekt. De hellingen daarvan zijn beplant met katjang hidjau, terwijl aan den anderen kant van den weg zich sawah's uitstrekken. Niet lang duurt dit gezicht, plotseling ligt een groot watervlak voor ons: het moeras Lebbo. Van hier tot Taliwang (8 km) blijft het moeras aan onze linkerhand. Visschers pagaaïen hun boomkano's tusschen de waterplanten door. De buffels steken nauwelijks af tegen het donkergrijs van de moddervlakten, die het moeras omzoomen (foto 7). Als de tocht langs het moeras geëindigd is, zijn we al gauw in Taliwang. Eerst wordt de Brang Rea nog gepasseerd, de rivier, waarop het moeras afwatert.

Taliwang ligt in een groote laag gelegen vlakke, die aan alle zijden door bergen omringd is. Evenals de kom van Seteloek is een groot gedeelte van de vlakke met rijstvelden bezet.

Chineez en Arabieren schijnen in vrij grooten getale in Taliwang te wonen, maar Europeanen treffen we er niet aan. Wel blijkt uit de graven op een kerkhof in de buurt van de pasangrahan,¹⁾ dat er een kleine vestiging van Europeanen in Taliwang is geweest: het was voor een twintigtal jaren de zetel van een gezaghebber.

De weg loopt nog verder zuidwaarts. Een korte zijweg leidt naar Laboean Balat, de uitvoerhaven van het Taliwangsche. De K. P. M.-booten vinden in de ruime baai en achter de steilwandige Balat-kaap een beschutte reede. De hoofdweg brengt ons langs een rotsige kust naar de kleine visscherskampong Laboean Lalar en loopt nog door naar Djareweh.²⁾ Laboean Lalar is weer bewoond door niet-Soembawareezen, het blijken Orang Badjo te zijn, die zich hier gevestigd hebben. De Badjo's verklaren van „Lombok” afkomstig te zijn.

¹⁾ Logeergebouw voor gouvernements- of landschapsambtenaren.

²⁾ Lekkerkerker, naar gegevens van Nijëssen, laat de groote weg in L. Balat beginnen. (L. 43 kaart no. III).

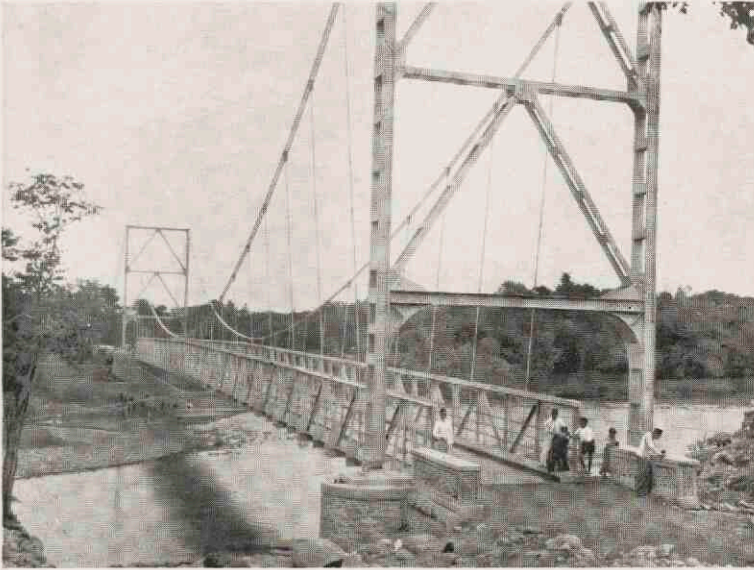

Foto 5. Hangbrug over de Brang Oetan bij Oetan.

Foto 6. Doortocht van de Brang Ode bij Alas.

Foto 7. Het moeras Lebbo bij Taliwang. *W. W. W.*

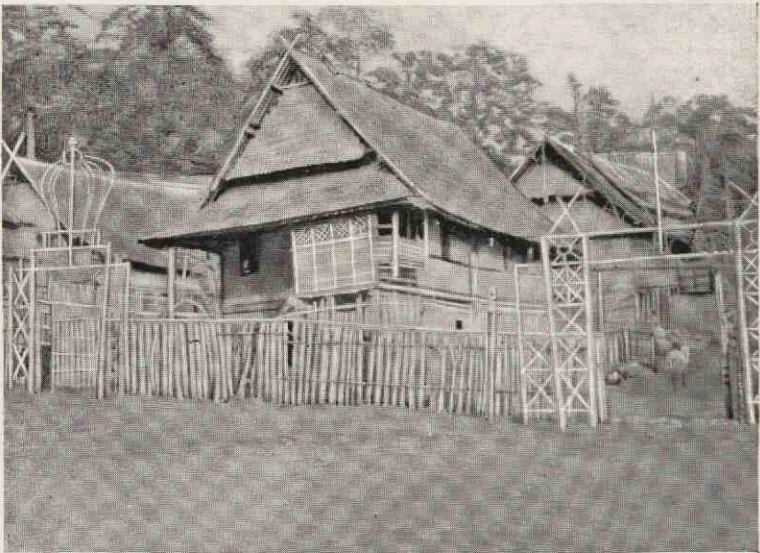

Foto 8. De bergkampong Batoedoelang.

§ 4. *De Batoe Lantee op.*

Van Soembawa-besar komt een in vrij goeden staat verkeerende autoweg naar Semongkat. Wij nemen echter het paardenpad, dat den afstand eenigszins verkort. De omgeving van Soembawa-besar is dicht beplant met *Opuntia*'s, maar hoe verder we ons van de hoofdplaats verwijderen, des te minder valt deze cactus op. Enkele hooge boomen, temidden van lage boschjes bewijzen ons, dat we door oud ladangterrein rijden. Het landschap ondergaat voorloopig geen verandering, ook niet, wanneer we den grooten weg bereikt hebben. Langzaam komen we hooger, het lijkt of we te doen hebben met een flauw glooiende hoogvlakte, die, beginnend aan de steile kust ten Westen van L. Soembawa op ± 20 m hoogte, langzaam oploopt tot even voor Semongkat (± 400 m). Hier rijst het bergland uit de vlakte op. Met de verandering in het relief krijgt ook de vegetatie andere trekken. De bergwanden zijn begroeid met hoogstammig bosch, dat door de vele lianen en epiphyten zich niet onderscheidt van andere tropische wouden. De weg slingert zich om de berghelling, geeft nu en dan een kijkje in het dal van de Brang Soembawa, waar de sawah's afwisselen met tuinen, beplant met katjang pandjang¹⁾ en mais.

Vorbij Semongkat-atas (beneden in het dal zien we de huizen van Semongkat-bawah) wordt de weg smaller en steiler. Het zware bosch heeft hier plaats gemaakt voor een aaneengesloten struikbosch. Met gras begroeide openingen, zoo karakteristiek voor de vegetatie van de hoogvlakte, zijn hier nergens. Het struikbosch heeft een hoogte van 2—3 m. Alleen in de bovenste laag bevinden zich bladeren, hieronder is het een ondoordringbaar gewirwar van stammetjes en doornige takken. Het weggetje door het struikbosch is weinig schaduwrijk, zoodat we verlangen naar de koelte van het bosch, dat zich in de verte afteekent. Wanneer we dit bereikt hebben, staan we dadelijk daarop voor de pasanggrahan van Batoe-doelang. Van deze plaats, op ruim 800 m hoogte, heeft men naar het noorden een prachtig vergezicht. De Tambora teekent zich flauw af in de heiige lucht, aan zijn voet glinstert de Saleh-baai in de zon. De noordkust is duidelijk te volgen. Meer op den voorgrond verrijst de steile Sëkdëtgroep, door tallooze ravijnen doorploegd en verder naar het westen het hooge Sangengesgebergte.

¹⁾ katjang pandjang (Mal.) = lange peulvrucht van de familie der Leguminosae (onder-familie Papilionaceae).

Iets hooger dan de pasanggrahan ligt de door een bamboehag omheinde bergkampong Batoedoelang (foto 8).

Het paardenpad, dat van Batoedoelang naar Batoerotok voert, slingert over eenige honderden meters door koffietuinen. Van tuinen kan men echter nauwelijks spreken. Het bosch, dat zich boven Batoedoelang uitstrekt, is eenigszins opengekap, met behoud echter van de hoge boomen. Deze dienen als schaduwboom voor de koffiëheesters. De laatste hebben soms een hoogte van 3 m bereikt, maar maken temidden van allerlei onkruid een verwaarloosden indruk. Een overvloedige opbrengst zal deze „koffiecultuur” niet geven, maar de geringe arbeid, die ze eischt, zal haar ongetwijfeld geliefd bij de bevolking hebben doen worden.

Na de koffietuinen weer ladangs, maar eindelijk liggen ook deze beneden ons en betreden we het oerwoud (op ± 1100 m hoogte).¹⁾ Het bosch, dat van deze hoogte af de Batoe Lantee bedekt, vertoont veel overeenkomst met de bergbosschen van Oost-Java, maar de tjemara ontbreekt. Lianen zien wij tot den top, epiphyten worden, als we hooger komen, schaarscher. Pandanen komen in het onderhout voor. Fijne, teergroene baardmossen treden al gauw op, later zien we ook andere mossen de stammen overdekken, of worden deze laatste omstrengeld door een *Freycinetia* (foto 9). Als we ruim 1400 m hoogte bereikt hebben, wordt ook het onderhout schaarscher, tot we aan den voet van twee groote rotsblokken staan en we den top²⁾ van den Batoe Lantee bereikt hebben.

Volgens barometrische hoogtemeting is de hoogte van dezen top ± 1730 — 1740 m. De verwachting hier een onbelemmerd uitzicht te zullen aantreffen, wordt niet vervuld. De top is geheel begroeid, aan de noordzijde is van uitzicht in het geheel geen sprake. Wel veroorlooft de spleet tusschen de beide rotsblokken ons een gedeelte van het zuidelijk hellingland te zien, maar de opstijgende nevels van het middaguur maken het verkrijgen van een overzicht moeilijk.

Als we den derden dag na ons vertrek uit Soembawa-besar dit punt van uitgang weer bereiken, hebben we bewondering gekregen voor het uithoudingsvermogen van onze Soembawaresche paardjes. We begrijpen nu ook, waarom het geaccidenteerde heuvel- en

¹⁾ Tot dit punt maakte de expeditie van B. Rensch denzelfden tocht. Zie B. Rensch, *Eine biologische Reise nach den Kleinen Sunda-Inseln*, p. 79—90.

²⁾ De Batoe Lantee heeft twee toppen. De top, door den schrijver bezocht, is dezelfde, als die, welke door Zollinger en Gründler (Elberts assistent) bereikt is.

bergland, waaruit West-Soembawa voor een groot deel bestaat, en dat bijna geen wegen bezit, doorkruist wordt door vele paardenpaden. Slechts door het paard als rij- en transportdier te gebruiken, is een verkeer tusschen de vaak op grooten afstand van elkaar gelegen kampongs mogelijk.

§ 5. *Naar het heuvelland ten Oosten en ten Zuiden van de Batoe Lantee.*

Het landschap, dat zich langs den weg van Soembawa-besar naar Semamoeng uitstrekt, verschilt niet opvallend van dat, wat we reeds zagen op onzen tocht naar het oosten: ladangs wisselen af met uitgestrekte terreinen laag bosch. Nu wij dit te paard doorkruisen, zien we, dat dit vegetatie-type hoofdzakelijk is samengesteld uit boschjes van de doornachtige bidara,¹⁾ en uit meer verspreid staande *Acacia's*, terwijl ook *Caesalpinea sappan* voorkomt. Langs de riviertjes vindt men vooral hoogere boomen. Hun kruinen raken elkaar, en zoo vormen ze een donkere tunnel boven het water. Mogen we hier van galerijwouden spreken? Ook uit de boschjes verheffen zich hier en daar hooge boomen. Het blijken meestal tamarinden te zijn.

Na Semamoeng neemt met de stijging in den weg het hooge hout toe. Ook hier wordt geladangd en het ijle bosch rondom heeft duidelijk het karakter van secundair bosch. Bij een ladanghuisje hangen trossen djawawoet.²⁾ De djarak ontbreekt ook op deze ladang niet. Hoe hooger we komen, des te meer aaneengesloten wordt het bosch, tot het hoogste punt van den weg (± 300 m) bereikt is. We zijn hier op de waterscheiding van de noord- en zuidwaarts gerichte rivierstelsels. Het terrein is tamelijk open en draagt het karakter van een parklandschap. Tusschen hooge boomgroepen strekken zich kleine grasvlakten uit, die naar de zijde van een beekje een terrasvormige helling vertoonen. De boomgroepen blijken hier en daar uit djati te bestaan, en het korte gras maakt soms plaats voor hoog-opschietende alang-alang. Het valt op, dat nergens sporen van menselijke bedrijvigheid waarneembaar zijn, terwijl het terrein toch voor vestiging veel aantrekkelijks biedt. Na een half uur rijdens komt Lenanggoear in het zicht, dat als uitgangspunt is gekozen voor een aantal verkenningen van het landschap oostelijk en zuidelijk van het Batoe Lantee-gebergte.

¹⁾ bidara (Mal.) = *Zizyphus jujuba* L.

²⁾ djawawoet (Jav.) = *Setaria italica* Beauv. (trosgierst).

Het heuvelland, dat zich rondom deze kampong uitstrekt, biedt ons wat landschapsschoon betreft, een verrassing. We vinden hier een landschap, dat in vele opzichten herinnert aan de parken van „Old England” (foto 10).

In zacht glooiende grasvlakten, waar paarden en buffels grazen en in de verte een wild zwijn of hert vlucht, bevinden zich forsche boomgroepen, daarboven welft zich in den ochtend een strak blauwe hemel. Dit landschap heeft een bijzonder verleden. Het paardenpad, dat naar Lantong leidt, brengt ons langs graven, waartusschen kambodjaboomen ¹⁾ in bloei staan. Iets verder bevindt zich een groep djatiboomen. Weer valt ons de terrasvormige helling van de weiden op. Een onzer begeleiders noemt de naam van de groote kampong, die hier gestaan moet hebben: Sering. Het is nu niet moeilijk een voorloopige reconstructie van het vroegere landschapsbeeld te geven: rondom de kampong strekten zich, waarschijnlijk van den regen afhankelijke terrassawah's uit, in de nabijheid van het dorp voorzag een djatibosch de bevolking van hout voor huizenbouw en vervaardiging van gereedschappen.

Nu de aandacht eenmaal op deze kenteekenen gevallen is, blijken rondom Lenanggoear talrijke plaatsen aan te wijzen, waar zich kampongs hebben bevonden. Niet altijd zijn de grasvlakten rond die plaatsen terrasvormig. Soms hebben ze een zeer geringe helling. Smalle, nauwelijks zichtbare dijkes verraden dan toch de vroegere bestemming van deze open terreinen.

Soms is de vlakte door met bosch bedekte heuvelruggen omgeven en bezit ze slechts een geringe oppervlakte. Daar aan de randen vaak djati groeit, is er eenige gelijkenis met de oro-oro ²⁾ van de djatibosschen in Oost-Java. ³⁾ Vooral langs de Brang Pliwis komen kleine en groote djaticomplexen voor. Het vermoeden is gewettigd, dat zich vroeger een aaneengesloten djatibosch langs deze rivier uitstreckte. Wanneer we den rug, die zich tusschen de Brang Ledang en de Brang Pliwis bevindt (de Sampar Rentoeng) afdalen, hooren we in de verte een langgerekt gejoel. Het blijkt van heerendienstplichtigen afkomstig te zijn, die met vereende krachten djatibalken uit het bosch versleepen (foto 11). Hier komt het timmerhout voor de nieuwe astana vandaan. Buffels sleepen de zware balken

¹⁾ kambodjā (Jav.) = *Plumiera acutifolia* Poir.

²⁾ oro-oro (Jav.) = openingen, open plekken.

³⁾ Zie C. N. A. de Voogd: De oro-oro in onze djatibosschen. De Tropische Natuur 1928, p. 98.

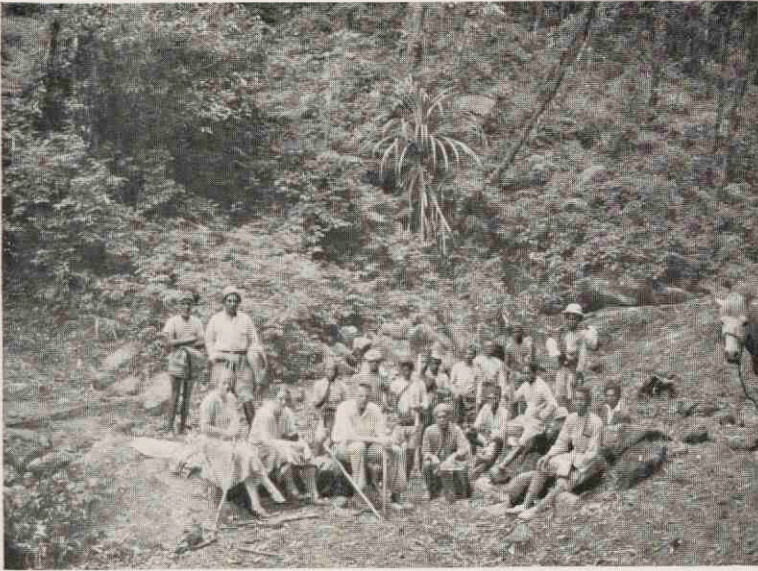

Foto 9. In het oerwoud van den Batoe Lantee.

Batoe Lantee

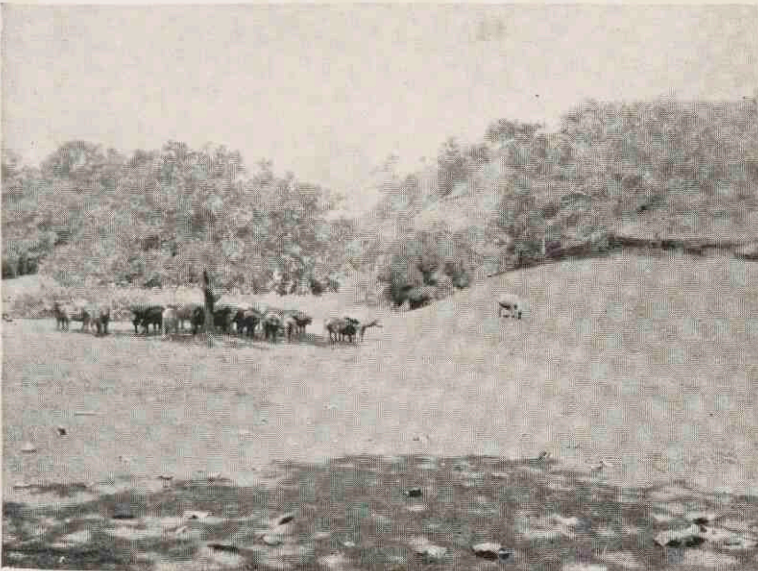

Foto 10. Parklandschap in het heuvelland ten Z. van Batoetring.

Limang gear

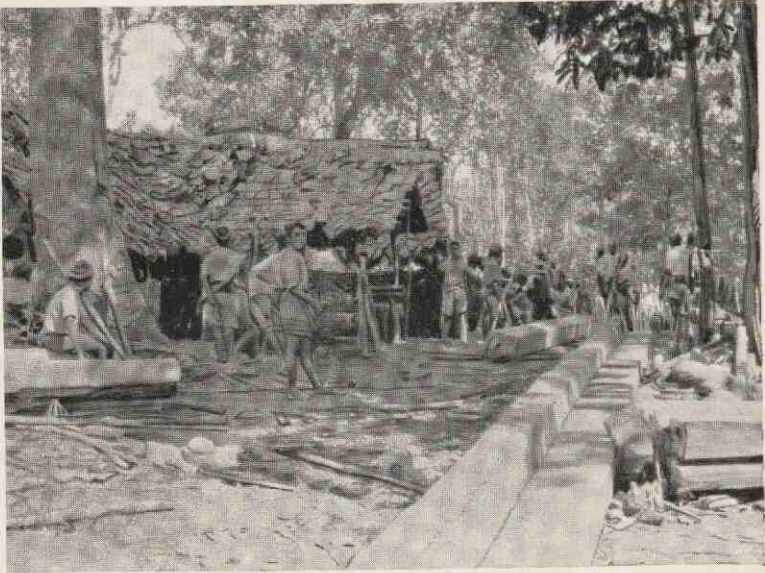

Foto 11. Heerendienstplichtigen verslepen djatibalken uit de bosschen aan de Brang Pliwis.

Foto 12. Buffels sleepen djatibalken naar Soembawa-besar.

naar Soembawa-besar (foto 12). Een eenvoudige loods met een dak van djatibladeren biedt een onderkomen aan de heerendienst-menschen, die hier ook 's nachts verblijf houden. Het districtshoofd (demoeng) van Lenanggoear is hier bijna iederen dag om toezicht te houden op het werk, dat behalve uit het vellen van de boomen, ook het kappen van de stammen tot balken omvat. Wanneer we het bosch er eens op aanzien, blijkt, dat de dikste boomen gemiddeld slechts 30 cm halen. Van verjonging of verpleging merken we niets, zoodat deze complexen op weg zijn waardeloos te worden.

Onze omzwervingen rondom Lenanggoear hebben ook ten doel te onderzoeken, wat onder het woord „Sampar” is te verstaan, dat de Soembawarees aan sommige hoogten geeft. De Sampars, die wij bezoeken, blijken nooit eigenlijke toppen (die „Olet” worden genoemd), maar meest met gras begroeide plateau's te zijn. Sommige hebben een langgerekten vorm, wanneer ze het hoogste deel uitmaken van een heuvelrug. Deze plateau's zijn voor het vee gemakkelijk bereikbaar, maar ze dragen geen nederzettingen; deze bevinden zich sporadisch aan den voet van de ruggen. Juist hier stuiten we aldoor op aanwijzingen van vroegere vestigingen. Het is verleidelijk verband te leggen tusschen huidige veedichtheid en voormalige bevolkingsdichtheid. . . .

Een onderzoek naar megalithische oudheden, die zich ten zuiden van Batoetring bevinden, brengt ons eenigen tijd later weer in de buurt van Lenanggoear, maar deze keer blijven we noordelijk van de waterscheiding. Verlaten nederzettingen zijn ook in deze streek te vinden. De weideterreinen zijn minder uitgestrekt dan in het zuiden. Onmiddellijk zuidelijk van Batoetring worden we getroffen door *Lantana*-struikgewas. De kepala ¹⁾ van Batoetring verzekert ons, dat hierop nog wel geladangd wordt. Tusschen de *Lantana* komt nog overal de kale rots te voorschijn, zoodat deze *Lantana*-ladangs wel geen hooge opbrengsten zullen geven. Denzelfden rotsigen bodem vinden we ook tusschen de schrale bidaraboschjes, die het paardenpad van Batoetring naar Sebassang begeleiden. Zien wij hier de resultaten van te lang voortgezette ladangbouw voor ons? Het is een armoedige indruk, die de omgeving van Batoetring achterlaat.

¹⁾ kepala (Mal.) = dorpshoofd.

Hoofdstuk II.

Landschapsbeeld en sociaal-economische verhoudingen in West-Soembawa in de 19e eeuw.

Over het landschapsbeeld en de sociaal-economische verhoudingen in West-Soembawa vóór 1800 is weinig bekend. Uit enkele historische feiten¹⁾ blijkt, dat de V. O. C. weinig belangstelling voor het eiland had en zich alleen inliet met de binnenlandsche aangelegenheden van de verschillende rijkjes, wanneer de vorsten weigerden een handelscontract te onderteekenen of langer na te leven. Zoo beweegt kapitein Holsteyner in 1669 den Sultan van Soembawa de handelscontracten, die reeds met den vorst van Bima afgesloten waren, eveneens te onderteekenen. Met Bima is de V. O. C. trouwens reeds eerder in aanraking geweest: in 1624 werd de plaats door commandant Roos bezet, omdat de Bima-neezen Goa geholpen hadden in zijn strijd tegen de Compagnie. Sinds 1701 was in Bima een koopman of onderkoopman gevestigd, die de belangen van de Compagnie moest behartigen, terwijl een honderd jaar later Bima de zetel werd van een Resident, Gezaghebber of Controleur. Soembawa-besar werd eerst veel later de standplaats van een bestuursambtenaar. Vandaar dat mededeelingen van genoemde ambtenaren het uitvoerigst zijn over het rijk van Bima, terwijl over het Sultanaat in het Westen meestal slechts enkele korte opmerkingen worden gemaakt.

Het oudste stuk, dat ons eenige inlichtingen geeft over West-Soembawa is een Memorie van Overgave van 1801.²⁾ Het is ook het eenige officiële stuk, dat van vóór de uitbarsting van de Tambora (1815) dateert.³⁾

„In Sumbauwe,” zegt Vermeulen, „hebben de Tawajoreezen⁴⁾ en Boegineezen niet alleen een groote kampong, maar zijn ten eenen male door de geheele landstreek verstrooid. Het volk is hier luier, als de andere volken van dit eiland, veroorzaakt door de

¹⁾ O. a. door Colenbrander (L. 8), Zollinger (L. 87) en Jasper (L. 34) vermeld.

²⁾ Memorie van overgave van A. T. Vermeulen aan S. Jason 27 Dec. 1801. (M. 1)

³⁾ Over Oost-Soembawa zijn meer stukken voorhanden, maar deze hebben een geringe geografische waarde. Voor een Portugeesche bron zie Hoofdstuk V.

⁴⁾ To-wadjo: lieden afkomstig uit het landschap Wadjo in Zuid-Celebes.

vele amphioen, die zijlieden daar gebruiken. Sumbauwe levert niets aan d'Edele Compagnie als sappanhout ¹⁾ en een weinig rijst. Het hout van Sumbauwe is dikker, langer en zwaarder, dus ouder, in het Bimasche heeft men ook jong hout gekapt uit begeerigheid naar het geld van de Compagnie."

Met deze opmerkingen moeten wij het doen. Ware het landschap op Soembawa niet volledig van uiterlijk veranderd door de uitbarsting van den Tambora, dan zou het te betreuren zijn, dat zoo weinig gegevens uit de 18e eeuw en vroeger voorhanden zijn. Door deze catastrophale uitbarsting is echter een dusdanige verandering in het landschapsbeeld opgetreden, dat 1815 als beginjaar van een geheel nieuwe periode van landschapsontwikkeling kan worden beschouwd. Om de gevolgen van deze beruchte uitbarsting voor Soembawa na te gaan, is het gewenscht in het kort het verloop van de eruptie te schetsen. ²⁾

Uit alle berichten blijkt, dat de 11e en de 12e April 1815 de ergste data van de ramp zijn geweest, maar reeds den 5en April werd te Djokjakarta een gedruisch vernomen, dat aan een verwijderd gebulder van geschut werd toegeschreven, terwijl den volgenden dag uit het vallen van asch bleek, dat ergens een vulkanische uitbarsting moest plaats hebben.

De Radja van Sanggar, ³⁾ ooggetuige van het ontzettend gebeuren, vertelt aan den Engelschen luitenant Owen Philips, die naar het eiland was gezonden om rapport uit te brengen en de bevolking met levensmiddelen bij te staan, hoe in den avond van den 10en April bij den top van den vulkaan drie afzonderlijke vuurkolommen uitbraken, alle naar het scheen binnen den omtrek van den krater. Deze kolommen stegen al vlammeende zeer hoog in de lucht op, waar ze zich vereenigden. Oogenblikkelijk daarna was de geheele berg één massa van gloeiende lava, die naar alle kanten afstroomde.

De geheele dampkring stond aldus in vuur en vlam, totdat de neervallende steenen en asch, dezen akeligen gloed met tusschen-

¹⁾ Hout van *Caesalpine sappan* L.

²⁾ De berichten over de geweldige uitbarsting zijn samengevoegd in de „Narrative of the effects of the eruption from the Tomboro mountain in the island of Sumbawa on the 11th and 12th of april 1815." Verh. B. G. deel VIII Batavia 1816. In het Nederlandsch gedeeltelijk vertaald en opgenomen in J. Olivier, „Land- en Zeetogten in Nederland's-Indië". A'dam 1828, deel 2, p. 242—'64.

³⁾ Rijkje ten Z.O. van den Tambora gelegen.

poozen steeds meer verduisterden. Te Sanggar viel een onnoemlijke hoeveelheid steenen Tusschen 9 en 10 uur nam de massa van neervallende asch en steenen meer en meer toe; eensklaps ontstond er een hevige wervelstorm, die alle huizen in Sanggar omver smeed en de daken met zich in de lucht voerde. In het gedeelte van Sanggar, dat aan het rijk Tambora ¹⁾ grenst, werden de grootste boomen met tak en wortel uit den grond gerukt en met huizen, menschen en vee in de lucht geslingerd. De zee rees plotseling 12 voet hooger, dan ooit te voren bij het hoogste springtij beleefd was geworden, en in een oogenblik tijds waren de eenige vruchtbare gronden van Sanggar met menschen, huizen en al wat zich daarop bevond, een prooi der golven.

Een andere ooggetuige was de Resident van Bima. Hij deelt in zijn officiëel Rapport ²⁾ mede: „In de nacht van de 11e waren de slagen het hevigst en boven alle beschrijving verschrikkelijk, alsof een zware mortier dicht bij mijn oor afgevuurd geworden was. De duisternis begon omstreeks ten 7 ure des morgens en duurde 12 uren langer dan te Makasser. Het nederstorten van asch was zoo zwaar, dat het dak van de residentswoning op vele plaatsen verpletterd en het huis onbewoonbaar werd, hetwelk ook met vele andere woningen in de stad het geval was. De lucht was gedurende al dien tijd doodstil en ook op zee was geen windje te bespeuren, ofschoon dezelve zeer ontstuimig was en verbazend hoog opliep, zoodat de golven verre boven het land stroomden, en de beneden gedeelten der huizen onder water zetten. Alle vaartuigen en prauwen werden van hunne ankers geslagen en op het strand geworpen, waar op dit oogenblik nog een aantal derzelve verre boven het hoogste springtij op het droge zijn blijven liggen.”

Nadat de uitbarstingen een einde hadden genomen (eerst de 15e Juli!) begaf de bovengenoemde luitenant Owen Philips zich naar het eiland. Hij rapporteert: ³⁾ „Op mijne reis naar het Westelijk gedeelte van het eiland trok ik door geheel Dampo ⁴⁾ en een groot gedeelte van Bima. De ellende van de bevolking was tot het uiterste gestegen en afgrijselijk om aan te zien. Langs de wegen lagen nog de overblijfselen van verscheidene lijken, rondom de plaatsen, waar de overige begraven waren. De dorpen waren ontvolkt en de

¹⁾ Rijkje op de N. en N.O. helling van den Tambora gelegen.

²⁾ Wij volgen hier Olivier. (L 56, p. 258 e. v.).

³⁾ Wij vertalen hier de „Narrative of the effects etc.” (L 55, p. 21 e. v.).

⁴⁾ Sultanaat ten Z.O. van Sanggar gelegen.

huizen ingestort, de weinige overgeblevene bewoners zwierven uitgehongerd rond om eenig voedsel op te sporen.

In Dampo, Bima en Sanggar was terstond na de uitbarsting een hevige diarrhee ontstaan, waardoor in weinige dagen een groote menigte volks werd weggesleept. . . .”

Tenslotte vernemen wij ook iets van de directe gevolgen van de eruptie voor West-Soembawa in het rapport van Owen Philips: „Een boodschapper, die gisteren ¹⁾ van Sumbawa terugkeerde, meldt, dat de aschregen in Sumbawa zwaarder is geweest dan aan deze zijde van de Saleh-baai en dat een onmetelijk aantal menschen van honger is omgekomen — het volk doet nu zijn paarden en buffels van de hand om er rijst of maïs voor te koopen; de ellende is, naar de boodschapper gelooft, thans verzacht, daar op den dag, dat hij Sumbawa verliet een brik met 63 koyangs ²⁾ rijst van Java aankwam.”

Dat de asch hooger lag in Soembawa (Zollinger ³⁾ noemt 2 voet, voor Bima $1\frac{1}{2}$ voet) is te wijten aan het feit, dat, toen de asch begon te vallen, de oostmoesson reeds doorstond. Vandaar, dat de gevallen asch ook verder naar het westen dan oostwaarts reikte, hetgeen op een kaartje in Zollingers „Besteigung des Vulkanes Tambora u.s.w.” duidelijk uitkomt.

Wat het aantal omgekomenen en de bevolkingsvermindering door het verlaten van het eiland betreft, de schattingen dienomtrent luiden niet gelijk.

Zollinger geeft de volgende cijfers:

Rijkjes	Gedood door uitbarsting	Omgekomen door honger en ziekten	Gevlucht naar streken buiten het eiland
Papekat (Z. en Z.W. helling) .	$\frac{1}{1} = 2000$	—	—
Tambora	$\frac{1}{1} = 6000$	—	—
Sanggar	$\frac{1}{2} = 1100$	$\frac{3}{8} = 825$	$\frac{1}{8} = 275$
Dampo	$\frac{1}{10} = 1000$	$\frac{1}{10} = 4000$	$\frac{3}{10} = 3000$
Soembawa	—	$\frac{1}{3} = 18000$	$\frac{1}{3} = 18000$
Bima	—	$\frac{1}{4} = 15000$	$\frac{1}{4} = 15000$
Totaal	10100	37825	36275

¹⁾ 22 September 1815.

²⁾ 1 koyang = 2 ton scheepslast of ongeveer 32 pikol. (= 1976,362 kg).

³⁾ Zollinger, „Besteigung des Vulkanes Tambora auf der Insel Sumbawa und Schilderung der Eruption desselben im Jahre 1815.” Winterthur 1855, p. 19.

Het eiland zou dus 84200 van de 134200 inwoners of $62\frac{1}{2}$ % van zijn bevolking hebben verloren.

Wat het sultanaat Soembawa aangaat, dit zou $\frac{2}{3}$ van zijn bevolking hebben verloren, en na de uitbarsting nog een zielental van 18000 hebben overgehouden. De gezaghebber C. H. Steyns, die wij straks nader zullen citeeren, schat (in 1833) het aantal inwoners van dit rijk op 19 à 20000. Het feit, dat dit cijfer iets hooger is dan het voor 1815 door Zollinger genoemde, schijnt de betrouwbaarheid van Zollingers cijfermateriaal te verhoogen. Er tegenover staat, dat de gezaghebber als zielental voor Bima 9000 opgeeft, terwijl Zollinger in dat rijk 30000 personen de ramp van 1815 laat overleven.

Overigens geeft Zollinger hogere cijfers van het aantal, dat de catastrophie heeft overleefd, dan iedere andere verslaggever. Het is dan ook niet onmogelijk, dat het aantal slachtoffers en uitgewekenen grooter is geweest.

Hoe waren nu de gevolgen van de uitbarsting voor de bestaansmiddelen der bevolking? Een drietal archiefstukken kan ons hierover inlichten.

In 1820 meldt de fungeerende Resident van Bima J. C. Vetter, ¹⁾ dat de „velden en tuinen (in Bima) na een 5-jarige onvruchtbaarheid in het gepasseerde en dit jaar den eigenaren een overvloed van Rijst, boom- en aardvruchten opgeleverd” (hebben) „waarvan een aanmerkelijke gedeelte naar Sumbauwa is vervoerd geworden. Doch deze overvloed ontstaat niet zo zeer uit den meerderen opbreng van 't land als wel voornamelijk uit de minderheid der bevolking, welke eertijds boven de 10000 zielen beliep en thans op verre na de helft van dat getal niet uitmaakt.” De uitvoer naar „Sumbauwa” wijst erop, dat men in het westelijk deel van het eiland, wat de voedselproductie betreft, nog niet de gevolgen van de uitbarsting te boven was gekomen. Opvallend zijn de lage bevolkingscijfers, die deze bestuursambtenaar voor Bima opgeeft, zoowel van vóór als na de catastrophie.

„Was”, een der uitvoerproducten van het eiland, „wordt thans weinig meer hier gevonden, dewijl de bijen door de gevallen asch van den berg Tambora meestal omgekomen zijn: voor dezen leverde dit land ²⁾ nog al jaarlijks een quantiteit van omstreeks 30 Picols ³⁾

¹⁾ Brief van den fungeerenden Resident van Bima, enz. (M 2).

²⁾ Het gaat over Bima.

³⁾ 1 pikol = 100 kati = $\pm 61\frac{3}{4}$ kg. In vroeger tijd bestonden plaatselijke verschillen omtrent het gewicht.

op, dog tegenwoordig zal het veel wezen als er in het jaar een picol van de vettigheid uit de bosschen gehaald wordt, welke minderlijk (?) zekerlijk gedeeltelijk toe te schrijven is aan de geringe bevolking."

„Vogelnestjes, welke tot de revenuen van den koning behooren, worden thans veel minder dan bevoorens hier gevonden, 'tgeen mede een gevolg is van de gevallen asch, als waardoor de meeste dier vogeltjes, welke die nestjes maken, omgekomen of verdwenen zijn. De inzaam van dit product zal thans ten hoogste 50 à 60 katies bedragen." Aan de Zuidkust van Dampo worden de parelbanken gevonden, „welke eertijds den koning eenig voordeel aanbrachten, doch sedert den eruptie van veel genoemden brandenden berg, meest met zand overdekt zijn, hetgeen zekerlijk veroorzaakt is geworden door de geweldige watervloeden, welke zelfs afgelegen landstreken op dien tijd ondervonden hebben."

Ook de handel is in verval geraakt. „Denzelve bestaat thans nog maar in de weinige paarden, welke hier en te Dampo worden voortgekweekt, en waarvan in dit jaar om en bij de 100 stuks zijn uitgevoerd geworden, daar eertijds, of voor de verwoesting van Tambora, welks inwooneren voornamelijk hun bestaan uit de paardenfokkerij trokken, dien uitvoer jaarlijks ver over de 1000 beliep; voorts in zout, vogelnestjes, katoen, wax en sandelhout, welke laatste drie artikelen door de handelaaren in de Westmousson van Mangarij ¹⁾ en Solor worden gehaald en het een (en) andere in de Oostmousson naar Java overbragt."

Soembawa, vroeger het welvarendste van alle rijkjes op het eiland, is volgens Vetter in een „deerniswaardigen toestand":

„De gevallen asch van Tambora heeft daar bijna alle gewassen verstikt en de landbouw heeft sedert stilgestaan en staat nog stil, althans bij de jongst genomen proeven heeft dezelve of in 't geheel niets of nauwelijks het zaad weder opgebracht. En deze onvruchtbaarheid strekt zich uit tot alle boom- en aardvruchten. Het droevige gevolg hiervan, een algemeene en langdurende hongersnood heeft de Inwooneren op een zeer gering getal na, doen omkomen of het land verlaten om hun levensonderhoud elders te zoeken. Nog maar eenige negorijen langst de zeekust gelegen, zijn bewoond en zulks meest door Boegineezen en andere vreemde natiën, die zich nu hoe langer hoe meer aldaar nestelen."

¹⁾ West-Flores.

Duidelijk blijkt hieruit, dat Soembawa langer dan Bima heeft geleden onder de gevolgen van de uitbarsting. Het Gouvernement moet nu ook inkomsten derven: „Het sappanhout valt in dit land ongemeen dik en in overvloed, dog bij gebrek aan landsvolk kan thans, en zal denkelijk nog in lange geen aankap of leverantie van die verfstof aan het Gouvernement gedaan kunnen worden.”

Een ander archiefstuk is van het jaar 1824.¹⁾ De cijfers in dit manuscript voor het zielental opgegeven, verschillen zeer van de in het vorig verslag gemelde. Soembawa zou vóór 1815 een bevolking gehad hebben van niet minder dan 150000 zielen en Bima van meer dan 120000 zielen, terwijl de bevolking van het rijkje in het midden, Dampo, op 12000 zielen wordt geschat. De drie rijkjes rondom den Tambora (Sanggar, Papekat en Tambora) zouden hoogstens tezamen 13000 inwoners gehad hebben.

„De natuur”, zeggen de uitbrengers van dit verslag, „had dit eiland mildelijk gezegend, hoezeer bergachtig, pronkt het met uitgestrekte vlakten en de schoonste waterrijke valleyen. Rijst, katjang²⁾ en jagong³⁾ was er menigvuldig, de bosschen leverden was en uitnemend hout, vooral sappanhout, hetwelk in deugd alle andere sappanhout in dezen archipel overtreft.

Koffij, peper, doch vooral katoen werd er aangeplant, en het laatste leverde een belangrijke bron van inkomsten voor de ingezetenen. Vogelnestjes zijn er, en onder deze van de uitnemendste soort, bewezen is, dat het eiland goud voortbrengt, hoezeer daarvan nooit werk gemaakt is. Dampo heeft in een baai aan de Zuidkust paàrln, waarvan er sommige zeer groot vallen, doch werd die visscherij niet behoorlijk genoeg gesurveilleerd. Bima heeft zoutpannen, uit welke het de geheele kust en voor een gedeelte Bonerate,⁴⁾ de Mangerij, Saleyer en Boni van zout voorziet.

Eindelijk, wie is onbekend met de schoone paarden van dit eiland, die in deugd door geene andere worden overtroffen.”

Als gevolgen van de Tambora-uitbarsting noemen de rapporteurs de geheele vernietiging van de rijken van Papekat en Sumbawa(!). Sanggar is onbewoonbaar geworden, de bevolking, voor zoover

¹⁾ Verslag over het eiland Soembawa door W. van Schelle en J. N. Tobias, enz. (M. 3).

²⁾ Het is waarschijnlijk, dat de z.g. katjang hidjau (*Phaseolus radiatus* L.) hier bedoeld is.

³⁾ jagong = djagoeng (Mal.) = maïs.

⁴⁾ Eilandengroep ten Z. van Saleier. (Bonerate).

niet omgekomen, heeft dan ook de wijk naar Bima genomen. Verder wijzen ze erop, dat in April zeker 95 % van het rijstgewas te velde staat en juist in deze maand vond de ramp plaats, zoodat na de oogstvernietiging een hongersnood optrad.

Bima zou in 1824 nog slechts 15000 zielen tellen, hetgeen een bevolkingsvermindering van bijna 90 % van het oorspronkelijk aantal beteekent.

„Soembawa begint te herleven, en ook Dampo, doch voor Sangar ontbreken geheel de middelen daartoe. Tambora en Papekat is nog gelijk een woeste puinhoop.”

Tenslotte vermelden Schelle en Tobias nog het volgende over de kustbewoners van Soembawa:

„Een aantal Boegineezen waren aldaar (in het rijk Soembawa) gevestigd en leefden bijna onafhankelijk in een groote Negorij, dichtbij de hoofdplaats en in de Negorij Laboean Boua en Laboean Pady — de laatste is sedert de uitbarsting in 1815 geheel verlopen, doch de twee eerste beginnen wederom te herleven.”

Een uitvoerig verslag ¹⁾ van de hand van den gezaghebber C. H. STEYNS, licht ons in over toestanden op het eiland in het jaar 1833. Over Bima vernemen we het meest, Soembawa wordt slechts in het kort behandeld. De bevolking van het laatste rijk wordt geschat op 19 à 20 000 zielen, de Boegineezen inbegrepen. Deze bevolking heeft voldoende rijst om zich te voeden, soms is er een overschot, dat tegen Bimaneesch zout geruild wordt. Katjang, uien, pataters ²⁾ veel in Bima aangeplant, groeien in Soembawa weinig. Van de veeteelt wordt gezegd, dat de bevolking van Soembawa zich daar hoofdzakelijk op toelegt en „alhoewel dat land rijk in paarden zijnde, worden er nog dagelijks (?) merries van Bima derwaarts gebragt en verkocht. Deze worden niet alleen voor de verdere voortteelt maar ook tot transporteerling der goederen gebezigd. Het eigenlijke Ras der Soembawa-paarden is grooter dan die der Bimanezen, doch minder sterk en schoon gevormd. Men vindt zeer zelden paarden in de hoofdnegorijen, die niet in een ordentelijke stal bewaard worden; in het begin van het gepasseerde jaar na het pady snijden hebben de zeeroovers de negorij Ampang willen overrompelen, doch de Soembawareezen met een aantal van 60 gedresseerde paarden hebben hen afgewacht

¹⁾ Generaal Verslag der afdeling Bima, enz. (M. 4).

²⁾ Vermoedelijk het knolgewas *Ipomoea batatas* (Mal.: oebi).

en eenige dier zeeschuimers afgemaakt. De buffels zijn zwaarder en grooter en verre die van Bima overtreffende. De binnenlandsche consumptie zoude jaarlijks kunnen geschat worden op 8 à 900 buffels en 2 à 300 geiten."

De visscherij beteekent in Soembawa minder dan in Bima, zegt Steyns. Als reden geeft deze gezaghebber op, dat de verschillende dorpen ver van het strand zijn gelegen.

De uitvoer omvat rijst, was en vogelnestjes, veel ervan wordt door Boegineesche zeevaarders naar Singapore gebracht. Ingevoerd worden tabak, amfioen, lijnwaden en klappers.

„Jattiehout wordt alleen (?) in het Westelijke gedeelte van Sumbawa en volgens informatie eenige welke tot bouwen zeer geschikt, in het district Allas gevonden, doch evenals te Bima aan de natuur overgelaten en ieder der bewoners is vrij om hetzelfde voor zijn gebruik te kappen."

„Overal wordt een weinig koffie aangeplant voor eigen consumptie toereikende. Het zout wordt genoegzaam voor de binnenlandsche consumptie in de negorij Koeris bereid."

Alle bovengenoemde rapporten en verslagen geven ons slechts een zeer fragmentarisch beeld van het landschap en de sociaal-economische structuur van West-Soembawa in vroeger tijden. Meer gegevens brengt het verslag van een reis door H. Zollinger in 1847 in opdracht van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen naar eenige streken in het Oosten van den Archipel gemaakt.¹⁾

In § 4 van het eerste hoofdstuk van genoemd verslag geeft Zollinger een beschrijving van de route, die hij, komende van Bima, volgde door het Sultanaat Soembawa. De eerste nederzetting, die men in dit rijk passeerde, was Mata, vandaar reed men naar Ampang, om vervolgens den weg te volgen, die over Plampang, Lape en Lopok naar Soembawa-besar voerde (de huidige weg loopt over dezelfde plaatsen). Na eenigen tijd ter hoofdplaats vertoefd te hebben, trok Zollinger naar het westen en ook hier schijnt de oude weg niet noemenswaard van het tegenwoordige tracé te hebben afgeweken.²⁾ In eenige dagreizen bereikte hij Taliwang. Hier werd een oostelijke richting ingeslagen. Op den avond van den derden dag sinds het vertrek

¹⁾ H. Zollinger, Verslag van eene Reise naar Bima enz. (L 87).

²⁾ Dit blijkt ook uit een kaartje, dat bij Zollingers „Besteigung u.s.w." (L 88) is gevoegd.

uit Taliwang, werd overnacht „aan den voet van het gebergte Setemper.” Hieruit blijkt, dat Zollinger in de buurt van Lenanggoear is uitgekomen. ¹⁾ Den volgenden dag werd de waterscheiding overgetrokken en Semamoeng bereikt, terwijl men een dag later weer in Soembawa-besar terug was.

Dit tournéeverslag geeft ons eenig idee hoe het landschap langs de vermelde route er in 1847 uitzag. Tusschen Mata en Ampang trok Zollinger door een dichtgebladerd bosch, hetgeen hij als een zeldzaamheid voor dien tijd van het jaar (Augustus) beschouwt. Maar in de buurt van Ampang treft hij weer een „stoffige verdorde vlakte aan, die het best met den naam van woestijn bestempeld kan worden.” Tusschen Ampang en Plampang loopt de weg „door het eentonigste land, dat men zich kan voorstellen. Bijna altijd is men in een smalle vlakte aan de kust, die zoo hoog met asch bedekt is, dat de paarden er tot aan de knieën inzakken. De Brang Rea ²⁾ . . . was geheel droog.”

„De volgende dag bracht mij tot Lopok. Het land is misschien nog treuriger, dan hetwelk ik 's daags te voren had doorgetrokken. Aan den voet van den Djaran Poessan strekt zich een heuvelachtige streek uit, die kaal en bar, geheel uit overblijfselen van een uitgebranden vulkaan bestaat. De heuvels zijn in het geheel niet begroeid en de daarop liggende zwarte steenen door geen spoor van groen versierd, terwijl het gras op de hellingen zoo verdord is, dat men niets dan gele halmen ziet. Aan den weg vonden wij hier en daar doode paarden, buffels en wilde zwijnen, die waarschijnlijk door honger en dorst waren omgekomen. De buffels schaarden zich hijgende onder eenige tamarinde boomen, die hier en daar verstrooid waren en nog eenige schaduw geven.”

Westelijk van Soembawa was het landschap al even weinig aantrekkelijk: „De weg liep in de nabijheid van het strand door dorre bosschen en heuvelen van vulkanische overblijfselen. Wij bleven te Ré, een kampong in een lief dal aan den voet van het gebergte gelegen, overnachten. Het dal is, in den eigenlijken zin van het woord een oasis in de woestijn.”

Een dag later is Zollinger in Oetan, waar hem het groote aantal begraafplaatsen opvalt. „Vroeger stonden hier huizen, van welke de bewoners na de uitbarsting van de Tambora uitgestorven zijn.”

¹⁾ Aldaar bevindt zich de Olet Setemper.

²⁾ Bedoeld is waarschijnlijk de Br. Ngali.

Ten Westen van Oetan is het land beter bebouwd, maar na Alas trok men weer „door allerderst en heuvelachtig land, waarop men nauwelijks door de asch heen kan komen.” Na Seteloek liep de weg langs het moeras Lebbo, zoodat ook hier het tracé gelijk blijkt te zijn, aan dat van den tegenwoordigen weg. Van Taliwang ondernam Zollinger een tocht door het midden des lands.

„Wij trokken langs de river door het vruchtbare dal opwaarts naar het Oosten. Hooger wordt het smaller en is met bosschen gevuld. In het bergdorp Reba, ¹⁾ dat nog onder Taliwang behoort, bleven wij de nacht over. . . . Den 5en (September) liep de weg altoos door bosch en door het gebergte. Eerst trokken wij Tamper Bajem ²⁾ over en toen over den veel hooger en Goenoeng Soenkar, ³⁾ die wij evenals den eersten bijna geheel te voet op- en afklommen, daar hij veel te steil was om te paard te kunnen blijven zitten. 's Namiddags kwamen wij in het bergdorpje Mögen. ⁴⁾ Vroeger waren de dalen hier veel beter bevolkt en bebouwd. De menschen zijn uitgestorven of verhuisd.

Wij legerden ons in den avond van den 6en aan den voet van het gebergte Setemper. Den volgenden dag trokken wij dit gebergte over, dat geheel met alang-alang is bedekt en van herten wemelt. In de lagere gedeelten treft men overal nog sporen van vroegere dorpen en rijstvelden aan. Na 12 uur daalden wij aan de noordzijde van het gebergte af en gingen door smalle dalen en gedeeltelijk droge beddingen. Op de heuvels moet hier vroeger veel djattie-hout gestaan hebben. Tegenwoordig is haast alles omgekomen, terwijl voor de aanplant geen zorg wordt gedragen. Des avonds kwamen wij in het dorpje Senamoeng. ⁵⁾

Den 8sten keerde ik eindelijk naar Soembawa terug. De weg derwaarts loopt door een treurige en stoffige woestenij, waarop in de asch niets groeit dan de doornachtige bidara (ziziphus) en kajoe pilang (acacia), waaronder apen, wilde zwijnen en hoenders in groote menigte gevonden worden.”

¹⁾ De kampong Reba bestaat niet meer, wel de Brang Rebah. Volgens eerder genoemd kaartje moet het dorp gelegen hebben aan de samenvloeiing van Br. Rebah en Br. Rea (Taliwang).

²⁾ Op Zollingers kaartje als een uitlooper van den Sangenges ingeteekend.

³⁾ Ook deze berg of bergketen hebben wij niet kunnen thuisbrengen. Misschien is de Gompar Njit bedoeld.

⁴⁾ Moet zijn Moengkin, terwijl met het in de buurt liggende Kalans Kelawis bedoeld zal zijn.

⁵⁾ Moet zijn Semamoeng.

Ook over de eilanden Medang en Mojo geeft Zollinger eenige bijzonderheden, hoewel nergens blijkt, dat ze door hem bezocht zijn. Het eerste eiland is laag, met bosch begroeid en onbewoond. Poeloe Mojo „is overal met bosch bedekt, waarin zich veel wild ophoudt en veel wilde bijen worden gevonden.

Vroeger waren hier ook kampongs en rijstvelden. Tegenwoordig is het eiland verlaten. De vroegere bewoners trokken allen naar Soembawa, omdat zij jaarlijks door de zeeroovers werden overvallen.”

In Hoofdstuk VI van zijn verslag geeft Zollinger nog eenige gegevens omtrent de voornaamste in- en uitvoerartikelen. Ingevoerd werden suiker, zout, kokosnoten en -olie. De suiker is arensuiker van Makassar, lontarsuiker van Bali of rietsuiker van Bima. Zout wordt ingevoerd uit Makassar, Bima en Bali. In het land zelf vindt zoutaanmaak plaats bij Laboean Banga¹⁾ en Panjorang,²⁾ maar in ontoereikende mate. Kokosnoten en -olie komen hoofdzakelijk van Saleier, waaruit blijkt, dat de klapperaanplantingen in het land zelf niet de behoefte dekken. Fijnere weefsels komen nog van Makassar en Saleier.

De voornaamste artikelen van uitvoer waren ± 1846:

Padi³⁾ en rijst; katjang hidjau; sappanhout; grove kaïns⁴⁾ en slendangs⁵⁾; was (zeer weinig en van slechte kwaliteit); vogelnesten; paarden, buffels en geiten; dendeng⁶⁾; huiden en vet.

Opvallend is tenslotte, dat Zollinger vermeldt, dat Chineez en Arabieren in het land niet voorkomen.⁷⁾

Veel meer economische gegevens zijn te putten uit een schets van den handel van Sumbawa⁸⁾ door J. P. Freys, een handelaar, die een „etablissement” op Lombok bezat en vele malen op Soem-

¹⁾ Demoengschap Ampang.

²⁾ Penjorong (Dp. Oetan).

³⁾ rijst in bossen. ⁴⁾ doeken. ⁵⁾ smallere heupdoeken. ⁶⁾ gedroogd vleesch.

⁷⁾ Op p. 80 van zijn „Reisverslag” zegt Zollinger echter „Arabieren en Chineez komen slechts voor korten tijd in het land,” op p. 163 deelt hij mede, dat de paardenhandel grootendeels in handen der Arabieren is, terwijl op p. 169 wordt gezegd, dat de Arabieren zeer in aanzien staan: „Nog tegenwoordig hebben zij veel macht in het land en de Sultan Amarola (van Soembawa) laat zich geheel door hen leiden. Hij beschouwt hen als zijn geestelijke overheden.” Er is een zekere tegenspraak in deze uitlatingen. Wij gelooven, dat er slechts enkele Arabieren in de hoofdplaats te vinden waren, die in verband met den paardenhandel veel elders (Bima, Soerabaja?) vertoefden.

⁸⁾ J. P. Freys, Schets van den handel van Sumbawa. (Tijdschrift voor Ned.-Indië 1859, deel II, p. 268).

bawa voor handelsdoeleinden vertoefde. Het blijkt dan, dat het eiland nog maar ten deele de gevolgen van de ramp van 1815 is te boven gekomen, want „Tambora is geheel en al onbewoond, Dampo slechts door weinige zielen, Sumbawa heeft een schaarsche bevolking; Bima is nog het volkrijkst, vooral aan den oostkant, door den aanvoer van slaven uit Mangarije. Naar den kant van Dampo is Bima zoo onbewoond, dat men er een aantal verlaten rijstvelden ziet, waar vroeger kampongs gestaan hebben.”¹⁾

Dat de bewoners van Soembawa niet zoo „woest en onbeschaafd” geweest zijn, als vele andere volken van de Kleine Soenda-eilanden, blijkt volgens Freys uit de overblijfselen van waterleidingen om hun sawah's te bevoeien. Dat ook nu nog de bevolking een zekere beschaving bezit, blijkt uit het feit, meent deze handelaar, dat borden, kopjes, schoteltjes, bierglazen, enz. er in verhouding meer aftrek vinden dan op Lombok.

Blijkt hieruit reeds een zekere welvaart, de rijstbouw in den noordwesthoek levert zooveel op, dat er padi wordt uitgevoerd, die door Makassaarsche prauwen verspreid wordt over de eilanden van het Oosten. Als tweede gewas op de rijstvelden is de katjang²⁾ over het geheele eiland vrij algemeen. Van belang is ook de visscherij, die door aan de westkust wonende Badjo's wordt uitgeoefend. Behalve in de wateren langs de kust van West-Soembawa, komen zij ook in de buurt van Komodo om tripang en schildpad te verzamelen. Het zijn weer prauwenvoerders van Makassar, die deze producten opkopen.

De paardenuitvoer naar Java is ook in de 60-er jaren belangrijk. Ze bedraagt volgens Freys in gewone jaren 3000 stuks van Soembawa en 2000 stuks van Bima. Freys weet niet hoe lang die handel bestaan heeft en evenmin of hij toe- of afneemt „maar”, zegt hij, „de vermeerde cultuur op Java kan er meerdere behoefte aan lastpaarden hebben doen ontstaan, zonder dat de paardenfokkerij op Java is toegenomen, om daarin te kunnen voorzien.”

Deze uitvoer heeft met verschillende bezwaren te kampen. Alleen als de oostmoesson krachtig doorstaat, is ze mogelijk, omdat een snel vervoer vereischt is. De eigenaars der stoeterijen moeten de paarden voor eigen rekening naar Java doen vervoeren, en daarom heeft de Sultan van Bima zich een paar schepen aangeschaft, om

¹⁾ Freys, p. 269 e. v.

²⁾ Bedoeld is de „katjang hidjau”.

zijn paarden voor eigen rekening op Java te doen verkoopen en er de vrachtkosten op uit te winnen.

Andere paardenfokkers betalen *f* 15 tot *f* 20 voor ieder paard aan vracht, terwijl de waarde van een paard op het eiland *f* 15 tot *f* 18 bedraagt. De halve waarde van het op Java aangevoerde paard bestaat dus uit scheepsvracht.

Een ander ruilverkeer met Java geschiedt door middel van prauwen, die van dat eiland koperwerk en batiks aanvoeren en als retourvracht vooral was meenemen, waarbij de grootste winst op de invoerartikelen wordt behaald, want de was wordt tegen denzelfden prijs ingekocht, als ze te Makassar opbrengt.

Evenals in Zollingers tijd wordt de kokosnoot en zijn olie van Saleyer ingevoerd, waarbij rijst als retourvracht wordt meegenomen. Het zijn vooral Boegineezen, die handel drijven op Soembawa. Zij koopen de verschillende producten bij kleine hoeveelheden in het land op, gaan er mee naar Singapore om met gambir, opium en manufacturen terug te keeren. De handel op Soembawa is echter slechts ten deele vrij, een groot gedeelte is in handen van den Sultan, die een schoener en enkele andere schepen bezit, benevens eenige prauwen, waarmee hij zijn paarden naar Java stuurt. In het einde van den oostmoesson zendt hij nog een lading rijst en huiden, benevens zijn vogelnestjes en tripang naar Singapore, om er opium, gambir, e.d. vandaan te halen. Maar van dezen handel trekt hij zelf weinig profijt, omdat hij voor een groot deel wordt uitgevoerd door lieden, die hem daarmee bedriegen en zelf de winsten opstrijken. Met dezen handel in verband staat het monopoliestelsel, dat de welvaart van het land benadeelt. Aanvankelijk werd er slechts van de onderdanen geëischt, dat zij den Sultan behulpzaam zouden zijn in het bijeenbrengen van een lading tegen lagen prijs. De hoofden trokken hiervan de meeste voordeelen, daar zij ook voor eigen rekening goederen mochten meegeven. Het monopoliestelsel werd tenslotte uitgebreid tot alle voor den uitvoer in aanmerking komende producten. Oorspronkelijk was de katjang vrij, maar de Sultan heeft met de heeren Lange van Bali en King van Lombok een regeling getroffen, waarbij dit product slechts aan hen mag worden verkocht. Deze heeren ¹⁾ betaalden met een Chineesche munt, die op Bali en Lombok niet meer gangbaar was, en nu op

¹⁾ Zie Dr. E. B. Kielstra, Een paar avonturiers in Oost-Indië. (Lange en King) Indië 1919, p. 59.

Soembawa zoo overvloedig in omloop werd gebracht, dat haar waarde jaarlijks verminderde. ¹⁾

Ook de Radja van Alas ²⁾ laat zijn onderdanen niet al hun producten vrij verkoopen, vermeldt Freys. ³⁾ De Radja heeft zich verbonden om zich van al de katjang, tripang en karet (schildpad) in zijn gebied meester te maken en die aan den Sultan van Bima te leveren, die hem finantiëel heeft bijgestaan bij het afbetalen van zijn schulden aan het Gouvernement. ⁴⁾ De visscherij van de Badjo's wordt hierdoor ten zeerste belemmerd.

Een ander gemonopoliseerd bedrijf is de handel in sappanhout. Het contract tusschen de verschillende vorsten en het Gouvernement bestaat nog, en Freys meent, dat tengevolge van dit contract al het hooge en lage hout als eigendom van de vorsten wordt beschouwd, daardoor is het hem onmogelijk om geelhout (Mal. kajoe koening) en andere verfstofhoudende houtsoorten te verkrijgen. De bevolking moet het sappanhout zonder vergoeding kappen, indien het niet voor de „Kompanie Wolanda” was, zou dit wel spoedig op onvoldoende wijze geschieden, maar thans wordt de bevolking daartoe aangedreven. Freys vermeldt ook nog den uitvoer van buffels (en buffelhuiden) naar Lombok. De buffel is op Soembawa goedkooper dan elders op de naburige eilanden, maar het transport is soms zeer bezwaarlijk. In de bergen leven nog de wilde buffel (?) en het hert, waarvan het gedroogde vleesch en de huiden in Taliwang het beste te verkrijgen zijn. Overigens klaagt deze handelaar, dat het hem zoo moeilijk valt, om regelmatig artikelen te kunnen opkopen en te plaatsen. Kwamen er Chineezen op het eiland voor, dan zou hij wellicht minder reden tot klagen hebben gehad.

Een derde getuigenis van de sociaal-economische toestanden op Soembawa in de vorige eeuw is van de hand van A. Ligtvoet. ⁵⁾ Over het landschapsuiterlijk vinden we in deze aantekeningen niets, het schijnt, dat de schrijver zich alleen ter hoofdplaats opgehouden heeft. Uitvoerig bespreekt Ligtvoet de klasse-indeeling der bevolking, waarop wij in de paragraaf „Elementen der bevolkingsstructuur”

¹⁾ Het schijnt, dat deze munt het eerst op Bali en Lombok is ingevoerd, w.s. door schepen, die van China kwamen om daar rijst te halen.

²⁾ Alas was toendertijd een tamelijk zelfstandig vazalstaatje van Soembawa.

³⁾ Freys, t. a. p. p. 272.

⁴⁾ ? Schr.

⁵⁾ A. Ligtvoet, Aantekeningen betreffende den economischen toestand en de ethnographie van het Rijk van Soembawa. T. B. G. deel XXIII, 1876.

terugkomen. Ook over het bestuur, het rechtswezen en de geestelijkheid deelt hij het een en ander mee. Aan het einde van zijn aantekeningen bespreekt hij de belastingen en andere inkomsten van den vorst en de hoofden en wijdt hij een pagina aan de bestaansmiddelen van de bevolking, waaruit blijkt, hoe gering de prikkels zijn, die de bevolking tot economische activiteit zouden kunnen aansporen. Een tot in finesses uitgewerkte adat zorgt ervoor, dat de Sultan, de Rijksgrooten, en andere prinsen van den bloede, diensten en goederen om niet of ver beneden de waarde geleverd krijgen.¹⁾

Rijst krijgt de Sultan van zijn ornamentsvelden, die zonder eenige belooning beplant, bewerkt en geoogst moeten worden.²⁾ Voor karbouwen betaalt hij niet meer dan één reaal (f 1,25), terwijl de gemiddelde prijs toendertijd f 12,50 bedroeg. Hoewel dit recht alleen aan den Sultan toekomt, matigen de prinsen van den bloede zich hetzelfde aan en sturen daartoe hun gewapende volgelingen naar de binnenlanden, waar dikwijls 20 à 30 karbouwen tegelijk tegen spotprijzen aan de bevolking ontnomen worden, niet voor het huishouden van de prinsen, maar om ze weer van de hand te doen aan handelaars van Celebes, die jaarlijks op Soembawa karbouwen komen koopen. Ook zenden zij hun volgelingen met hoofddoeken en andere stoffen naar de binnenlanden, waar de bevolking gedwongen wordt, ze ver boven de waarde te koopen.

De geheele opbrengst der koffiestruiken, waarvan er vooral in het district Ropang veel zijn, moet tegen een lagen prijs aan den Sultan geleverd worden.

Ieder, die in Soembawa amfioen in het klein wil verkoopen, mag dat doen, maar is verplicht de opium van niemand anders dan van de prinsen van den bloede te koopen en moet bovendien een som betalen aan den Sultan voor de vergunning tot verkoop.

Behalve tot het betalen der gewone in- en uitvoerrechten, is de gezagvoerder of eigenaar van een te Laboean Soembawa liggend schip ook verplicht den Sultan de goederen, die deze begeert, tegen een veel geringeren prijs af te staan, dan deze waard zijn, terwijl een van Singapore terugkomend schip (met welke plaats toendertijd de meeste handel gedreven werd) den Sultan een geschenk moet meebrengen.

¹⁾ Ligtvoet t. a. p., p. 581 e. v.

²⁾ Ook de Rijksgrooten hebben ornamentsvelden met dezelfde rechten. Hierover uitvoerig in Hoofdstuk IV, § 2.

Gaat de Sultan zelf op reis, b.v. naar Makassar, dan zijn de Boegineezen en andere vreemdelingen verplicht hem en zijn gevolg met hun prauwen heen- en terug te brengen, terwijl de Soembawaresche bevolking geld en rijst moet opbrengen. Tenslotte drijft de Sultan zelf handel, op de wijze, zooals Freys reeds heeft aangegeven.

Voorbeelden te over om te bewijzen, hoe de Soembawares in deze tijden ooit zeker is noch van zijn tijd, noch van zijn inkomsten en bezittingen.

Werkten al deze regelingen verlamdend op de economische activiteit van de bevolking, dit was niet het geval met het monopolie, dat de heer Lange bezat van den opkoop van katjang hidjau. Wel betaalde deze heer, zooals eerder opgemerkt is, met Chineesche pasmunt (pities) van geringe waarde, maar de teelt van dit gewas na den rijstooft kostte weinig moeite en in den beginne waren de pities wel in trek, ook al door het ontbreken van zilveren pasmunt van het Gouvernement.

De aanplant van katjang hidjau is echter na den dood van den heer Lange zeer ingekrompen en Ligtvoet wijst erop, hoe in 1876 een groot deel van de rijstvelden na den oogst weer braak lag, zoodat alleen door het optreden en den dood van dezen handelaar groote landschapsveranderingen hebben plaats gevonden.

Een bestaansmiddel, dat betrekkelijk weinig belemmering ondervindt, is de paardenhandel. Wel betaalt de gezagvoerder van het schip 3 % van de waarde als uitgaand recht en wordt van degenen, die hem paarden verkocht hebben f 2,50 voor elk paard gevorderd, maar de groote uitvoer van duizenden stuks per jaar bewijst, dat — ook ondanks de hooge scheepsvrachten — de paardenhandel loonend is. Geen wonder, dat de Soembawares belangstelling heeft voor de fokkerij en er zich meer moeite voor geeft dan vele andere volken van den Archipel.

Ligtvoet geeft tenslotte aan, dat de invoerartikelen van Soembawa nog dezelfde zijn als ten tijde van Zollinger, alleen moet bij de door den laatste opgenoemde artikelen nu ook de opium gevoegd worden.

De voornaamste uitvoerartikelen zijn ook nu nog: paarden (naar Java), karbouwen (naar Celebes), was en vogelnestjes (naar Singapore), padi (naar Celebes, Singapore en andere plaatsen).

Het eenige artikel van Soembawa's nijverheid, dat buiten het land genoeg gewild is en derhalve uitgevoerd kan worden, zijn slendangs. Het zijn Arabieren, die dit artikel inkoopen en naar Java verzenden. Merkw aardig is, dat we deze vreemdelingen, die

zich ten tijde van Zollinger met den paardenhandel bezighielden en door Freys in 't geheel niet genoemd worden, thans als handelaren in doeken vermeld vinden!

Met Ligtvoets Aanteekeningen zijn onze gegevens over West-Soembawa uitgeput. Gaven de rapporten der bestuursambtenaren, die in manuscript in het Landsarchief bewaard zijn gebleven, vooral een denkbeeld van de gevolgen der Tambora-uitbarsting, Zollingers Reisverslag zouden wij niet gaarne gemist hebben, omdat dit het landschapsbeeld van West-Soembawa in het midden der 19e eeuw eenigszins nader tot ons brengt. Freys' Schets licht ons vooral in over het karakter van den handel omstreeks 1860, terwijl Ligtvoet duidelijk maakt, hoe niet alleen handel en bedrijf, maar het geheele leven van den Soembawarees beheerscht wordt door zijn onderworpenheid aan de grooten des lands.

Hoofdstuk III.

De „choren” van West-Soembawa.

Na in het Sultanaat Soembawa een aantal tochten te hebben gemaakt, zijn wij met het „landschap” in dit gebied vertrouwd geraakt. We zijn echter nog niet in staat uit te maken, in hoeverre dit landschap „cultuurlandschap” of nog „natuurlandschap” genoemd moet worden. Indien wij thans West-Soembawa verdeelen in een drietal gebieden, om daarna van elk dezer de landschapsstructuur te ontleden, dan volgt uit het voorafgaande, dat deze verdeeling slechts kan berusten op verschillen in het landschapsbeeld, m. a. w. *physiognomisch* moet zijn. Om tot een dergelijke physiognomische indeeling te komen, is het noodig de landschapselementen, die zich over een groot areaal uitstrekken, in het oog te vatten. Deze landschapselementen geven een bepaalde uitdrukking aan het „gelaat” van het gebied. Omdat zij in het landschap domineeren, kunnen zij „dominante” genoemd worden.

Het gebied, waarop een dergelijke dominante zijn stempel drukt, willen we „chore” noemen. De eerste chore, die wij in West-Soembawa kunnen onderscheiden, is die der groote aaneengesloten boschcomplexen. Dominante is hier het hoogstammig bosch.¹⁾ De dominante is hier niet alleen „kenmerkend” voor de chore, maar valt vrijwel hiermede samen (zie § 1). De Schetskaart geeft dit gebied met twee tinten groen aan.

De tweede chore is die van het parklandschap. Wel is waar komen in deze chore (die door het wit der Schetskaart wordt aangegeven) bosschen voor, maar deze zijn van geringe uitgestrektheid en slechts gedeeltelijk hoogstammig. Een aantal relatief kleine complexen landrenteplichtige gronden (op de Schetskaart met blauwe kleur ingeschetst) rekenen we tot dit gebied, maar de groote, aaneengesloten landrenteplichtige complexen aan of op eenigen afstand van de kust gelegen, vormen een chore apart. De landrenteplichtige gronden van deze derde chore omvatten sawah's, tegalans en tuinen met overjarige gewassen beplant. Dominante is de sawah, die hier

¹⁾ De boomen, welker kruinen de bovenste „etage” van het bosch vormen, zijn hooger dan 20 m.

het grootste oppervlak inneemt. Tezamen met de tegalans vormen de sawahs groote open vlakten, die groen omzoomd worden door de varieerende vegetatie van de tweede chore.

De minst samengestelde van de drie choren is die der groote aaneengesloten boschcomplexen en daarom willen wij met de analyse van dit gebied beginnen, om daarna de meer gecompliceerde choren van het parklandschap en van de groote sawahcomplexen te ontleden.

§ 1. De chore der aaneengesloten boschcomplexen.

Bij het „Boschtechnisch Verslag over het eiland Soembawa” van den opperhoutvester T. Rahm¹⁾ is een boschkaart gevoegd, die, voor zoover wij dit voor West-Soembawa konden nagaan, den bebossingstoestand van dit deel van het eiland in het algemeen goed weergeeft. Na het aanbrengen van enkele wijzigingen kon de boschkaart in zijn geheel worden gebruikt voor het intekenen van de groote boschcomplexen op de Schetskaart. Het zou echter onjuist zijn, te meenen, dat buiten het door eenige groene kleur aangegeven gebied geen bosschen te vinden zijn. Overal zijn daarbuiten kleinere perceelen van gemengd of min of meer homogeen bosch aanwezig; deze op de Schetskaart in te teekenen zou echter ondoenlijk zijn. Rahm onderscheidt het ongerepte oorspronkelijk bosch,²⁾ en de secundaire, resp. slecht gegroeide bosschen,³⁾ waaraan eenig boschtechnisch belang is te hechten.

Beschouwen we eerst de oorspronkelijke bosschen wat nader, dan blijkt, dat ze zich overal uitstrekken op de waterscheidingen van de stroomstelsels der naar het noorden, westen en zuiden vloeierende rivieren, in het algemeen dus in het midden des lands voorkomen. In de demoengschappen Ropang en Plampang nadert echter het oerwoud de zuidkust, om tenslotte in het zuidoosten (Dp. Ampang) deze te bereiken.

De vraag is nu, of wij dit oorspronkelijk bosch als regenwoud of als moessonwoud moeten beschouwen. Deze onderscheiding is door Schimper⁴⁾ uitgewerkt voor Nederlandsch-Indië, en berust voornamelijk op een quantitatief verschil in loofverliezen in den

¹⁾ M. 14.

²⁾ Door een donkergroene tint op de Schetskaart aangegeven.

³⁾ Door een lichtgroene kleur aangegeven.

⁴⁾ A. F. W. Schimper, Pflanzengeographie, Jena 1898, p. 281—286, 380—382.

drogen tijd van de boomsoorten, die genoemde bosschen samenstellen. Van Steenis¹⁾ drukt dit uit door te zeggen, dat het verliezen van loof in regenwoud uitzondering is, in moessonwoud voor 50—90 % regel.

Voorwaarde voor het optreden van het gemengde, loofverliezende bosch is een uitgesproken droge tijd, terwijl het regenbosch volgens Schimper²⁾ minstens een gemiddelde jaarlijksche regenhoeveelheid van 1800 mm noodig heeft om tot volle ontwikkeling te komen. Het eenige waarnemingsstation in het binnenland van West-Soembawa, dat ons eenig denkbeeld van de regenverdeling in het gebergtebosch kan geven, is dat van Batoerotok op 700 m hoogte tusschen het oerwoudcomplex van den Sangenges en dat van den Batoe Lantee gelegen. De tabel van den gemiddelden maandelijkschen regenval op dit station³⁾ ziet er aldus uit:

Station	Aant. jaren	H. b. z.	J.	F.	M.	A.	M.	J.	J.	A.	S.	O.	N.	D.	Jaar
Batoerotok.	8	± 700 m	384	316	418	226	144	66	14	58	60	146	293	356	2481

Uit de tabel blijkt in de eerste plaats, dat de gemiddelde jaarlijksche regenhoeveelheid bij dit station aanzienlijk meer bedraagt dan hetgeen Schimper als minimum voor regenwoudexistentie vaststelde. Verder, dat van een echten drogen tijd in het gebied van dit station niet gesproken kan worden. Rekenen wij de maanden met een gemiddelden regenval van 0—10 mm tot de extreem droge, de maanden met een regenval van 11—50 mm tot de droge, dan blijkt, dat Batoerotok slechts één droge en geen enkele extreem-droge maand heeft.

Een andere methode om het karakter van den regenval nader te leeren kennen is het berekenen van het gemiddelde aantal regendagen per maand voor ieder station. Voor Batoerotok beschikken wij over de volgende gegevens:

¹⁾ C. G. G. J. van Steenis, Maleische vegetatieschetsen II. T. A. G. 1935, p. 370.

²⁾ Schimper L 64, p. 300.

³⁾ De meteorologische gegevens omtrent Soembawa, die wij hier en verderop geven, werden welwillend verstrekt door het Kon. Magn. en Meteor. Observatorium te Batavia. Het zijn cijfers, die nog niet door het Observatorium werden gepubliceerd.

Gemiddeld aantal regendagen:

Waarnemings-reeksen	J.	F.	M.	A.	M.	J.	J.	A.	S.	O.	N.	D.	Jaarsom
1926—1933	21.0	19.3	22.4	14.0	7.5	5.0	2.4	4.0	4.8	8.8	15.1	19.2	143.5

Het aantal regendagen in de 4 droogste maanden van het jaar (Juni, Juli, Augustus en September) bedraagt dus 16.2, wat evenmin op een uitgesproken drogen tijd wijst.¹⁾

De regencijfers van Batoerotok geven, dunkt ons, wel een denkbeeld van de regenverdeling in het lagere bergland van Soembawa. Bekend is, dat de regenval in de hoogere deelen van het bergland vaak lager is dan op de hellingen. Zoo is ook op de toppen van den Batoe Lantee en het Sangengesgebergte een geringere regenval te verwachten.²⁾

¹⁾ Zie Verhandelingen van het Kon. Magn. en Meteor. Observatorium te Batavia, no. 23, 1931.

²⁾ Het is de moeite waard op deze plaats een vergelijking te treffen tusschen een 3-tal stations in Oost-Java en 2 in ons gebied, waarbij de hoogte-ligging ongeveer gelijk is, en een denkbeeldig station op den Batoe Lantee als onbekende fungeert:

Station	Hoogte b. z.	Gem. aantal regend. per j.	Gem. jaarl. regenhoev. in mm
Pasoeroean	5	90.8	1313
Soembawa-besar	± 20	77.3	1309

Deze laagvlaktestations vertoonen een gemiddelde jaarlijksche regenhoeveelheid, die weinig verschilt; de regenval schijnt te Soembawa heftiger te zijn.

Station	Hoogte b. z.	Gem. aantal regend. per j.	Gem. jaarl. regenhoev. in mm
Poespo	640	146.7	3060
Batoerotok	± 700	143.5	2481

Bij deze bergstations is het gemiddeld aantal regendagen per jaar weiniĝ verschillend, maar de gemiddelde jaarlijksche regenval ongelijk.

Station	Hoogte b. z.	Gem. aant. regend. per j.	Gem. jaarl. regenhoev. in mm
Tosari	1735	146.1	2042
Top Batoe Lantee.	± 1740	?	?

De gemiddelde jaarlijksche regenhoeveelheid bedraagt te Tosari ± $\frac{2}{3}$ van die

Hieraan is waarschijnlijk mede het lichter worden van het woud op de toppen van den Batoe Lantee toe te schrijven, terwijl de geringe regenval ook een verklaring kan geven van de witte plekken, die T. Rahm op de bij zijn Verslag gevoegde boschkaart inschetste in het Sangenges gebergte.¹⁾

In het algemeen zijn echter de klimatologische voorwaarden voor het ontstaan van altijd-groen bosch in het bergland van Soembawa aanwezig. In het regenwoud komen boomsoorten voor, die men in het moessonwoud niet of zelden zal aantreffen. Dit is o. a. het geval met exemplaren van de uitgebreide familie der *Dipterocarpaceae*, oerwoudboomen bij uitnemendheid, die in streken met een uitgesproken drogen tijd uiterst zeldzaam zijn.²⁾

Rahm vermeldt nu, dat *Dipterocarpaceae* op Soembawa talrijk zijn, terwijl de opperhoutvester C. N. A. de Voogd een *Dipterocarpus* soort (waarschijnlijk *Dipterocarpus Hasseltii* Bl.) aantrof in het gebergte van den Sangenges.³⁾

Er is nog iets anders, dat het vochtige karakter van het montane gemengde loofbosch op Soembawa bevestigt. Overal komt in het gebergte bosch-rotan — de stengel van zekere klimmende palm-geslachten — voor. Van Steenis⁴⁾ wijst op het ontbreken ervan in streken met sterken oostmoesson en zegt, dat ze in de gemengde niet-loofverliezende bosschen van vrijwel den geheelen Archipel worden aangetroffen.

Kunnen wij dus thans met zekerheid zeggen, dat het ongerepte gebergtebosch in West-Soembawa als een gemengd, niet-loofverliezend bosch (regenwoud) te beschouwen valt, moeilijker is het iets te zeggen aangaande het ongerepte bosch, dat in het

te Poespo. Nam de regenval in het Batoe Lanteegebergte in gelijke mate met het toenemen van de hoogte af als in den Tengger, dan zou de gemiddelde jaarlijksche regenhoeveelheid op den top van den Batoe Lantee ruim 1800 mm bedragen en de minimumgrens van Schimper dicht genaderd zijn. (De regencijfers van de Oost-Java-stations ontleenden wij aan de Verhandelingen no. 24 van het Kon. Magn. en Meteor. Observatorium te Batavia).

¹⁾ Het Sangengesgebergte werd niet door ons bezocht. De lagere begroeiing, die door de bewuste plekken wordt aangegeven, kan ook een gevolg zijn van brand of van bijzondere edaphische omstandigheden, terwijl in het algemeen ook de wind en de relatieve vochtigheidstoestand van de lucht van invloed zijn.

²⁾ Van Steenis L 71, p. 383—387.

³⁾ Volgens schrijven. Zie thans ook: C. N. A. de Voogd. Botanische aantekeningen van de Kleine Soenda-eilanden. De Tropische Natuur 1936 p. 113 e. v.

⁴⁾ Van Steenis L 71, p. 194.

zuidoosten het gebergte overdekt en in het demoengschap Ampang een eindweegs de kust volgt.

Een meteorologisch waarnemingsstation is nergens in het zuiden gevestigd, zoodat we slechts vermoedens kunnen uitspreken over den regenval in deze streek. Bekend is, dat de Z.O. moesson niet zelden overvloedigen regenval brengt aan de zuid- en oosthellingen van de gebergten op Java, Bali en Lombok. Te verwachten is, dat ook op Soembawa de droge tijd in het zuiden minder uitgesproken zal zijn als aan de noordkust (zie de regencijfers in § 2). Als gevolg hiervan is het waarschijnlijk te achten, dat het altijd-groene bosch in het zuidelijke bergland ook nog groote uitgestrektheden in zal nemen, maar dat in de lagere en ingesloten deelen het moessonwoud zal overheerschen. T. Rahm¹⁾ vermeldt, dat in het Singgi-Donggo-gebergte (Oost-Soembawa) het altijd-groene bosch op de zuidhelling tot 500 m hoogte afdaalt, terwijl op de noordhelling reeds op 800 m loofverliezend bosch wordt aangetroffen.

Beschouwen wij nu de ligging van het ongerepte bosch in het zuiden, dan blijkt, dat dit in het algemeen de hoogere deelen inneemt. In het demoengschap Ampang vormt het de bedekking van een laag bergland en daalt het af tot de zuidkust. Het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat we in het oorspronkelijk bosch, dat zich in de hoogere deelen van de demoengschappen Loenjoek, Ropang, Plampang en Ampang uitstrekt met een gemengd niet-loofverliezend bosch te maken hebben.

Hetzelfde is te zeggen van het oorspronkelijk bosch, dat zich aan weerszijden van de grens van de demoengschappen Djareweh en Taliwang uitstrekt en daar nog slechts in de hoogste deelen voorkomt. In Ampang evenwel, waar het bosch meer in de lagere streken te vinden is, overheerscht het regengroene woud.

We zien dus, dat het regenwoud op Soembawa grootendeels gebergtebosch is. Is het mogelijk in dit gebergtebosch het mos- of nevelwoud te onderscheiden?

Het schijnt, dat de luchtvochtigheid, nevelvorming en andere daartoe noodige klimatologische en topografische omstandigheden van dien aard zijn, dat in het Batoe Lanteegebergte het mosbosch kan optreden. Het begint zich daar op een hoogte van 1400 m te ontwikkelen en zet zich tot den top voort. Het bosch is er tamelijk licht, pandanen en epiphytische varens zijn talrijk, maar de onder-

¹⁾ M. 14.

groei is schraal. Het mosdek is overigens veel minder dik dan in de bergbosschen in het westelijk deel van den Archipel regel is. Echt „subalpien kreupelhout” komt niet voor, wat gezien de geringe hoogte niet te verwonderen valt. Wel is het ontbreken van den bergtjemara (*Casuarina montana* Miq.) opvallend. Deze boom, die op de noordhelling van den Rindjani reeds op 1400 m, en boschvormend op 1500 m hoogte voorkomt, en ook op den Tambora niet ontbreekt, zagen we nergens in West-Soembawa. Het is echter niet onmogelijk, dat ze er in het gemengde bosch voorkomt, maar door uitbliven van brand of eenige andere ontblooting van het terrein (als echte brandplant) geen voorsprong kon verkrijgen. Zijn voorkomen op de zonnige en droge Tamborahellingen past in deze, door Van Steenis ¹⁾ ontwikkelde gedachtengang.

Niet minder uitgestrekt zijn de bosschen, die op de kaart met lichtgroene kleur zijn ingeschetst en die door T. Rahm als oude ladangbosschen, respectievelijk slecht gegroeide bosschen zijn gekenmerkt. In het algemeen zijn ze gelegen aan den rand van het oorspronkelijk woud. Secundair is het bosch b.v. in de grensstrook van de demoengschappen Djareweh en Loenjoek, waar, zooals de Schetskaart aantoont, het oerwoud in drie deelen is geparcelleerd. Thans vindt men er alleen de kampongs Djamoe, Tenganam en Nangkalanong-loka, maar het aantal aanduidingen van vroegere kampongs is juist in deze streek talrijk. Hetzelfde is het geval ten westen van de Olet Madja, waar reeds Zollinger overblijfselen van verlaten kampongs vond (Hoofdstuk II).

Ook in het demoengschap Ropang is altijd het ladangen naast sawahbewerking veel uitgeoefend; geen wonder, dat ook hier zich veel secundair bosch aan den zoom van het oerwoud uitstrekt.

Tenslotte valt een uitgestrekte strook in lichtgroene tint langs de zuidkust op, zich uitstrekkend van Teloek Lampit tot Teloek Baroe. Deze streek is geheel onbewoond. Aan den bovenloop van de Brang Lebangka zijn vroeger bebouwde velden geweest, maar verder wijst niets in deze strook op voormalige nederzettingen. Het vermoeden is gewettigd, dat hier vooral de slecht gegroeide bosschen in de beteekenis van Rahm worden gevonden, terwijl in dit laaggelegen gebied ook licht moessonwoud te verwachten

¹⁾ Van Steenis L. 71, p. 199.

is. Even moeilijk zal het zijn uit te maken in hoeverre de moessonwouden in de landengte, die West- en Oost-Soembawa verbindt, reeds een ladangperiode achter den rug hebben, dan wel slecht opgekomen zijn, tengevolge van bepaalde omstandigheden. Chorografisch is er geen verschil, al zal de ervaren houtvester aan een zekere soortenarmoede het al of niet secundaire karakter van het bosch kunnen vaststellen.

De vegetatie is kenmerkend voor het uiterlijk van de chore, die wij analyseeren. De andere landschapselementen treden, daarbij vergeleken, wel zeer op den achtergrond. Dit is b.v. het geval met het relief, waarvan althans de fijnere trekken door de boschbedekking voor het oog verborgen blijven. De groote trekken zijn vooral van chorografisch belang en het is mogelijk deze vast te stellen.

In het algemeen neemt de behandelde chore de hoogste deelen van het land in. Het hoogst reikt het bergland van West-Soembawa in den Batoe Lantee, den Sangenges en den Sĕkĕdĕt. Het zijn alle vulkaanruïnen, waarvan de Batoe Lantee het minst verbrokkeld is, de Sangenges het meest. De ribben van den Batoe Lantee loopen vrij regelmatig naar beneden, hoewel enkele knikken in de helling erop wijzen, dat de erosie ook den berg in de flanken aantast. De ribben van den Sangenges zijn daarentegen in verschillende toppen opgelost, hetgeen eveneens met den kraterrand het geval is. Elbert rekent daarom den Sangenges wegens zijn laatrijpe vormen tot de oudste vulkaanruïnes.¹⁾ De Sĕkĕdĕt zou in ouderdom tusschen den Batoe Lantee en den Sangenges zijn in te plaatsen.²⁾ Deze oude vulkanen zijn onderling door een hoogland van ± 900 m hoogte verbonden, terwijl het Sangenges-complex in het zuiden samenhangt met een rug, die zich naar het zuidwesten richt en waarvan de Olet Bara, Gompar Njit en de Olet Madja de hoogste toppen zijn. Verder naar het zuiden stuit deze sterk geërodeerde rug op een naar den Indischen Oceaan geopenden halfcirkelvormigen bergketen, die het stroomgebied van de Brang Tatar en de Brang Tongo omsluit en die door Elbert³⁾ als een calderarand wordt beschreven.

Van den Ot. Bara loopt eerst in zuidoostelijke, dan in zuidelijke

¹⁾ Elbert L 17, p. 140.

²⁾ Elbert L 17, p. 142.

³⁾ Elbert L 17, p. 145.

richting een gebergtesysteem, dat in het noorden het hoogst is. (Ot. Bersanak 1132 m), en in het zuiden een aantal toppen heeft ter hoogte van \pm 900 m (Ot. Legini, e. a.).

Aan de andere zijde van de Brang Beh vinden wij het bergland van Ropang, waarvan de boschbedekking reeds sterk door den ladangbouw is aangetast. Ten noordoosten van Ropang bereikt dit bergland zijn grootste hoogte in den Olet Takan (1400 m) en van hier tot den Djaranpoesang (1283 m) strekt zich een onbewoond beboscht bergland uit. Vooral de zuidelijke helling van dit bergland is weinig bekend.

Ten oosten van den Djaranpoesang komt het nergens meer tot een hoogte van 1000 m. In het lage bergland, dat zeer geaccidenteerd is, zijn duidelijk ringwallen te onderscheiden, die Elbert doen veronderstellen, dat men ook hier te doen heeft met caldera's van oude vulkanen, die naar den kant van de Salehbaai geopend zijn.

Het hoogere, met bosch bedekte bergland van West-Soembawa blijkt, wanneer we van den regelmatigigen bouw van den Batoe Lantee afzien, een sterk versneden karakter te bezitten. Het bosch heeft hierdoor de bijzondere functie de vele steile hellingen in het bergland van West-Soembawa tegen aardschuiving en afspoeling te beschermen. Een andere functie van het bosch, n.l. die van waterreservoir zal in § 2 nader behandeld worden. De beteekenis hiervan is niet te onderschatten in een land, dat in zijn laagste deelen een uitgesproken drogen tijd bezit. Ook aan het einde van die periode voeren de beken in het gebergtebosch nog water. Uit de regencijfers van Batoerotok bleek, dat voor dit bergstation geen enkele maand extreem droog kon worden genoemd, zoodat de atmosferische watertoevoer geen langdurige onderbrekingen ondergaat.

Het verkeer in deze chore is in sterke mate afhankelijk van de bovengenoemde elementen. Het geaccidenteerde terrein belemmert een snel voortgaan op het paardenpad. Na zware regens is het zelfs onmogelijk Batoerotok te bereiken langs het pad, dat van Batoedoelang over Moesoek daarheen leidt.

Kan het bosch dus in een bepaald jaargetijde verkeersbelemmerend zijn, het werkt niet afschrikwekkend door zijn dierenwereld. Verscheurende dieren komen er niet in voor, in het algemeen trouwens merkt men weinig van dieren. De apen, wilde zwijnen en herten geven de voorkeur aan streken, waar het terrein meer open is, en zoo kan men langen tijd door het bosch trekken zonder eenig

ander teeken van leven te bespeuren dan het gefladder der vogels.

De behandelde chore is geheel onbewoond, maar dit beteekent niet, dat ze voor den mensch geen beteekenis heeft gehad en nog heeft. Waar wij met na ladangbouw spontaan gereboiseerde gebieden te doen hebben, is het ingrijpen van den mensch nog jarenlang zichtbaar, terwijl door huidige ladangbouw het areaal der chore steeds wordt verkleind. Minder wordt het karakter van het bosch aangetast, wanneer men er bepaalde houtsoorten uitkapt. Deugdelijk timmerhout is in vrij ruime mate aanwezig, zooals dat van den ketimis (Soemb.)¹⁾; ipil (Soemb.)²⁾, boengir (Soemb.)³⁾, bèh (Soemb.)⁴⁾, en kembang koening (Soemb.)⁵⁾.

Bamboe is in bepaalde streken overvloedig, maar meest in den vorm van den bamboe doeri.⁶⁾ Rottan is minder algemeen, zoodat de bevolking weleens de bosschen, waarin het voorkomt (evenals die, waarin goede bamboe te vinden is) krachtens onderlinge afspraak niet voor ladangbouw occupeert, hetgeen herinnert aan de „rimboe larangan” (verboden boschgebied) van Sumatra. De voornaamste boschproducten van West-Soembawa zijn meest verfstofleverende hout- of bastsoorten. Het hout van den ali aga (Soemb.)⁷⁾ geeft na extraheeren een gele verfstof. (Mal. kajoe koening). Het bekende, een roode verfstof leverende sappanhout,⁸⁾ wordt, sinds de contractueele levering aan het Gouvernement is opgeheven (1875), niet meer gekapt, terwijl de sogabast⁹⁾ evenals het geelhout zijn beteekenis voor het batikwerk, waarvoor het een okergeelbruine verfstof levert, heeft weten te behouden (zie Hoofdstuk VI § 1).

De inzameling van bijenhoning en -was, die na de uitbarsting van den Tambora volgens verschillende waarnemers zooveel minder is gaan beteekenen, bestaat nog steeds, dank zij de vraag naar was van het batikbedrijf op Java. Als vierde boschproduct moet de lange peper¹⁰⁾ genoemd worden, die vermoedelijk onder de benaming „Cubeben” wordt uitgevoerd (zie Hoofdstuk VI § 1).

¹⁾ *Protius* sp.

²⁾ *Instia* sp.

³⁾ *Lagerstroemia* sp.

⁴⁾ *Albizia procera* Bth. = weroe (Mal.).

⁵⁾ *Petrocarpus* sp.

⁶⁾ *Bambusa spinosa* Bl.?, zie hierover Van Steenis L 71, p. 365.

⁷⁾ *Cudrania spinosa*.

⁸⁾ Hout van *Caesalpinia sappan* L.

⁹⁾ Bast van *Peltophorum ferrugineum* Bth.

¹⁰⁾ *Piper retrofractum* Vahl.

Het oorspronkelijk bosch van West-Soembawa is nog te rekenen tot het natuurlandschap. Toch kan het, strikt genomen, niet ongerept worden genoemd. In de eerste plaats ondergaat het bosch zelf een voortdurende, natuurlijke verjonging, maar ook brengen atmosferische oorzaken (blikseminslag, storm) kleine veranderingen teweeg. Daarbij komen dan anthropogene invloeden, zooals de uitkap van timmerhout en de inzameling van boschproducten. Deze laatste maken van het bosch geen cultuurlandschap, veeleer een rooflandschap, althans in de omstreken van de kampongs. Cultuurlandschap — zij het niet in directe beteekenis — is het bosch, waar men het heeft gereserveerd, hetzij om bepaalde houtvoorraden te sparen (zie p 43), hetzij om den watertoevoer van de rivieren te blijven verzekeren. De eerstgenoemde reserves zijn onbeteekenend tegenover de reserveering, die het Boschwezen, in overeenstemming met het Zelfbestuur, reeds heeft ingesteld. Hun grenzen, in de natuur veelal door steenhoopen aangeduid (zie Hoofdstuk I § 2) zijn op de Schetskaart door een kruisjeslijn aangegeven. De reserveering omvat een zestal gebieden: ¹⁾

Num-mer	Naam v. h. complex	Plaatsaanduiding	Globale oppervl. in ha
1	Batoe Lantee	Op de hellingen van den Batoe Lantee en den Sekedet	42372
2	Poetjaknenges	Het Sangengescomplex en het bergland ten Z.W. daarvan omvattend (met de enclave Kadoekmatoemega)	31885
3	Djaranpoesang	In Oost-Ropang en West-Plam-pang	44787
4	Palaning	Ten Noorden van de reserve Poetjaknenges	330
5	Seli	In Brang Mojo Hoeloe	1412
6	Dodo	Vnl. in West-Ropang (met de enclave Dodo)	42885
In totaal gereserveerd hetgeen \pm 20 % v. d. oppervl. van West-Soembawa omvat.			163671

¹⁾ Opgave verstrekt door den Boschopzichter te Soembawa-besar.

Wat direct opvalt bij de beschouwing van de grenzen van deze boschreserves is, dat groote gebieden, buiten het eigenlijke bosch gelegen, erbij getrokken zijn. In § 2 zal uiteengezet worden, welk een gecompliceerd vegetatie-type door het wit der Schetskaart wordt aangeduid. Evenzeer blijkt, dat soms secundair bosch, ja zelfs oorspronkelijk bosch buiten het boschreserve-areaal valt. Het kan zijn, dat men deze bosschen nog niet heeft kunnen reserveeren, maar ook, dat men er doelbewust van heeft afgezien ze te beschermen.

Dit punt wordt nader in Hoofdstuk VI behandeld, tegelijk met het uitzetten van de richtlijnen, waarlangs zich het cultuurlandschap in West-Soembawa verder zal ontwikkelen.

p 130

§ 2. De chore van het parklandschap.

Dominante in deze chore ¹⁾, die zich uitstrekt van de kust tot diep in het binnenland, is het parklandschap. Dit vertoont echter niet overal hetzelfde uiterlijk. Er zijn streken, waar de boschjes en boomen zeer dicht op elkaar staan. Toch blijkt, wanneer men deze wildernis wil doorkruisen, dat tusschen de boschjes zich overal openingen en doorgangen bevinden, zoodat de doorkruising zowel te voet als te paard niet bezwaarlijk is. In andere streken staan de boschjes meer uit elkaar en de hooge boomen vrijer in de grasvlakte, het landschap krijgt dan meer het karakter van een „echt” parklandschap. Een ander uiterlijk kenmerk van deze chore is een gevolg van de verschillende hoogte van het boomgewas. In deze chore overheerschen het lage boschje en het struikgewas, maar hier en daar steekt een forsche boomkruin er bovenuit. Vaak geeft het *Ziziphus*boschje aan de begroeiing een lage lijn, terwijl de *Acacia*'s met hun dunne twijgen en ijle kruinen de vegetatie doorzichtig houden. Ook *Dichrostachys cinerea*, een gedoornde boom, die veel op de *Acacia tomentosa* gelijkt, is kenmerkend voor dit landschap. Genoemde boomen komen vaak door elkaar voor, waarbij de eerstgenoemde meestal in de meerderheid is. ²⁾ Forscher is de tamarinde, die met een hoogte van een twintigtal meters een groote schaduwplek in het zonnige parklandschap werpt. Tusschen de boomen overheerscht het korte gras; alang-alang, zoo veelvuldig op de helling van den Tambora en verderop in

¹⁾ Op de Schetskaart het ongekleurde deel, vermeerderd met de kleine, in het binnenland gelegen landrenteplichtige complexen.

²⁾ Volgens mededeeling van den opperhoutvester C. N. A. de Voogd.

het oosten, ziet men in West-Soembawa betrekkelijk weinig (het meest nog op P. Mojo, P. Liang, P. Ngali en P. Rakit).

Hoewel het parklandschap in deze voor West-Soembawa meest karakteristieke chore als dominante moet worden beschouwd, stuit men bij de doorkruising van dit gebied herhaaldelijk op boschcomplexen, die meestal weinig uitgestrekt zijn.

Deze bosschen kunnen gemengd of homogeen zijn en bestaan in het laatste geval meestal uit djatiboomen. Waar gemengde, hoogstammige boschcomplexen op niet te grooten afstand van de kampong liggen, vormen ze het terrein, waar men naar boschproducten zoekt en wordt er wel timmerhout uitgekapt. De boschproducten zijn dezelfde als die, welke vermeld werden in de vorige paragraaf. Dit is niet het geval met het struikbosch, dat reeds in Hoofdstuk I werd beschreven. In deze uit doornige 2—3 m hoge struiken bestaande aaneengesloten vegetatie is ieder doordringen onmogelijk. Eerst wanneer de chore volledig geanalyseerd is, zal het mogelijk zijn, het voorkomen van dit aaneengesloten struikbosch, dat o. a. ter hoogte van 400—800 m de noordhelling van het Batoe Lanteegebergte bedekt, te verklaren.

Laten we de djatibosschen buiten beschouwing, dan is deze chore niet rijk aan homogeen bosch. De bamboe-doeribosschen, vrij uitgestrekt tusschen Ampang en Plampang, zijn ertoe te rekenen, evenals de aciaboschjes, die echter door hun geringere uitgestrektheid minder opvallen. Niet zelden komen deze boschjes voor aan den rand van geheel onbegroeide strandvlakten.¹⁾ Hetzelfde is ook vaak het geval met de sawoebosschen,²⁾ die uitstekend meubelhout leveren.

Langs de kust strekken zich hier en daar vloedbosschen uit, maar hun breedte (diepte) is zeer gering. De djatibosschen vormen een wezenlijk bestanddeel van het samengestelde landschapsbeeld van de behandelde chore. Overal stuit men in de lagere deelen des lands op min of meer uitgestrekte djaticomplexen, waarvan sommige thans gereserveerd zijn. De oppervlakten van deze laatstgenoemde complexen zijn daardoor bekend, talrijk zijn echter nog de soms zwaar gehavende djatiperceelen, die te klein of te afgelegen waren om voor reserveering in aanmerking te komen.

¹⁾ B.v. bij Teloeok Santong (Dp. Plampang) en bij Ngali.

²⁾ Sawoe (Mal.) = *Mimusops kauki* L.

In het geheel zijn er in West-Soembawa een achttal djati-reserves ¹⁾ ingesteld:

Naam van de Djati-reserve	Globale oppervlakte in ha	Daarvan met djati begroeid
1. Djatitimoeng	325	19 %
2. Ngali	820	50 %
3. Kelongkang	1200	20 %
4. Soeinsowai	2500	35 %
5. Serading	1648	25 %
6. Kerawak	901	30 %
7. Oetok	800	20 %
8. Djareweh	540	20 %

Uit het staatje ²⁾ blijkt, dat de grootste oppervlakte djatibosch zich in de reserve Soeinsowai bevindt, een uitgestrektheid van 875 ha uitmakend. In de andere reserves blijft de met djatibosch begroeide oppervlakte beneden 500 ha. Wat niet met djati begroeid is, behoort tot het parklandschap of is wildhoutbosch.

Het uiterlijk voorkomen van de djatibosschen op Soembawa is weinig opwekkend. De bosschen, die in de reserves zijn gelegen, hebben veel van den uitkap te lijden gehad. De zware stammen, die nog in de reserve Serading ³⁾ zijn blijven staan, zijn van slechten vorm en hol. Dat de bevolking in dit complex veel gekapt heeft, is niet te verwonderen, daar de groote weg er langs en gedeeltelijk er doorloopt, zoodat de sleep weinig bezwaren opleverde. In de reserves Oetok en Kerawak, in de nabijheid van Lenanggoear gelegen, is de toestand niet veel beter. De stamvorm van den hoofdstopstand is er slecht, de boomen zijn laag (± 20 m) de doorsnede gemiddeld niet meer dan 30—40 cm. De grond heeft te lijden van uitspoeling.

In de djatireserve Djareweh is hier en daar de toestand iets beter. In de bosschen Poeter Tasih en Teboengar, het verst van Djareweh verwijderd, is de uitkap minder grondig geweest dan in de bosschen aan de kali Djareweh en dichtbij de kampong gelegen. Er komen grootere boomen van vrij goeden vorm in voor, die

¹⁾ Op de schetskaart met Arabische cijfers in een gele tint aangegeven.

²⁾ Verstrekt door den Boschopziener te Soembawa-besar.

³⁾ De gegevens over de djatibosschen in de reserves ontleenden we aan het rapport-Plasschaert. (M. 13).

timmerhout tot een lengte van 4 meter zouden kunnen leveren, terwijl ook de opslag wat beter van vorm en dikker (gem. 65 cm) is, dan in de andere complexen.

Ook in de djatibosschen Kelongkang is de opslag, die door den sterken uitkap de grondmassa van de bosschen vormt, gunstig van uiterlijk.

Veel treuriger stemt de aanblik van de djatibosschen, die buiten de reserves zijn gelegen. Volgt men van Lenanggoear de Brang Pliwis stroomafwaarts, dan vindt men langs of in de onmiddellijke nabijheid van de oevers kleine djaticomplexen van 1—5 ha. Het jonge hout overweegt zoodanig, dat de opbrengst slechts zeer gering is. Van de niet-gereserveerde bosschen is tenslotte nog vermeldenswaard een aaneengesloten djatibosch van eenige honderden ha, gelegen in de vlakte Tarata Ponto (Dp. Plampang). Kleinere complexen treft men aan langs het paardenpad, dat van deze vlakte naar Simoe en Serero leidt. Deze djatibosschen liggen ongeveer 10 km van de dichtstbij gelegen bewoonde streken, zoodat ze thans niet meer worden uitgekapt, daar het houttransport langs de rivier onmogelijk en langs het voetpad bezwaarlijk zou zijn. Wijst daarom de sterke devastering van dit complex niet op voormalige naburige nederzettingen?

Het vegetatiebeeld van de chore is het geheele jaar door niet hetzelfde. Aan het eind van den drogen tijd hebben de grasvlakten in het noorden en westen een bruin, verschroeid aanzien, de boschjes staan er verdord tusschen en de boomen verheffen zich half-ontbladerd in de strak-blauwe lucht. Met de eerste regens verandert als bij tooverslag het doodsche landschap. Alles krijgt weer een groen waas, en als de westmoesson goed doorstaat, is na eenige weken iedere herinnering aan de droogte uitgewischt. In het zuiden is de toestand anders. De weiden op de hooggelegen Sampars blijven het geheele jaar frisch groen. Alleen in de lage streken vertoont het landschap overeenkomstige trekken met dat in het noorden.

De begroeiingsvormen geven ongetwijfeld aan de behandelde chore haar karakteristieke trekken. Het relief moet daarna genoemd worden als het landschapselement, dat deze trekken nader verscherpt. Meer dan in de chore der groote boschcomplexen treedt het hier voor den dag. Omvatte genoemde chore vooral de hoogste deelen des lands, in het thans behandelde gebied wisselt laagvlakte af met heuvelland, hoogvlakte met laag bergland. Op de oude

Schetskaart is getracht door middel van bruine arceeringen het relief van het land te doen uitkomen. Wij hebben van dit middel moeten afzien bij de herziening van deze kaart. Het aantal hoogtegegevens is te gering om daaruit een reliefteekening samen te stellen. Mogelijk is slechts een beschrijving van de groote trekken van het relief in deze chore.

Nergens is het in West-Soembawa tot de vorming van een uitgestrekte, zich langs de kust uitstreckende laagvlakte gekomen. Wel komen een aantal afzonderlijke kommen voor, die zich trechtervormig of halfcirkelvormig naar de zee openen. Dit is in het bijzonder het geval aan de noordkust, waar zich ten noordwesten van Ampang, ten noorden van Plampang en Ngali, ten noordwesten van Soembawa-besar en ten noorden van Djoeroemapin relatief kleine laagvlakten uitstrekken, omzoomd door heuvels of den steilen rand van de „hoogvlakte”. Aan de westkust komen geen vlakten van beteekenis voor, maar wel bevinden zich in het binnenland een tweetal laaggelegen kommen, n.l. die van Seteloek en Taliwang. Zij zijn slechts door een lagen heuvelrug ten zuiden van Ajersoening van elkaar gescheiden.¹⁾ Aan de Zuidkust komen slechts op twee plaatsen laagvlakten van eenige uitgestrektheid voor, n.l. ten zuiden van Loenjoek, waar het dal van de Brang Beh zich trechtersvormig verbreedt en in Zuid-Plampang.

Uit de bovenstaande opsomming van de laagvlakten, die zich langs de kust uitstrekken, volgt, dat West-Soembawa grootendeels een steile kust bezit. Reeds werd erop gewezen (Hoofdstuk I), hoe hier en daar aan de noordkust een ± 20 m hoog rifterras te onderkennen valt. Ten westen van Soembawa-besar vormt dit terras den steilen rand van een hoogvlakte (foto 13), die, te beginnen bij de kust, landinwaarts stijgt, om b.v. bij Kaloengkoeng (aan den weg van Soembawa-besar naar Semongkat-atas) een hoogte van ± 400 m te bereiken, en tenslotte zijn begrenzing te vinden in de uitloopers van den Batoe Lantee. Meer naar het oosten is de stijging geringer, bij Semamoeng b.v. zijn we pas op een hoogte van ± 100 m. Nog verder naar het oosten wordt het hoogvlakte karakter minder duidelijk. De vlakte is hier met vele terreinverhoogingen bezet, die door J. J. Pannekoek van Rheden²⁾ als horsten worden be-

¹⁾ De kom van Seteloek en het noordelijk gedeelte van die van Taliwang (waarin het moeras Lebbo) vormen volgens Elbert (L 17) en Pannekoek van Rheden (L 57) een slenk.

²⁾ Voorloopige Mededeelingen over de Geologie van Soembawa (L 57), p. 16.

schouwd, terwijl volgens dezen onderzoeker evenzeer slenken zijn aan te wijzen, zoodat hij er toe komt van een schollenland te spreken.¹⁾

De terreinverhoogingen gaan in het algemeen een hoogte van 200 à 300 m niet te boven. Over het geheel genomen kan chorografisch in dit gebied van een heuvelland worden gesproken, terwijl westelijk en zuidelijk van Soembawa-besar zich een hoogvlakte uitstrekt.

De terrassenmorphologie, door Elbert in de „Resultaten van de Soenda-expeditie” uitgewerkt, verheldert dit chorografisch beeld niet. In het geheel neemt deze geograaf voor Soembawa niet minder dan 13 terrassen aan. Het feit, dat Elbert nooit vermeldt op welke plaatsen hij hoogtemetingen (met een aneroid) heeft verricht, maakt controle uiterst moeilijk.²⁾ Alleen het eerste „laagterras” (17—20 m boven zeeniveau) is bij Kaap Menangis en aan de kust tusschen L. Soembawa en Oetan duidelijk waarneembaar en volgens Pannekoek van Rheden ook op P. Mojo aanwezig (alwaar de hoogte ± 25 m zou bedragen).

Aan de westkust is het niet tot de vorming van een hoogvlakte gekomen, maar begeleidt een laag gebergte de kust. Wel strekt een kleine hoogvlakte (rondom Mantar) zich tusschen de ruggen uit. Ook in het zuidwesten en langs de zuidkust blijft laag bergland in de chore overheerschen. Alleen dieper het land in wordt het relief anders. We komen dan (ten zuiden en ten zuidoosten van den Batoe Lantee) in het gebied van de Sampars. We hebben deze in Hoofdstuk I beschreven als min of meer breede ruggen, die een steilen rand hebben naar de zijde der rivierdalen. Elbert zou

¹⁾ Dit „schollenland van Tarata-Mapin” zou zich dan uitstrekken van de Salehbaai naar Straat Alas en in het westen bedekt zijn door de vulkanische producten van den Batoe Lantee, den Sëkëdët en den Sangenges. Wij moeten erop wijzen, dat op het bij de „Voorloopige Mededeelingen” gevoegde kaartje de ligging van Lape (en Lopok) onjuist is aangegeven. Lape ligt op genoemd kaartje ten zuidwesten van L. Koeris (en op geringen afstand van Lopok), Lape ligt echter ten Z.Z.W. van L. Koeris en ongeveer even ver van laatstgenoemde plaats als van Lopok. Dit is van belang, omdat Pannekoek van Rheden spreekt van een even boven den zeespiegel gelegen „Koeris-Lopok slenk” en deze zich op zijn kaartje in oostwestelijke richting laat uitstrekken. Veeleer zou genoemde slenk in noordzuidelijke richting moeten loopen en daarmee in het verlengde vallen van de straat tusschen Poeloe Liang en het vasteland. Om de verwarring te voltooien spreekt Elbert (L 17, p. 168) van een ± 65 —75 m hoog terras in de streek van Lape-Lopok, behoorend tot het hoogste van de drie „Niederterassen”, die hij op Soembawa onderscheidt.

²⁾ Volgens de kaart, die bij het tweede deel van de „Ergebnisse der Sunda-expedition” gevoegd is, werd nooit van den hoofdweg afgeweken. (De Batoe Lantee werd niet door Elbert, maar door zijn assistent Gründler bezocht).

ze, indien hij in het zuiden was geweest, ongetwijfeld als resten van oude „abrasievlakten" door dalvorming verbrokken, hebben beschouwd.

Ook een gedeelte van de landengte behoort tot de behandelde chore. Dit gedeelte bestaat uit heuvelland en een hoogvlakte, die zich rondom de kampong Mata uitstrekt.

Poeloe Mojo en Poeloe Medang zijn geheel door afzettingen van rifkalk overdekt, waarvan de terrassenvormige bouw op het eerste eiland van zee uit reeds waarneembaar is.¹⁾

De rivieren in West-Soembawa verschillen, wat hun hydrologisch gedrag betreft, zeer. Algemeen is het debiet in den oostmoesson geringer dan in den westmoesson.²⁾ Sommige rivieren bevatten in den oostmoesson in hun benedenloop geen water. Dit is vooral het geval met de rivieren in het noordoosten. De Brang Mojo ligt dan droog van Serading af (17 km), de Brang Maroenge van Tarata Ponto tot bij Maroenge (12 km), terwijl ook de in den westmoesson zoo waterrijke Brang Kollong in dien tijd geen water bevat. Deze rivieren ontspringen in het heuvelland, dat zich oostelijk van den Batoe Lantee uitstrekt. Aan de sterke ontbossing van dit heuvelland mag het geringe oostmoessondebiet van bovengenoemde rivieren ten deele worden toegeschreven. De beteekenis van het bosch als waterreservoir blijkt uit een vergelijking van de Brang Soembawa en de Brang Mojo.

Eerstgenoemde rivier, die van den nog grootendeels met oerwoud bedekten Batoe Lantee het water noordwaarts afvoert, is veel waterrijker dan de in dezelfde richting vloeiende Brang Mojo.

De rivieren in het noordwesten, die de afwatering verzorgen van de Sëkëdët en Sangenges, voeren evenals de Brang Soembawa meer water af dan de meer oostelijk gelegene. Deze rivieren (Brang Ree, Brang Oetan en Brang Ode) bevatten ook in den drogen tijd water, dank zij hun beboschte brongebieden. Hetzelfde is het geval met de Brang Rea, die het water van het zuidwestelijke bergland, benevens dat van het groote moeras Lebbo langs Taliwang afvoert. Deze plaats, in het laagste deel van de kom van Taliwang gelegen, heeft veel last van overstromingen: bijna in iederen regentijd treedt de Brang Rea buiten haar oevers, het water stijgt dan in de

¹⁾ Elbert (L 17, p. 171) onderscheidt op P. Mojo een 6-tal terrassen, waarvan het hoogste in het midden des lands ligt. Zie verder ook H. Brouwer (L 22) en L. M. R. Rutten (L 61) over de geologie van Soembawa.

²⁾ Voor den regenval in de lagere deelen des lands, zie p. 62 en 63.

kampong soms tot een hoogte van 1 m boven den beganen grond.

Een uitgestrekt stroomgebied bezit de in den Indischen Oceaan uitmondende Brang Beh, de grootste rivier van ons onderzoeksgebied. Deze rivier ontvangt zoowel water van het zuidwestelijke bergland als van den Batoe Lantee en het bergland van Ropang. Ze voert gedurende den geheelen oostmoesson water. Ook de naar het zuiden stroomende Brang Tatar, Brang Rinti en Brang Lebangka zijn zeer waterrijk.

De typische verkeersweg in deze chore is het paardenpad.¹⁾ Omdat de vegetatie van dit gebied meest weinig aaneengesloten is, ondervindt het ruiterverkeer tusschen de kampongs tengevolge van de begroeiing vrijwel geen belemmeringen. Waar de groote weg (waarover nader) een bocht maakt, treft men steeds een pad aan, dat deze bocht afsnijdt. Kortere paden loopen van de kampongs naar nabijgelegen ladangs en bosschen. Het relief vergemakkelijkt het verkeer op deze paden niet. Hoewel de hoogteverschillen in het heuvelland niet aanzienlijk zijn, is het voortdurende stijgen en dalen voor ruiter en paard inspannend. Daarbij komt, dat in het heuvelland de grond bij regens sterk afspoelt, zoodat sommige paden zeer steenachtig zijn geworden. Aan onderhoud wordt vrijwel niets gedaan. De rivieren vormen in het algemeen geen beletsel voor het verkeer te paard, ze zijn alle doorwaadbaar. Alleen bij bandjirs is men gedwongen eenige uren te wachten tot het water weer gezakt is. Hetzelfde geldt voor het verkeer per as, dat alleen langs de groote wegen mogelijk is. Ook voor den aanleg van deze ± 6 m breede en van een kistlaag voorziene grintwegen bood de vegetatie weinig moeilijkheden, het relief iets meer, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit het loopen van den weg van Soembawa-besar naar Oetan langs of niet ver van de kust om daardoor de door diepe dalen ingesneden hoogvlakte zooveel mogelijk te mijden.

Daar nog lang niet overal bruggen zijn op de plaatsen, waar deze wegen de rivieren snijden, rijdt men over de meestal vrij harde bedding naar den anderen oever, hetgeen in het algemeen geen moeilijkheden oplevert. Soms zijn over de kleine rivieren reeds houten bevolkingsbruggen gebouwd, terwijl over de grootere steeds meer ijzeren bruggen komen te liggen.

¹⁾ De Schetskaart maakt onderscheid tusschen paardenpad en voetpad om een breedteverschil te doen uitkomen. De „voetpaden” van West-Soembawa worden echter vrijwel uitsluitend als paardenpad gebruikt. De Schetskaart geeft alleen de voornaamste paardenpaden.

Tot de verkeerswegen kunnen de rivieren zelf niet gerekend worden. Uit hetgeen van hun hydrologische gedrag reeds gezegd is, volgt, dat zij voor prauwvaart niet benut kunnen worden. Voor den afvoer van hout en bamboe zijn de Brang Rea en de Brang Beh gedurende een groot deel van het jaar geschikt.

In de geheele chore verspreid, maar uiteraard het meest daar, waar de chore aan de groote boschcomplexen grenst, komen ladangs voor. Het hangt af van den tijd van het jaar, welken aanblik de ladang zal vertoonen. Soms zal men een aantal menschen bezig zien met den aanleg (Juli—September). Het onderhoud wordt eerst gekapt, daarna de grootere boomen. Hiervan laat men een aantal staan, waarvan de takken gesnoeid worden. De bedoeling daarvan is, voorloopig de schaduw, die deze boomen nog zouden kunnen geven, te beperken, maar hun behoud moet dienen om de natuurlijke reboisatie na afloop van de occupatie-periode te bespoedigen. Vooral in het secundaire bosch gaat men aldus te werk, daar de reboisatie hier het ongunstigst verloopt. Gedurende twee à drie maanden laat men alles liggen, opdat uitdroging kan plaats hebben en daarna wordt gebrand. Daar men prijs stelt op veel asch, wordt aan het branden veel zorg besteed, zoo worden de resten nog eens verzameld en nagebrand. Het terrein wordt daarna met graafstokken ¹⁾ schoongemaakt en stevig omheind door een heg van djarak tangang ²⁾ of van hout, dat de ladang of de omgeving opleverde. Met de eerste regens (November—December) wordt met behulp van deze graafstokken rijst of maïs gezaaid. Eenige dagen na het padi- of maïszaaien worden er groenten tusschen gepoot als tèrong, ³⁾ komkommer, laboe, ⁴⁾ Phaseolus- en lomboksoorten. ⁵⁾ Ook wordt wel katoen uitgezaaid. Gedurende den groei van het gewas wordt eenige malen gewied en in Maart of April vindt dan de rijst- of maïsogst plaats. De geheele occupatie-periode kan tot 5 jaar toe duren, zoodat meerdere oogsten plaats vinden. Daarop is een lange rustperiode wenschelijk. In het bergland duurt deze het kortst, omdat hier de reboisatie het gunstigst verloopt. Na 5—8 jaar is er reeds weer secundair bosch met boomen van

¹⁾ Bestaande uit een 5—10 cm breed, beitelvormig stuk ijzer, bevestigd aan een langen stok.

²⁾ djarak tangang (Mal.) = *Jatropha multifida* L.

³⁾ tèrong (Mal.) = *Solanum melongena* L.

⁴⁾ laboe (Mal.) = *Cucurbita pepo* L. en *Lagenaria vulgaris* L.

⁵⁾ lombok (Mal.) = *Capsicum annum* L. en *C. frutescens* L.

8—10 m hoog op de oude ladang ontstaan en is een hernieuwde occupatie mogelijk. In de lage deelen duurt de periode van braakliggen langer. Men heeft daar steeds te doen met de bewerking van oude ladangbosschen, waarbij de reboisatie aanzienlijk langzamer verloopt. Vandaar, dat hier rustperioden van 8—12 jaar, soms zelfs van 15 jaar voorkomen. Hoe vaker men reeds geoccupeerd heeft, des te langer worden deze perioden. Heeft men weinig voor ladangbouw geschikte of slechts ver van de kampong verwijderde gronden, dan leidt dit tot een verkorting der rustperiode en wordt b.v. na 5 jaar opnieuw geoccupeerd. Heeft men overvloed van geschikte terreinen, dan zal vooral de hoogte van het boomgewas (6—10 m) beslissend zijn voor het overgaan tot hernieuwde bewerking.

Zooals reeds vermeld werd, komen de ladangs overal verspreid in het gebied van deze chore voor, maar het meest aan den rand of in de buurt van het oorspronkelijk bosch. Daar men graag de beschikking heeft over de humusrijke grond van het bosch, wordt de ladangbouw steeds naar boven toe uitgebreid, ook al is in het heuvelland of op de hoogvlakte overmaat van grond aanwezig. Het resultaat is, dat hier en daar de ladangs den kam van het gebergte reeds bereikt hebben (b.v. ten N. en ten W. van Pekassa aan de grens van de demoengschappen Djareweh en Loenjoek). De Olet Palaning¹⁾ bezit tengevolge van dit occupatie-systeem geen primair bosch meer, terwijl in het stroomgebied van de Brang Tatar de ladangs tot in het stroomgebied van die rivier doordringen. Het hoogst worden ze gevonden tegen de hellingen van de groote gebergten, zooals op de noord- en westhelling van den Batoe Lantee tot 1100 m en op de zuid- en oosthelling van den Sangenges tot \pm 1200 m. De hoogtegrens van de chore is hierdoor bepaald.

Overeenkomst met den ladangbouw vertoont de koffiecultuur, die in twee centra wordt uitgeoefend, n.l. in het tusschen den Sangenges en den Batoe Lantee gelegen hoogland met de noordhelling van het laatstgenoemde gebergte en in het demoengschap Ropang, waar zich tegen de helling van den Olet Takan vele koffietuinen bevinden. Genoemde overeenkomst demonstreert zich alleen in de wijze van aanleg. De ladangs echter, worden hoogstens 5 jaar lang geoccupeerd, terwijl de koffietuinen tot de permanente tuinen gerekend moeten worden, al komt het voor, dat ze b.v. na \pm 60

¹⁾ In het demoengschap Ree.

jaar in die mate in productie zijn achteruitgegaan, dat de eigenaar geen belang meer heeft bij het handhaven van zijn bezitsrechten. In Hoofdstuk I werd reeds het verwilderd uiterlijk van deze tuinen beschreven. Een stuk bosch wordt gekapt, maar de lichtgebladerde en dus weinig schaduwgevende boomen laat men staan. Hieronder wordt de koffie geplant. Eens per jaar wordt het opgekomen struikgewas gekapt en de ruigte verwijderd. Verder doet men niets aan onderhoud. De productie is niet groot, daar de struiken slechts eens in de twee jaar behoorlijk vrucht dragen, apen de tuinen plunderen, de schaduwboomen te weinig licht doorlaten en de behandeling bij den pluk ruw moet worden genoemd.

De Landrentemonografie geeft over de jaren 1926 en 1927 de volgende productiecijfers:

Demoengschap	Oppervlakte in 1928	Productie in pikols	
		1926	1927
Batoe Lantee . . .	934 ha	3215	3309
Ropang	687 „	372	361

Handy ±
62 1/2

Het is weinig waarschijnlijk, dat de Landrentemonografie in 1928 eventueel in dat jaar aangelegde nieuwe tuinen, reeds bij de boven gegeven oppervlakte-staat heeft geteld. In het demoengschap Batoe Lantee leveren de tuinen dus een opbrengst van circa 3.5 pikol per h.a., ¹⁾ terwijl de productie in Ropang slechts ruim een halve pikol per ha bedraagt. ²⁾

Door P. J. S. Cramer, geciteerd bij G. C. W. Chr. Tergast, ³⁾ wordt de opbrengst van de *Arabica*-cultuur op Bali geschat op 3 à 4 pikol per bouw van eerste klas tuinen met als topproductie in goede jaren 6 à 7 pikol en als laagste productie in slechte jaren 1 à 2 pikol. Voor tweede klas tuinen rekent genoemde landbouwconsulent in goede jaren op 3 à 4 pikol, in slechte nauwelijks op 1 pikol, en voor derde klas tuinen zelfs in goede jaren niet ver boven 1 pikol per bouw.

Vergelijken wij deze cijfers met die van de koffieproductie in Batoe Lantee en Ropang, dan kunnen de tuinen in het eerstgenoemde demoengschap tot de „eerste klas tuinen” van bovenstaande in-deeling gerekend worden. De tuinen in Ropang daarentegen maken

¹⁾ Of ± 5 pikol per bouw.

²⁾ Of nog geen pikol per bouw.

³⁾ Monografie over de bevolkingskoffiecultuur in Ned.-Indië. Med. v. d. Afd. Landbouw, no. 15.

wel een heel slecht figuur, ze kunnen ternauwernood nog met de „derde klas tuinen” op één lijn gesteld worden.

Naar ons bleek, zijn de tuinen in het Ropangschē meest van ouderen datum dan die in Batoe Lantee (reeds Zollinger vermeldt de koffiecultuur in het „Ropangeberge”¹⁾). De koffiecultuur op de noordelijke hellingen van den Batoe Lantee vinden wij voor het eerst vermeld in de Nota betreffende het Landschap Soembawa van den kapitein R. Boonstra²⁾ (1909). J. E. Jasper zegt, dat omstreeks 1880 een begin werd gemaakt met de koffiecultuur, maar deze zou in 1908 zoo goed als verdwenen zijn.³⁾ Daar Zollinger zeer positief is in zijn mededeelingen,⁴⁾ mag het beginjaar van de koffiecultuur op eerder dan 1880 gesteld worden. Misschien bedoelt Jasper, dat omstreeks dat jaar met de cultuur in Batoe Lantee is begonnen. Is deze aanname juist, dan zouden dus de tuinen in dat demoengschap in 1927 ± 47 jaar oud zijn geweest, terwijl de oudste tuinen in Ropang reeds meer dan 80 jaar oud zouden moeten zijn. Dat na ongeveer 60 jaar de productie der tuinen zeer terugloopt, werd reeds opgemerkt. De geringe opbrengst per ha in het demoengschap Ropang lijkt ons dan ook aan den ouderdom van een deel der tuinen te wijten. Opvallend is, dat niettegenstaande de slechte verzorging in beide centra de kwaliteit van de *Arabica* uitstekend is, zoodat in de hausse-jaren goede prijzen werden gemaakt (zie Hoofdstuk V § 2).

In tuinen ziet men verder nog aanplant van kemiriboomen⁵⁾ (vooral in Ropang) en van suikerriet (vooral in Loenjoek, Ropang en op de hoogvlakte van Mata), terwijl voornamelijk aan de kust de klappercultuur tot zekere ontwikkeling is gekomen. De tuinen hebben er echter geen groote uitgestrektheid. De reden hiervan is, dat West-Soembawa slechts een gering aantal kustkampongs telt, de lengte van zijn kustlijn in aanmerking genomen, terwijl uit het kaartje van de bevolkingsdichtheid blijkt, dat deze niet het grootst is aan de kust, maar op eenigen afstand ervan.

Tot de wezenlijke elementen van deze chore kunnen de sawah's en permanent met éénjarige gewassen beplante droge velden o. i. niet gerekend worden. Ze treden plaatselijk langs de rivieroevers op, maar waar ze een grootere uitgestrektheid verkrijgen, zooals

¹⁾ L 87, p. 163.

²⁾ M. 6.

³⁾ J. E. Jasper. Het eiland Soembawa en zijn bevolking T. B. B., 1908, p. 60.

⁴⁾ Op twee plaatsen (L 85, p. 74 en p. 163) wordt de koffiecultuur genoemd.

⁵⁾ *Aleurites moluccana* Willd.

aan den benedenloop der rivieren en in de lage kommen van Taliwang en Seteloek, vormen ze een landschapsbeeld, dat sterk afwijkt van het nu behandelde. Ook als hoogerstaande occupatievormen hebben ze zich meer losgemaakt van hun omgeving, terwijl de ladangs en tuinen daarin nog volkomen passen.

De nederzettingen in deze chore zijn dan ook voor een groot deel kampongs, waarvan de bevolking zich hoofdzakelijk met ladangbouw en de cultuur van overjarige gewassen bezighoudt. Uitsluitend ladangbouw-uitoefenende kampongs zijn er maar weinig (b.v. Sampe-loka in Dp. Ree, Remao aan de noordgrens van Loenjoek, Djompang in Dp. Batoe Lantee, Soeri en Lebah in Zuid-Ropang, Telemir in Noord-Ropang). De meeste hebben naast een uitgestrekt areaal van ladangs en permanente tuinen een geringere oppervlakte aan sawahs en tegalans.

In de streken, waar de ladangbouw hoofdmiddel van bestaan is, komt het niet zelden voor, dat een kampong door zijn bewoners verlaten wordt en deze in de buurt een nieuwe nederzetting stichten. Op de oude Schetskaart van West-Soembawa, die in 1926 herzien is, zijn nog een aantal kampongs aangegeven, die reeds lang door de bewoners verlaten zijn (Nangkalanong-beroe in Dp. Djareweh, Garantah en Liang in Dp. Loenjoek, Sesat-bawah in Dp. Ree). De reden van dergelijke verhuizingen zal meestal de wensch naar betere ladangterreinen zijn.¹⁾ Het ladangen zelf brengt reeds een gedeeltelijke verhuizing met zich mee: men woont in kleine huisjes op het ontgonnen terrein, maar behoudt zijn woning in de kampong. Soms verhuizen een aantal gezinnen voor goed, zoodat een nieuwe kampong ontstaat. (Remao gesticht door lieden uit Sebeok en Kelawis). Is dus afsplitsing en verhuizing kenmerkend voor de hoofdzakelijk ladangbouw uitoefenende nederzettingen, bij de kampongs, waar men steeds meer overgaat tot sawahbouw is een omgekeerde tendenz merkbaar. Waar veel sawah's en droge, permanent bewerkte velden voorkomen, zal de neiging tot verhuizing gering zijn, ofschoon het toch wel voorkomt, dat men deze in den steek laat. Samenvoeging van kampongs heeft in deze streken meer plaats, vooral daar het Zelfbestuur deze samenvoeging met

¹⁾ Ziekte onder de bewoners kan ook een oorzaak zijn, terwijl oneenigheid een afsplitsing van een deel der bevolking teweeg kan brengen. Zoo vormden vroeger Lantong ai Moal, Lantong Sepoekoer, Lantong Padessa en Pangadang (Dp. Ropang) één kampong. Men is om laatstgenoemde reden uiteengegaan en heeft de bovenstaande kampongs gesticht, waarvan Pangadang thans niet meer bestaat.

zachten aandrang bevordert, o. a. wegens de daardoor gemakkelijker wordende inning van de landrente.¹⁾

≡ Ook voor de kustbevolking zijn ladangbouw en de cultuur van overjarige gewassen hoofdmiddelen van bestaan. Visscherij en een weinig belangrijke scheepvaart moeten daarna als zoodanig genoemd worden. Gedeeltelijk wordt de visch in de kustkampongs aangevoerd en daar gedroogd. Ook worden de visschen in de prauw zelf wel gezouten, door ze in lagen te leggen, door grof zout gescheiden. In dien toestand worden ze dan uitgevoerd naar Java en Makassar. Ten behoeve van de Chineezen wordt ook naar haaien gevischt.

Een blik op de Schetskaart is voldoende om vast te stellen, dat zich aan de zuidkust geen enkele kampong bevindt. Men ziet er ook slechts zelden een vaartuig en dan alleen in den westmoesson. Tijdens den oostmoesson staat een heftige branding op de door riffen omzoomde kust en is er in zee zooveel deining, dat geen prauw er zich waagt.²⁾ Dezelfde rifzoom doet de K.P.M.-stoomers die praktisch alleen Laboean Soembawa en Laboean Balat (Taliwang) aandoen, een eind uit de kust blijven. De Taliwangbaai biedt een rustige ligging, maar de reede van Laboean Soembawa is tijdens den westmoesson zeer onrustig, zoodat men erwel eens over gedacht heeft, de ankerplaats der K.P.M.-ers te verleggen naar de meer westwaarts gelegen Badasbaai. Het schijnt, dat de grootere afstand tot de hoofdplaats (10 km thans 6) een overwegend bezwaar werd geacht.³⁾

Bij enkele kustkampongs (L. Mapin, L. Alas, L. Padi en L. Koeris) bevinden zich vischvijvers, waarin bandeng⁴⁾ wordt geteeld. Indien mogelijk, worden deze vijvers in den oostmoesson als zoutpannen geëxploiteerd, wat in het bijzonder bij Laboean Koeris het geval is. In het westen, waar men minder zeker is van een langdurigen drogen tijd, komt deze zoutwinning weinig voor en vormen de vischvijvers een gevaar voor de volksgezondheid (zie Hoofdstuk IV § 1).

De nederzettingen in deze chore zijn verder de plaatsen, waar een vrij belangrijke huisnijverheid wordt uitgeoefend. Van de

¹⁾ De kleine kampongs op de hoogvlakte van Ropang (op de oude Schetskaart nog ingeteekend) Teme, Pemassar, Ai Noenoe, Semaming en Tekong, zijn thans samengevoegd tot de groote kampong Ropang, terwijl het vroegere Oemabalit is vereenigd met Ranan.

²⁾ De kust wordt van de landzijde alleen bezocht door de inzamelaars van vogel-nestjes, die zich vooral in de grotten bij Teloek Sarang (Z. Ropang) bevinden.

³⁾ Volgens Seegeler (M. 11).

⁴⁾ *Chanos chanos* Forsk.

rotten worden matten gevlochten, terwijl katoen wordt gesponnen en geweven tot doeken, waarin rood de hoofdkleur en zilver- of gouddraad verwerkt is. Primitieve suikermolens, door karbouwen in beweging gebracht, vermalen het suikerriet. Olie wordt uit kokosnoten, kemiri- en djarakpitten verkregen.

Een bewegelijk element in het landschap vormt de dierenwereld. Het meest opvallend zijn de talrijke grijze apen,¹⁾ die zich hoofdzakelijk voeden met de vruchten van de tamarinde en de bidara. Niet minder talrijk zijn de wilde varkens, die groote schade in ladangs en tuinen kunnen veroorzaken, maar door de Mohammedaansche bevolking bijna niet gejaagd en in het geheel niet gegeten worden. Dit is wel het geval met de herten, zooals de uitvoer van hertenhuiden²⁾ bewijst. De jacht op deze dieren is voor velen een middel van bestaan of bijverdienste.³⁾ Men jaagt ze op in ravijnen, die afgesloten worden met reepen van lontarbladeren of boombast, losjes aan boomen en struiken ter hoogte van \pm 80 cm bevestigd. De herten durven de in het zonlicht flikkerende afsluiting niet passeeren en zoo krijgt men ze onder schot. Ook jaagt men ze wel in ompaggerde ruimten met behulp van daartoe afgerichte honden, waarna ze met de lans worden afgemaakt. Het gebruik van een of ander lichtpunt 's avonds is nauwelijks meer jacht te noemen. De vraag rijst, gezien de duizenden hertevellen, die elk jaar uitgevoerd worden, of niet een langzame uitroeiing van dit wild plaats vindt.

Wilde varkens en herten worden ongetwijfeld het meest op Poeloe Mojo aangetroffen. Behalve dit wild komen op dit eiland ook nog verwilderde runderen voor. Het zijn de afstammelingen van een 90-tal Balineesche runderen, die de overgrootvader van den tegenwoordigen Sultan in 1875 heeft ingevoerd. Poeloe Mojo kan daarom met recht een land voor jagers⁴⁾ genoemd worden.

Ook verwilderde paarden werden in 1928 op dit eiland aangetroffen, maar hun aantal werd op niet meer dan 100 geschat.⁵⁾ Op den vasten wal vindt men deze niet meer, maar wel zwerven bij Ampang en Plampang nog enkele koppels Balineesche runderen rond. Men mag er vrij op jagen. De levensvoorwaarden van deze

¹⁾ *Semnopithecus mitratus* (volgens Zollinger).

²⁾ Zie Hoofdstuk VI.

³⁾ Het is onbegrijpelijk, dat Nijessen, geciteerd door C. Lekkerkerker (L 43, p. 74) meent, dat „de Soembawanees” niet jaagt.

⁴⁾ C. Lulofs, Een land voor jagers. (L 46).

⁵⁾ Jaarverslag van den Burg. Veeartsenijk. Ambtskring Soembawa-besar 1928.

Kampongs
dieren verschillen slechts weinig van die van het vee, dat bezit is van de bevolking en dat min of meer mak genoemd kan worden. Dit vee zwerft eveneens dag en nacht in koppels rond, zonder dat eenig toezicht wordt uitgeoefend. Dit geldt zoowel voor de paarden als voor de buffels. Het door den B. V. D. ingevoerde Britsch-Indische rundvee geniet door zijn grootere waarde eenige verpleging, maar vormt van den geheelen grootveestapel slechts een klein deel. Heeft men de paarden of buffels voor een of ander doel noodig, dan vangt men een paar van de makste dieren uit het koppel op, waarna de heele kudde naar de kampong meeloopt. Heeft men daar de dieren in een omheinde ruimte gelokt, dan kan men ook de schuwste exemplaren met een lasso vangen.

Gedurende den tijd, dat de paarden als rij- of draagdier gebruikt worden, stalt men ze onder de huizen, terwijl de buffels, die behalve als trekdiër, ook voor sleep- en draagdiensten benut worden, in kralen vereenigd zijn. Herhaaldelijk worden andere buffels uit de koppels opgevangen. De bedoeling daarvan is verwildering van de dieren tegen te gaan. Tot dat doel worden ze ook nu en dan gemolken.

Slechts gedurende een bepaalden tijd van het jaar verblijft het vee op de grasvlakten van het parklandschap. Is de rijstooft afgeloopen (Juni) en worden tweede gewassen geplant, dan wordt het vee op de sawah toegelaten, waar het dan geruimen tijd voedsel vindt, vooral wanneer de oostmoesson niet droog uitvalt. Plant men wel tweede gewassen, dan blijft het vee tot na den oogst buiten de beplante perceelen.

Men kan daarom niet algemeen zeggen, dat de teelt van polowidjo bevorderlijk is voor den voedingstoestand van het vee. Het zal dan vooral aankomen op den aard van de weideterreinen, waar het vee gedurende den tijd, dat ze buiten de bouwgronden moet blijven, vertoeft. Is er weinig gras voorhanden, m. a. w. staan de boschjes dicht op elkaar, dan zullen vooral de paarden daarvan den nadeeligen invloed ondervinden. (Dp. Ree). De buffels minder, daar zij zich meer met bladeren van boomen en struiken voeden. Waar overvloed aan weideterrein is (b.v. bij Batoerotok) is het van minder belang of op de afge oogste sawah's veel voedsel te vinden is. De verdeeling van den regenval over het jaar is verder voor den voedingstoestand van het vee van beslissende beteekenis. In de reeds genoemde streek rondom Batoerotok, Kadoek-loka en Baloedessa, zijn de weiden, dank zij den overvloedigen regenval altijd groen (zie de regencijfers op p. 36), het vee uit dat gebied rekent men tot het

beste van geheel West-Soembawa. In de streek tusschen Soembawa-besar en Ampang daarentegen is de oostmoesson het droogst, zoodat daar de gevolgen voor het vee het meest merkbaar zijn. In de jaren 1913, 1918, 1925 heerschte er in die streek een langdurige droogte, zoodat behalve aan watergebrek het vee onder voedselschaarschte leed.¹⁾ In genoemde jaren had dan ook een groote sterfte plaats, het meest in 1918, toen de bevolking, thuis gehouden door de „Spaansche griep”, zelf geen maatregelen kon nemen om het vee te helpen. In de demoengschappen Lape-Lopok, Plampang en Ampang werden de grootste verliezen geteld, n.l. in het geheel 2295 paarden en 6731 buffels, zijnde resp. 18 % en 59 % van den totalen paarden- en buffelstapel in die demoengschappen. Het gebrek aan water was nijpender dan dat aan voedsel, vandaar dat naar verhouding meer buffels dan paarden omkwamen. In het Jaarverslag over 1921 van het Veeartsenijkundig Ressort Soembawa-besar²⁾ wordt beschreven, hoe in den drogen tijd soms koppels uit de streken, waar tengevolge van droogte voedselschaarschte heerscht, verplaatst worden naar streken met meer regenval. Zoo worden paarden uit de streek van Lantong wel naar Ropang overgebracht, die uit het Lape-Lopoksche naar Sebassang en Batoedolang. Is zulks een paar keer met een koppel gebeurd, dan zoeken de dieren in tijden van langdurige droogte zelf de hooger gelegen streken op, om na eenige maanden weer naar hun oude weideterreinen af te zakken, waar inmiddels de regentijd is ingetreden.

In het westen, waar een minder uitgesproken droge tijd heerscht,³⁾ komen zelden sterfgevallen voor, maar demonstreert zich voedselschaarschte in een zichtbare vermagering van de dieren.

Het sinds 1916 door het Gouvernement op Soembawa ingevoerde Ongole- en Hissarvee geniet, zooals reeds vermeld werd, een betere verzorging. De dieren blijven 's nachts niet buiten, maar worden elken avond gekraald en krijgen bijvoeding in tijden van schaarschte. Opvallend is, dat het koele en vochtige klimaat van het bergland voor dit vee ongeschikt bleek: het te Batoerotok geplaatste koppel werd om die reden in 1931 naar lagere streken overgebracht.

Niet minder talrijk dan de paarden en karbouwen en daarom evenzeer opvallend in het landschap zijn de geiten, waaraan de

¹⁾ Zie Jaarverslagen B. V. D. over genoemde jaren. (M. 18).

²⁾ M. 18.

³⁾ Zie de regencijfers van Taliwang en Alas op p. 63.

paarden
karbouwen
geiten

Soembawarees nog minder aandacht schenkt. Wel worden ze, evenals de veel minder talrijke schapen, 's avonds naar huis gedreven om onder de huizen en rijstschuren gestald te worden. Bij het zoeken naar voedsel zijn ze in de boschjes in hun element. Het verscheuren van lammeren door honden en wilde varkens is op hun groote aantal van weinig beteekenis.

Nu de elementen van de „chore van het parklandschap” beschreven zijn, is het met hetgeen de 19e-eeuwsche literatuur over West-Soembawa ons leert, mogelijk, het ontstaan van de vegetatievormen, die in deze chore voorkomen, te verklaren. Het uiterlijk van de braakliggende ladangs helpt ons hierbij op weg. Deze verlaten bouwvelden teekenen zich zoo weinig tegen de omgeving af, dat men niet bemerkt zich op oud ladangterrein te bevinden, tot een rij djarakboompjes, die als heg hebben dienst gedaan, daaraan weer komt herinneren. Om nu na te gaan of en in hoeverre de vegetatievormen, die in deze chore voorkomen gevolg zijn van het ladangbouwsysteem der bevolking, is het van belang het verloop van de reboisatie op de niet meer beplante ladang te kennen. Reeds werd opgemerkt, dat bodemgesteldheid en regenverdeling op dit verloop invloed hebben. Waar een dunne verweeringslaag voorkomt (o. a. bij Lape en tusschen Sebassang en Batoetring) verloopt de reboisatie ongunstig. Waar in het bergland voor de eerste maal geladangd is en een diepgaande verweeringslaag aanwezig is, zijn de kansen voor herbebossing beter. Hier is de regenverdeling een even gunstige factor,¹⁾ terwijl de slechte reboisatie in de lagere deelen, behalve aan de bodemgesteldheid, eveneens aan den langdurigen drogen tijd te wijten is. Vooral het noordoosten heeft daaronder te lijden, zooals uit de onderstaande tabel blijkt:

Regenval in mm.

Station	Aant. jaren	H. b. z.	J.	F.	M.	A.	M.	J.	J.	A.	S.	O.	N.	D.	Jaar
Soembawa .	24	± 20 m	228	244	251	103	45	23	12	11	13	50	114	215	1309
Mojo . . .	8	?	221	213	304	122	35	37	4	11	15	4	79	286	1331
Lape . . .	5	?	267	267	410	98	12	34 ²⁾	5	0	10	11	82	300	1496
Plampang .	5	?	271	261	347	118	19	22	14	16	3	26	44	207	1346
Ampang .	5	?	234	210	297	123	17	33 ²⁾	6	18	8	16	112	219	1293

¹⁾ Zie de regencijfers van Batoerotok op p. 36.

²⁾ Aantal waarnemingsjaren 4.

In het westen is, hoewel de gemiddelde jaarlijksche regen-hoeveelheid met die in het noordoosten niet veel verschilt, de droge tijd veel minder heftig, zooals uit de regencijfers van Taliwang en Alas blijkt:

Regenval in mm.

Station	Aant. jaren	H. b. z.	J.	F.	M.	A.	M.	J.	J.	A.	S.	O.	N.	D.	Jaar
Taliwang .	16	± 15 m	202	153	192	111	56	40	12	27	22	104	105	234	1338
Alas . . .	5	?	170	206	395	134	96	25	8	19	16	28	96	161	1354

Enkele van deze waarnemingsstations zijn voor nauwkeurige vergelijking vatbaar aangezien hun gegevens over dezelfde waarnemingsjaren (1929—1933) loopen. Het zijn Alas, Plampang en Ampang.¹⁾ De gemiddelde regenval bedroeg in de maanden Juni, Juli, Augustus, September en October in deze stations totaal resp. 96, 81 en 81 mm. Het westelijke station Alas ontving dus in den drogen tijd van dezelfde jaren meer regen dan de oostelijke stations Plampang en Ampang.

Eenigszins vergelijkbaar is ook de regenval van Taliwang en Soembawa-besar, omdat het beide stations met een langdurigen waarnemingstijd zijn. De gemiddelde regenval in de oostmoessonmaanden Juni, Juli, Augustus, September en October bedraagt totaal resp. 205 en 109 mm, hetgeen weer de grootere droogte van de noordelijke kuststrook tegenover de westelijke bewijst. Vergelijken we de totale gemiddelden van de „regentijdmaanden” December, Januari, Februari, Maart en April van deze stations met elkaar, dan blijkt, dat Taliwang met 892 mm minder ontvangt dan Soembawa-besar met 1041 mm.

Soembawa-besar is „droger” in den drogen tijd, maar tevens „natter” in den natten tijd dan Taliwang.

Ongeveer hetzelfde beeld vertoont zich wanneer we de tabel van het gemiddeld aantal regendagen voor de laaggelegen regenstations nagaan:

¹⁾ Het station Lape komt niet voor nauwkeurige vergelijking in aanmerking, aangezien er over de maand Juni van een der waarnemingsjaren geen, of een foutieve opgave moet zijn verstrekt.

Gemiddeld aantal regendagen.

Station	J.	F.	M.	A.	M.	J.	J.	A.	S.	O.	N.	D.	Jaarsom
Taliwang .	11.8	11.3	13.3	7.4	4.7	3.3	1.0	2.2	2.1	7.1	12.8	14.6	91.6
Alas . . .	6.8	7.6	14.8	7.2	3.6	2.0	0.2	1.6	1.0	2.3	6.4	8.2	61.6
Soembawa .	13.0	13.0	13.3	5.9	3.4	1.6	0.9	0.7	1.2	3.4	8.0	12.9	77.3
Mojo . . .	12.6	11.8	14.6	7.1	3.3	1.9	0.3	0.5	0.9	0.8	6.2	14.7	74.3
Lape . . .	13.3	15.5	17.6	6.7	1.2	2.3	0.2	0.2	0.6	0.6	3.8	12.6	74.6
Plampang .	13.5	15.0	15.8	9.2	2.0	2.0	0.2	0.4	0.4	2.4	3.6	14.1	78.6
Ampang .	13.0	12.8	12.3	7.6	1.4	2.0	1.4	1.6	1.2	2.2	6.0	12.4	73.9

Berekenen wij voor ieder station het gemiddelde aantal regendagen in de voor dat station vier droogste maanden van het jaar, dan vinden we voor de stations in dezelfde volgorde als op de tabel bedragen van 8.6, 4.8, 4.4, 2.5, 1.6, 3.0, en 5.6.

Taliwang blijkt het grootste gemiddelde aantal regendagen te hebben gedurende zijn 4 droogste maanden, wat met de cijfers van de gemiddelde regenval in die plaats overeenkomt.

Alas vertoont een regendagengemiddelde voor zijn vier droogste maanden, dat wel iets hooger is dan de meeste stations in het noordoosten.

Over het geheel genomen wijzen alle genoemde cijfers erop, dat het westen (in het bijzonder het zuidwesten) van West-Soembawa gedurende den drogen tijd minder droog is dan het noordoosten van het Sultanaat.

In het zuiden, waar geen regenstations voorhanden zijn, was uit het uiterlijk der vegetatie reeds op te maken, dat de oostmoesson in de hoogere deelen weinig droog is, terwijl in de laagste deelen de regenval wellicht meer over het geheele jaar verdeeld zou zijn. Daar dus in het bergland de regenval voor het opkomen van jong bosch overal voldoende schijnt te zijn, is het opmerkelijk, dat in vele deelen een parklandschap is ontstaan, waarin de grasoppervlakte grooter is dan die van het boomgewas. Dat in deze streken geen aaneengesloten bosch voorkomt, is aan verschillende factoren te wijten. In de eerste plaats waren (en zijn thans nog) deze streken rijk aan vee, dat na den oogst op de ladang werd gebracht, en door het eten der jonge spruiten het opkomen van nieuwe opslag tegen- ging. Ook de herten en wilde varkens werkten daaraan mee. Branden tengevolge van bliksem- slag, uit liefhebberij en ten behoeve van

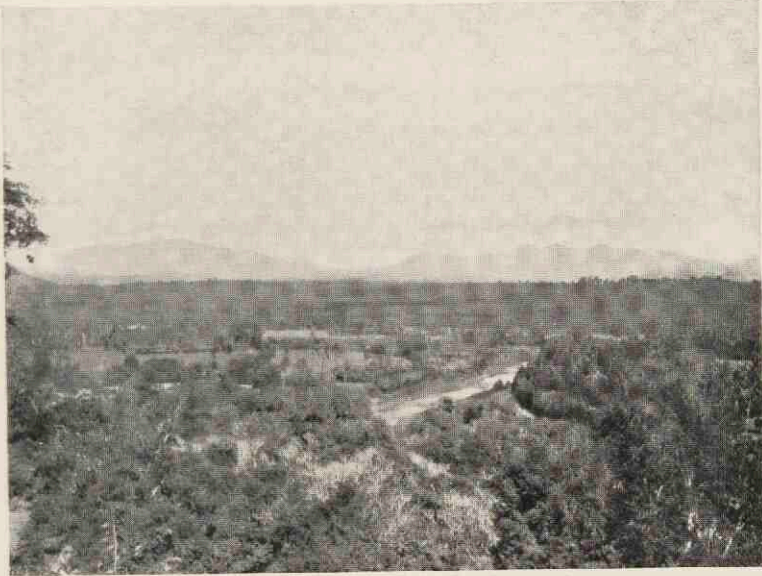

Foto 13. Gezicht op den dalbodem van de Brang Soembawa. De hoogvlakte teekent zich duidelijk af. Op den achtergrond links de Batoe Lantee, rechts het Sangenges-complex.

Foto J. J. Pettinga.

Foto 14. Bergweiden bij Batoerotok. Op den achtergrond het Sangenges-complex.

Foto 15. Een bevolkingsstuwdam.

Foto 16. Huis van den kepala van Laboean Koeris. De drie „luifels“
toonen aan, dat de bewoner van adel is.

de hertenjacht hield het terrein evenzeer open. Kwam alang³ op, dan werd dit door het vee, mits in voldoende aantal aanwezig, kort gehouden. Alleen de tijdens den ladangaanleg gesnoeide boomen van het vroegere regen- of moessonwoud hielden stand, en gaven aan de gewezen ladang een parkachtig aanzien. Zijn op deze wijze ook de fraaie „bergweiden” van Batoerotok (foto 14), Tepal, Lenanggoear, Lantong en Ropang ontstaan?

Juist in die streken troffen wij herhaaldelijk kerkhoven en terrasvormige grasvlakten aan. Het lijdt geen twijfel, dat een deel der weiden zich op voormalige sawah's bevindt, en daarom moet het parklandschap van West-Soembawa's heuvel- en bergland beschouwd worden als een verlaten ladang- en sawahbouwlandschap, dat door de werkzaamheid van paarden en buffels, herten en wilde varkens, maar ook door branden zijn huidige gedaante kreeg.¹⁾

Bij de verklaring van de vegetatievormen in de lagere streken kan dezelfde gedachtegang worden gevolgd. Uit hetgeen hierboven van het reboisatieverloop op braakliggende ladangs is gezegd, volgt, dat het „open parklandschap” een gevolg is van voortgezette ladangbouw op voor reboisatie ongunstigen grond en (of) in streken met een uitgesproken drogen tijd, terwijl bij het ontstaan van dezen begroeiingsvorm ook het vee een rol kan hebben gespeeld. Komen uitgestrekte boomlooze grasvlakten voor, dan hebben wij ook hier met verlaten sawahs te doen (bij Ngali en op de vlakte van Tarata Ponto). Dit „echte” parklandschap kon niet ontstaan in streken met een geringe veedichtheid (eventueel daar, waar men het vee lang buiten de afgeoogste ladang hield) en waar de bodemgesteldheid gunstig was voor reboisatie, terwijl ook een minder droge oostmoesson de vorming van deze begroeiing belemmerde. In die streken bleef het grasoppervlak tegenover het houtgewas in de minderheid.

Het struikbosch, dat wij als aparte formatie beschreven, is ook een door ladangbouw in het leven geroepen vegetatie-type. Het onderscheidt zich van het parklandschap door de afwezigheid

¹⁾ De vraag kan gesteld worden of het gebied van deze „bergweiden” niet nog ladangterrein is. Dit is grootendeels niet het geval. Grasladangbouw (op Soemba veel voorkomend) wordt nergens in West-Soembawa uitgeoefend, terwijl de reboisatie van de bergweiden onmogelijk gemaakt of vertraagd wordt door de bovengenoemde factoren, zoodat de boschladangbouw hier van geen betekenis meer is. De goede kwaliteit van de weiden is de reden waarom aan hun instandhouding meer waarde gehecht wordt dan aan opkomst van jong bosch. Vandaar dat men in dit gebied nooit bepaalde perceelen voor het vee afsluit, hetgeen de reboisatie bemoeilijkt. In de lagere deelen des lands geschiedt dit wel eens.

van met gras begroeide open plekken en bestaat overwegend uit doornachtige struiken. De vrij groote regenval in het gebied, waar we dit struikbosch aantreffen (noordhellingen van den Batoe Lantee) is oorzaak, dat na den eersten ladangoogst, ja, reeds tijdens het opkomen van het gewas, snel onkruid en jonge opslag omhoog schiet, die zich tenslotte tot een aaneengesloten struik-massa verdicht.

De bevolking ziet daarom van een tweeden oogst af en neemt een ander boschperceel in bewerking. Komt ze niet bij het eerste stuk terug, dan kan, indien de afspoeling dit niet te zeer belemmert, op de plaats, waar zich vroeger moessonwoud uitstrecte, tenslotte secundair bosch opkomen. Wordt na 5 jaar braakliggen het terrein opnieuw voor het verkrijgen van één oogst in gebruik genomen, dan treedt een verdere verarming van den bodem op. De afspoeling kan op de steile hellingen weer haar werk doen, terwijl met het openen van het plantendek eveneens de uitdroging van den bodem voortgang heeft. De planten, die een diepe, vochtige verweeringslaag noodig hebben, kunnen zich niet handhaven en maken op de steenige helling plaats voor doornstruiken. Deze geven echter weinig schaduw en zodoende vindt een verdere uitdroging plaats. Op de afgeogste ladang wordt geen vee gebracht. Dit is in deze streken schaarsch en het is de vraag, of het de opschietende vegetatie, nadat slechts eenmaal gebrand is, kort zou weten te houden. De grootere vochtigheid van dit hellingsland blijkt dus, als het bosch eenmaal verwoest is, een nadeelige factor te zijn, maar dat zoo groote uitgestrektheden er met struikbosch bedekt zijn, is te wijten aan het bosch-verspillende ladangstelsel van de overigens slechts schaarsche bevolking.

Blijven in het struikbosch de doornachtige planten nog op den achtergrond, dan hebben wij waarschijnlijk met een kort geleden voor de eerste maal geoccupeerd perceel te maken. Overheerschen de doornige struiken, dan wijst dit op herhaalde occupaties met korte rustperioden ertusschen. Tenslotte is het mogelijk, dat één doornstruik gaat overheerschen, zooals wij op een sterk uitgespoeld, steenachtig terrein bij Batoetring waarnamen, waar een *Lantana*-wildernis was ontstaan (Hoofdstuk I § 5).

Tenslotte is nog de vraag te behandelen, die in Hoofdstuk I werd opgeworpen, n.l. of West-Soembawa ook galerijwouden kent. Vooropgesteld moet worden, dat galerijwouden reeds door het ontbreken van groote waterrijke rivieren in dit gebied nooit op

grootte schaal zich zouden hebben kunnen ontwikkelen. Wel viel ons op, dat op sommige plaatsen lage boschjes zich aan de rivier uitstrekten, terwijl elders hoogstammig bosch de rivieroever begeleidde en bij geringe breedte van het water dit als een tunnel omsloot. De oplossing bleek eenvoudig: waar de boschjes voorkwamen, was aan de rivier geladangd en het terrein in reboisatie, terwijl men in het tweede geval te doen had met gespaard bosch aan de oevers of met reeds zeer lang geleden verlaten ladangterrein. Van echte galerijwouden kan men in het laatste geval niet spreken, al wordt de aanwezigheid van een rivier vaak gekenmerkt door een grootere frequentie van hoogstammige boomen, zoodat er een tegenstelling ontstaat met het slechts hier en daar van hoogere boomen voorziene parklandschap.

§ 3. *De chore der aaneengesloten sawahcomplexen.*

De Schetskaart geeft duidelijk aan, waar wij deze chore hebben te zoeken. Het blauw der landrenteplichtige gronden heeft zijn grootste uitbreiding in een strook, die van Djareweh in het zuidwesten tot voorbij Ampang in het oosten loopt. Deze gronden (die behalve de sawah's, ook de tegalans en de tuinen omvatten) vormen geen aaneengesloten gordel tusschen genoemde plaatsen, maar bestaan uit een aantal grootte complexen. In het westen liggen ze in vlakten, die door laag gebergte van de zee gescheiden zijn, in het noorden nemen ze zoowel den dalbodem van de rivieren (in het bijzonder de sawah's) als deelen van de hoogvlakte in (meestal de tegalans en tuinen).

Dominante in deze chore is de sawah, hetzij bevoeid, hetzij van den regen afhankelijk. Uit de op p. 62 en 63 vermelde regencijfers blijkt, dat de regens eerst in December goed doorkomen. In de volgende maand heeft, althans in de westelijke demoengschappen de grondbewerking plaats. Deze bestaat uit ploegen en eggen, terwijl om den grond weer effen te maken soms een rondhout wordt gebruikt. Op het sawahterrein, waar de jaarlijksche karbouwenraces worden gehouden, heeft nog een bijzonder soort grondbewerking plaats. Men houdt ze bij elke kampong, die sawah's bezit en men legt grootte afstanden met de buffels af, om eraan deel te nemen. De wedstrijd bestaat in het pogen om met een span buffels een paal aan het einde der baan opgesteld, het eerst omver te stooten. De buffels zijn voor een soort slede gespannen, waarop de menner staat. Ongetwijfeld heeft door deze wedstrijden een stuk trappen

van den grond plaats, maar een andere grondbewerking wordt er niet overbodig doorgemaakt.

Het overplanten van de jonge rijstplantjes van het kweekbed naar de sawah is, evenals op Java, de taak der vrouwen. Daarmee is dan het werk afgelopen, want onkruidverwijdering heeft niet plaats. Hier en daar ziet men rookvuren, die schadelijke insecten moeten verjagen. In Juni en Juli staat de rijpe padi op het veld en allen werken aan het snijden mee. De opbrengst per bouw is het hoogst in het westen, in Ampang en Plampang het geringst. In het eerste gebied komen opbrengsten van 64 pikol droge padi per bouw voor, terwijl in het oosten soms minder dan 18 pikol per bouw wordt verkregen. ¹⁾ Het verschil in opbrengst tusschen de westelijke en oostelijke demoengschappen is vooral aan de bevoeiing te wijten, die in het westen op wat hooger peil staat dan in het oosten.

Toch wordt in de Landrentemonografie opgemerkt, dat in het algemeen „het irrigatie-wezen op zeer lage trap van ontwikkeling” staat. De meeste velden in de oostelijke demoengschappen zijn van den regen afhankelijk, terwijl de bevoeide hun water veelal krijgen uit rivieren met een gering debiet. De stuwen, daarin aangebracht, laten bovendien teveel water door (foto 15). Dit is soms ook het geval met de van bestuurswege aangelegde stuwen van telefoondraadmatrassen, die met steenen worden opgevuld. Bij Mantong (Dp. Taliwang), Seteloek en in de Brang Ode en Br. Ree beantwoorden de stuwen meer aan hun doel. ²⁾

Worden geen tweede gewassen geplant, dan komt het vee op de afge oogste sawah. In het oosten heeft dan een sterke uitdroging van den grond plaats, diepe scheuren ontstaan en de opslag raakt

¹⁾ Volgens het Belasting Voorstel Soembawa (M 19). A. P. M. Scheltema gaf cijfers van de gemiddelde rijstopbrengst per district op Java en Madoera (Rijst-producties op Java en Madoera. „Landbouw” 1928—'29, p. 782). Een opbrengst van 20—30 pikol padi per bouw kwam over het tijdvak 1922—1927 het meest voor. Het grootst was de opbrengst in het district Poeger (res. Besoeki) met 45.88 pikol droge padi per bouw, het geringst in het Madoereesche district Pagantenan (8.83 pikol per bouw). Scheltema merkt in hetzelfde artikel op (p. 776), dat de producties in sommige streken der Buitengewesten belangrijk hooger zijn dan die op Java. Zij zijn vnl. op Bali en in Sumatra's Westkust gelegen. De Landrentemonografie geeft de gemiddelde opbrengst aan droge padi per bouw voor geheel West-Soembawa niet op. Toch is uit de bovengenoemde cijfers af te leiden, dat het gebied niet gerekend moet worden tot de streken met een geringe sawah-productiviteit.

²⁾ Ten onrechte beweert Nyëssen (geciteerd door Lekkerkerker L. 43, p. 74) dat de sawah's op Soembawa *alle* van den regen afhankelijk zijn.

al gauw verdord. Zoodra de regens invallen, begint de plantengroei te herleven en de dieren krijgen een goeden tijd, die zoolang duurt, tot de sawahbewerking weer een aanvang neemt. In het westen heeft in veel mindere mate uitdroging van den grond en verdorring van den opslag plaats, hetgeen reeds uit de voedingstoestand van het vee bleek.

Vaak plant men echter in deze streken tweede gewassen op de sawah. Maïs en katjang hidjau komen het meest voor, daarnaast een weinig tabak en cassave en ook sinds eenige jaren uien.

Is ook de polowidjo geoogst, dan zijn de op de velden achterblijvende afvalstoffen voor het vee een welkom voedsel.

Op p. 68 werd reeds gewezen op het verschil in opbrengst tusschen de sawah's der westelijke en die der oostelijke demoengschappen. Hun waarde wordt daardoor niet uitsluitend bepaald. In dit opzicht is vooral de ligging t. o. v. de verkeerswegen en de groote kampongs van belang. Om nu te komen tot het vaststellen van het percentage, dat van elke kampong van de belastbare opbrengst der sawah's geheven kan worden, werden bij de Landrente-opname de in geheel West-Soembawa voorkomende sawahs in vier economische kringen ondergebracht. De grenzen en nummering van deze kringen (I—IV) zijn op de Schetskaart aangegeven. Tot den eersten kring behooren de sawah's in de omgeving van Soembawa-besar, bijna alle sawah's van de demoengschappen Oetan en Alas en de sawah's in de omgeving van Taliwang. De Landrentemonografie karakteriseert ze als volgt: „De sawah's van dezen kring zijn vlak en gelegen aan groote verkeerswegen ¹⁾ en handelscentra. ²⁾ Zij verkeeren wat bewerking, vruchtbaarheid van den bodem en het met droog nagewas beplantbaar zijn betreft, in een bijzonder gunstige positie, terwijl de afzet der producten gemakkelijk is te noemen.”

Van de sawah's in den tweeden kring zegt de Landrentemonografie: „Ook in dezen kring zijn de sawah's in vlak terrein gelegen, doch minder aan groote handelscentra, zoo is de afzet der producten niet zoo gemakkelijk als in den eersten kring.”

De sawah's van den 3en en 4en kring zijn meest van den regen afhankelijk en kunnen slechts over weinig irrigatiewater beschikken, terwijl ze eveneens verder van de groote verkeerswegen en handelscentra afluigen, wat den afzet der producten weer bezwaarlijk maakt.

¹⁾ Bedoeld is de weg van Soembawa-besar naar Taliwang.

²⁾ Zooals Soembawa-besar, Alas en Taliwang.

Gedeeltelijk liggen ze als kleine complexen in de chore van het parklandschap verspreid.

De oppervlakte der tegalans en tuinen is in de chore geringer dan die der sawah's. Eerstgenoemde velden zijn met éénjarige gewassen, zooals katjang hidjau, tabak en uien beplant en vertoonen daarom overeenkomst met de met polowidjo beplante sawah's. De katjang hidjau wordt echter op de tegalans in den westmoesson aangeplant. De tabakscultuur wordt daarentegen in den oostmoesson gedreven. De terreinen, waar deze wordt uitgeoefend, strekken zich langs de rivieroeveren uit, daar dagelijks een of tweemaal begieten van de planten in de kweekbedden en later in den aanplant tot een dag of tien voor den oogst vereischt is. De onmiddellijk aan de rivieren gelegen perceelen staan in den regentijd onder water. Evenals bij de cultuur van katjang hidjau wordt de grond beplantbaar gemaakt door dezen eenige malen te ploegen.

De tegalans worden meerendeels elk jaar beplant; waar de grondgesteldheid ongunstig is, geeft men den grond een langere rustperiode. Doordat deze droge gronden geploegd worden, onderscheiden ze zich van die ladangs, waar na een occupatieperiode van b.v. 5 jaar een kortere periode van braakliggen volgt, maar waar de grondbewerking met behulp van graafstokken blijft plaats vinden.

De tuinen zijn beplant met overjarige gewassen, zooals klapper-, ¹⁾ pinang- ²⁾ en pisangboomen, ³⁾ die vaak door elkaar voorkomen. Het demoengschap Ree is het gebied van de lontarpalm, ⁴⁾ waarvan hier tuinen, die individueel eigendom zijn, bestaan. ⁵⁾ Deze palm wordt niet om zijn suikerhoudend sap gekweekt, zooals op Savoe, maar de jonge bladeren leveren het buitenblad van de lange Soembawaresche sigaret, terwijl de vruchten worden geconsumeerd.

In deze chore is het grootste deel van de bevolking van West-Soembawa geconcentreerd. ⁶⁾ De kampongs, meest aan de rivieren gelegen, hebben een rechthoekigen vorm en zijn omgeven door een

¹⁾ *Cocos nucifera* L.

²⁾ *Areca catechu* L.

³⁾ *Musa paradisiaca*.

⁴⁾ *Borassus flabellifer* L.

⁵⁾ Elders in den lande zijn de lontarpalmen, die zich in de omgeving van de nederzettingen bevinden, meestal kampongbezit.

⁶⁾ Zie het kaartje van de bevolkingsdichtheid.

heg van bamboe of levend hout. De huizen, regelmatig over het grondvlak verdeeld, zijn forscher van bouw, dan die in het bergland. Het is mogelijk, dat ze vroeger niet op palen, maar met den grond gelijk werden opgericht. De controleur Seegeler vermeldt, dat in Kp. Oetan nog enkele oude woningen voorkomen, die ver achterstaan bij de huizen, die momenteel gebouwd worden. ¹⁾ Inderdaad bevinden zich daar een paar huizen, die niet op palen zijn gebouwd. De bewoners zijn evenzeer Soembawareezen als hun kamponggenooten. Of deze huizen van vóór de uitbarsting van den Tambora dateeren, was niet meer uit te maken. Het gaat ons te ver, om uit de aanwezigheid van deze woningen voor het geheele eiland het voormalig ontbreken van de paalwoning te concludeeren. De huizen in de kampongs staan slechts op een afstand van eenige meters van elkaar, zoodat er geen ruimte is voor het planten van gewassen. De kampong heeft echter veelal een gemeenschappelijk erf buiten de omheining, waarin men lontar- en arènpalmen, ²⁾ *langka*-³⁾ en mangaboomen ⁴⁾ kan vinden.

Reeds eerder (Hoofdstuk I) werden de cactushagen genoemd, die vaak in de buurt van de kampongs in deze chore voorkomen. Ze zijn aangelegd om een verschansing tegen de aanvallen van de zeeroovers te hebben, waaruit volgt, dat de laatsten soms vrij ver het binnenland indrongen. Alle grootere kampongs op West-Soembawa liggen op eenigen afstand van de kust. Het optreden der zeeroovers verklaart deze ligging ten deele.

Ook in deze chore komt verhuizing van de bevolking voor, maar in veel mindere mate dan in de streken waar ladangbouw hoofdmiddel van bestaan is. Het motief voor de verhuizing is ook een ander dan in genoemde streken: vaak wenscht men aan of dichter bij den grooten weg te wonen. Evenals in de vorige chore kan ziekte onder de bewoners tot verhuizing leiden. Aandrag van bestuurszijde was hier en daar aanleiding om tot samenvoeging van kampongs over te gaan.

Een migratie binnen de chore is ook het wegtrekken van bewoners uit Plampang en Ampang naar de padi-rijke streken van de westelijke demoengschappen. Ook in deze chore wordt in de kampongs eenige

¹⁾ M. 11.

²⁾ *Arenga saccharifera*, Labill.

³⁾ *Artocarpus integrifolia*, L.

⁴⁾ *Mangifera indica*, L.

nijverheid uitgeoefend. Vrouwen vervaardigen er weefsels, terwijl de mannen zich vooral bezighouden met het maken van landbouw- werktuigen en wapens, waarbij pamorijzer¹⁾ wordt verwerkt. In Soembawa-besar en andere groote plaatsen vindt men eenige goud- en zilversmeden (meest Boegineezen), terwijl in Kp. Ngeroe (Dp. Mojo Hilir) aan pottenbakkerij wordt gedaan.

¹⁾ Meteorijzer dat met ijzer, verkregen uit de bergen van Loewoe (Celebes) wordt vermengd. Zie art. Pamor in de Encyclopaedie van Ned. Indië, 2e druk 1918.

Hoofdstuk IV.

Over de sociaal-economische verhoudingen, die de ontwikkeling en huidige vormenrijkdom van het cultuurlandschap in West-Soembawa hebben beïnvloed.

In de hier volgende paragrafen willen wij bepaalde elementen uit de sociaal-economische structuur van West-Soembawa naar voren brengen. Het zijn de elementen, die de ontwikkelingsgang van het cultuurlandschap hebben beïnvloed en die zich thans nog in den vormenrijkdom van dit landschap manifesteren. Tegenover deze doelbewuste beperking op het gebied van het sociaal-economische, staat een onvrijwillige: schaarschte aan historische gegevens en onvolledigheid der grondbezitsstatistiek leidden er toe, dat niet steeds een bevredigend inzicht werd verkregen in de vroegere en huidige grondbezitsverhoudingen. Dank zij de breede opzet van de Volkstelling 1930 is echter over de samenstelling van de bevolking veel bekend geworden. Met de gegevens over de vroegere klassen-indeeling der inheemsche bevolking, was het mogelijk in de hier volgende eerste paragraaf de elementen der bevolkingsstructuur, die invloed hebben op de ontwikkeling van het cultuurlandschap, te bespreken.

§ 1. *Elementen der bevolkingsstructuur.*

In zijn reeds vaker genoemde „Aanteekeningen, enz.” deelt A. Ligtvoet (1876) mee, dat de bevolking van het „rijk van Sumbawa” in vijf klassen verdeeld kan worden, n.l.:

- a. de adel,
- b. de Taoe djoeran,
- c. de Taoe kamoetar,
- d. de vreemdelingen,
- e. de slaven.

De indeeling is, wat de eerste vier klassen betreft, nog heden ten dage geldig, maar de rechten en plichten van deze klassen hebben zekere, straks te noemen veranderingen ondergaan, terwijl de klasse der slaven niet meer bestaat.

De adel kan weer in twee standen (roewe's) worden verdeeld,

n.l. zij, die van zuiveren bloede (de roewe Datoe) en zij, die van gemengden bloede (de roewe Ai-koening¹⁾) zijn. Deze menging van lieden van adel met personen uit lagere klassen kan zoover gaan, dat tenslotte hun rang met dien van deze klassen overeenkomt, maar evenzeer is het mogelijk, dat een opklimming in den roewe Ai-koening plaats heeft, b.v. door achtereenvolgende huwelijken van vrouwen uit dezen stand met Sultans of Datoe's.

De door prinsen van den bloede gedragen titel *Datoe* komt, behalve bij de Boegineezen²⁾ in vele deelen van den Oost-Indischen Archipel voor. Ligtfoot vermeldt nu,³⁾ dat de prinsen en prinsessen gaarne den titel Karaëng in plaats van die van Datoe gebruikten. Hieruit blijkt dan, zegt Ligtfoot, de neiging van „Sumbawa” om de Gowasche instellingen en gebruiken na te volgen.

Inderdaad is Karaëng een titel, die in de Makassaarsche streken van Zuid-Celebes voorkomt. Oorspronkelijk was het de titel van den houder (bewaker) van het ornament.⁴⁾ Dit ornament was een of ander voorwerp op een geheimzinnige plaats en onder bijzondere omstandigheden gevonden. De vinder werd eerst de bewaker van het heilige voorwerp, maar werd tevens geacht de beschikker over de bovennatuurlijke krachten, die het bezat, te zijn. Hieraan ontleende hij zijn gezag in en over de groep, die zich rondom het ornament schaarde (de ornamentsstichting of het ornamentschap).

Om aan den houder van het ornament de gelegenheid te bieden in zijn levensonderhoud te voorzien, werden sawah's aangelegd, die jaarlijks in heerdienst zouden worden bewerkt; bosschen aangewezen, waar hij hout voor de woning van hem en het ornament kon laten kappen, enz. Deze gronden werden de z.g. ornamentsgronden, gelegen in het gebied van het ornamentschap, waarover de Karaëng zijn gezag uitoefende.

De Soembawaresche prinsen en prinsessen, van wie Ligtfoot spreekt, waren echter geen ornamentschapshoofden, maar droegen den titel Karaëng om hun hooge geboorte aan te duiden. Het ornamentschapshoofd was toen alleen de Sultan, en hij slechts mocht over de ornamentsvelden (oema-adji d. i. velden voor den vorst) beschikken.

1) Ai koening (Soemb.) = geel (vuil) water.

2) Zie Adatrechtbundel XXXI, p. 144.

3) L 45, p. 557.

4) Wij volgen hier G. van Genderen Stort in Adatrechtbundel XXXI. Serie P, no. 40, p. 143 e. v.

De Taoe ¹⁾ djoeran vormden met de Taoe kamoetar (volgens Ligtvoet) de mindere standen van de Soembawareesche vrije bevolking. Van den naam djoeran, noch van dien van kamoetar kan Ligtvoet een bevredigende verklaring geven. De eersten stonden het hoogst in aanzien, zij hadden meer in de belastingen bij te dragen dan de Taoe kamoetar, maar de laatstgenoemden hadden meer heerendiensten te verrichten.

De Taoe djoeran behoorden te wonen binnen den wal van de hoofdplaats Soembawa-besar, maar toch waren er daarbuiten ook een paar kampongs, die door hen bewoond werden, o. a. Penjaring (in Dp. Brang Mojo Hilir). Daar echter stonden zij onder hoofden, die op de hoofdplaats het gezag voerden en deelden zij in dezelfde verplichtingen als de andere Taoe djoeran. Belangrijk is, dat Ligtvoet meedeelt hoe zij verplicht waren de ornamentssawah's te bewerken, te beplanten en den oogst van deze velden binnen te halen, zonder daarvoor eenige belooning of voedsel gedurende het werk te ontvangen. Op het niet voldoen aan den oproep tot het werk stond een boete. De Taoe djoeran waren verder verplicht tot den aanleg van sawahleidingen voor de oema-adji.

In zijn Algemeene Memorie van de (toenmalige) onderafdeeling Taliwang ²⁾ geeft de Gezaghebber J. J. Zantman (1912) nadere mededeelingen over de klasse der Taoe djoeran, die dus ook in deze onderafdeeling voorkwam. Zantman zegt, dat zij hoofdzakelijk op de hoofdplaatsen wonen, van gemengd ras zijn, oorspronkelijk geen rechten op den grond bezaten, maar wel in de gelegenheid zijn grond van de Taoe kamoetar te koopen. Hij noemt de Taoe djoeran „peranakans” ³⁾ van vreemdelingen.

Zij zijn tot heerdienst voor den vorst verplicht. Moeten sawah's voor hem bewerkt worden (vermoedelijk zijn hier ornaments-sawah's bedoeld) dan sturen de Taoe djoeran twee mannen tegen de Taoe kamoetar één.

Wij zien hier reeds een wijziging optreden in de verplichting de oema-adji te bewerken, deze rustte in 1912 blijkbaar niet meer alleen op de Taoe djoeran. Belangrijk is de mededeeling, dat zij van gemengd ras zijn en oorspronkelijk geen rechten op den grond bezaten, waarop wij nader terugkomen. Ook schijnen zij in 1912

¹⁾ taoe (Soemb., Boeg. en Makass.) = menschen.

²⁾ M 7.

³⁾ Het begrip „peranakan” wordt meestal gebruikt voor vaak met inlandsch bloed vermengde afstammelingen van Chineesche immigranten in Ned.-Indië.

niet meer grootendeels in Soembawa-besar te wonen, maar eveneens in de groote kampongs in het westen, zooals Taliwang, Seteloek, Alas en Oetan (de voornaamste plaats in de voormalige onderafdeeling Taliwang) voor te komen. Keeren wij tot Ligtfoot's „Aanteekeningen” terug, en gaan wij na, wat hij over de Taoe kamoetar meedeelt. Deze klasse was in vijf roewe's verdeeld en ieder van deze roewe's had menschen te leveren voor het presteeren van bepaalde diensten.

- Het waren
1. de roewe Bone.
 2. de roewe Djowa.¹⁾
 3. de roewe Toewan.²⁾
 4. de roewe Tanoema,
 5. de roewe Taoe rabowat adji.

De roewe Bone leverde de dienstmaagden (Bone-balla³⁾ voor de vrouwen en dochters van den Sultan, de roewe Djowa de mannelijke volgelingen van den vorst, waarvan de jongste hem zijn ornamentalsketel en -piek, zijn sirihdoos enz. nadroegen, terwijl de overige met pieken gewapend meeliepen.

De 3e en 4e roewe leverden resp. de zoogmoeders en de kindermeyden voor de kinderen en kleinkinderen van den Sultan.

Merkwaardig is de 5e roewe, die der Taoe rabowat⁴⁾ adji of „werklieden van den vorst.” Zoo waren lieden uit Ropang verplicht de astana te herbouwen in geval van brand of instorting of de noodige herstellingen aan deze woning te verrichten. Menschen uit Lopok⁵⁾ zorgden voor de keuken, weer anderen sneden het gras voor de paarden van den Sultan of zorgden voor het stampen der padi. Tot het verrichten van al deze werkzaamheden waren er van iedere „beroeps-groep” altijd een paar vertegenwoordigers ter hoofdplaats aanwezig, die meestal om de maand werden afgelost. Verder waren de Taoe rabowat adji vóór de afschaffing van de sappanhoutlevering aan het Gouvernement⁶⁾ (1875), evenals alle Taoe kamoetar tot het kappen en vervoeren van dat hout verplicht.

¹⁾ Djowa (Makass.) = volk (in tegenstelling van de hoofden) manschappen, krijgs-knechten, lijfvolk, ook aanhang, sekte. Boeg. idem. (Volgens B. F. Matthes Makassarsch-Hollandsch woordenboek. L 47).

²⁾ Toewan (Soemb.) = zoogmoeder (heeft dus niets met het Maleische woord gemeen).

³⁾ Bone-balla (Makass.) = letterlijk vulsel van het huis, in het bijzonder gebezigt voor dienstmaagden aan een hof. (Matthes t. a. p.).

⁴⁾ rabowat (Soemb.) = werken.

⁵⁾ Vermeld door den controleur Seegeler (M. 11).

⁶⁾ Zie Koloniaal verslag 1876, p. 23, ook Colenbrander (L 8) II, p. 276.

Ligtvoet acht deze instelling reeds van ouden datum, althans dateerend van voor de Tambora-uitbarsting, want sommige „beroeps-groepen” zijn toen uitgestorven, o. a. die der houtskoolmakers van den Sultan. De controleur Seegeler¹⁾ zegt, dat deze toestanden aan het verslappen zijn, hetgeen blijkt uit het feit, dat de Taoe djoeran en Taoe kamoetar thans evenveel heerendiensten hebben te verrichten.

Wij stonden bij de roewe der Taoe rabowat adji wat langer stil, omdat deze stand ons op het spoor brengt van de positie, die de Taoe kamoetar oorspronkelijk moeten hebben ingenomen. In het oude rijk Gowa kwam n.l. een dergelijke werkliedenstand als die der Taoe rabowat adji voor.

A. J. A. F. Eerdmans²⁾ doet daarover de volgende mededeelingen: „Een eigenaardig, zuiver Gowasche instelling, die men in het rijk van Soembawa terugvindt (vermoedelijk in navolging van Gowa) zijn de z.g. toemakadjannangang d. z. menschen, die onder djannangs (titel voor hoofden) staan, die gedjannangd worden.

In vroeger tijden, toen Gowa, verbonden met Tello,³⁾ door herhaalde overwinningen suprematie kreeg over tal van rijken, zoowel op als buiten Celebes, was het gewoonte krijgsgevangenen, die den vorst toegevalen waren, naar Gowa te vervoeren en hun bepaalde landstreken als woonplaats aan te wijzen, waar zij onder hoofden, anrong-goeroe's, gesteld werden. Deze lieden werden oorspronkelijk als slaven aangemerkt, maar later vrij gegeven en onder een algemeen hoofd, den titel voerende van anrong-goeroe lompona Toemakadjannangang, bestuurd.

Zij werden gebruikt als handwerks- en ambachtslieden en waren in 70 afdeelingen verdeeld, ieder onder een djannang.

Zoo had men onder hen timmerlieden, smeden, geweermakers, kleermakers, enz. enz., die allen op eerste opontbieding van den vorst hunne diensten hadden te presteeren.

Bij oorlogen moesten zij steeds het eerst optrekken en de vijandelikheden beginnen. Zij waren dus, wat wij noemen, de voorvechters van den vorst.”

Wat deze laatste regels betreft, moeten wij opmerken, dat Ligtvoet

¹⁾ M. 11.

²⁾ A. J. A. F. Eerdmans. Het landschap Gowa. Verh. B. G. deel L (1897), p. 44—45.

³⁾ Ook wel: Tallo (Schr.).

in de paragraaf, die hij aan de „krijgsmagt” wijdt, mededeelt, dat, wanneer het volk ten oorlog opgeroepen wordt, de Boemi Ngampo en Demoeng Kroya (de hoofden van Kika en Poenoe of Plampang-Lape-Lopok en Ampang) met hun volk de voorhoede van het leger uitmaken. Het zijn dus Taoe kamoetar, die voor het uitvoeren van het handwerk van den krijg werden gebruikt.

Wanneer wij nu nog weten, dat de drie vazalstaatjes van Soembawa, die nog ten tijde van Ligtfoot bestonden, n.l. Djareweh, Taliwang en Serang (tegenwoordig Seteloek) bekend stonden onder den naam van Talloe kamoetar, d. i. de drie kamoetar-landen en dat men vroeger, toen Lombok nog aan Soembawa cijnspflichtig was,¹⁾ sprak van Ampat-kamoetar, de vier kamoetar landen, dan wordt het waarschijnlijk, dat wij de Taoe kamoetar moeten beschouwen als de door een vreemd volk onderworpen „autochtone” bevolking van Soembawa. Deze bevolking werd tot heereendiensten verplicht, maar was niet bekend met het ornamentalschapsinstituut en was daarom van het bewerken van de ornamentalsvelden vrijgesteld. Dit laatste bleef aan de Taoe djoeran voorbehouden: „lieden van gemengd ras,” zegt J. J. Zantman, „oorspronkelijk alleen te Soembawa-besar wonend, maar allengs in andere groote kampongs zich vestigend; oorspronkelijk zonder rechten op den grond.” Is het gewaagd te veronderstellen, dat de Taoe djoeran kwamen uit de streek, waar de geheele inlandsche maatschappij draaide om het ornament, n.l. uit Zuid-Celebes? En dat hun ornamentalschapshoofd eveneens uit die streek afkomstig was?²⁾ Wij meenen, dat men dit mag aannemen, hoewel het moeilijk is, iets naders te zeggen over den tijd, waarin zulks kan zijn geschied. Het is mogelijk, dat tegelijk met de verovering van Soembawa in 1613 door Karaeng Marowanging, veldheer van Sultan Allah-Oedin van „het Makassaarsche rijk”³⁾ de toenmaals heerschende Sultan van Soembawa afgezet is en vervangen door een Makassaarschen vorstenzoon, die vergezeld

¹⁾ Lombok bestond in de 18e eeuw uit verschillende Mohammedaansche rijkjes, alle schatplichtig aan Soembawa. Zie Colenbrander Koloniale Geschiedenis deel II, p. 276.

²⁾ Het Sultansgeslacht van Soembawa zoekt zijn afkomst in het Gowasche (persoonlijke mededeeling van Z. H. den Sultan van Soembawa).

³⁾ Volgens B. Erkelens. Geschiedenis van het Rijk Gowa. Verh. B. G. deel L (1897). Volgens Zollinger (L 87, p. 173) geschiedde dit in 1624 (of 1623).

werd door landgenooten (ornamentschapsgenooten?), die zich in de residentie van den nieuwen vorst vestigden.

Het is mogelijk, dat de besproken klasse-indeeling van ouderen datum is, maar dan blijft het merkwaardig, dat men den gezaghebber Zantman in het begin der 19e eeuw nog wist te vertellen, dat de Taoe djoeran oorspronkelijk geen grond hadden bezeten en ook, dat men deze lieden als mengingen van „Soembawareezen” en „vreemdelingen” beschouwde. Soembawa is immer een land geweest, waar zich immigranten uit allerlei streken hebben gevestigd, terwijl ook steeds veel slaven werden ingevoerd (waarover straks nader). Menging met vreemdelingen zal wel niet te vermijden zijn geweest. Het is daarom opvallend, dat men zich van het „peranakenschap” der Taoe djoeran bewust bleef. Dit wijst er, dunkt ons, op, dat de instrooming van de vreemdelingen, waaruit de vorming van genoemde klasse voortvloeide, niet in lang vervlogen tijden kan zijn geschied en ook, dat deze instrooming van grooter belang is geweest dan die van vele andere groepen van vreemdelingen: zij had immers een sociale indeeling tot gevolg! Het is om deze argumenten, dat wij ertoe overhellen, het ontstaan van deze indeeling op vóór 1815 te stellen (de roewe Taoe rabowat adji bestond toen immers al) maar op niet meer dan eenige eeuwen vóór dat jaar. Het blijft daarom zeer goed mogelijk, dat met de onderwerping van Soembawa aan het „Makassaarsche rijk”¹⁾ de nieuwe klasse-indeeling zijn beslag vond.

De vierde klasse van de bevolking van West-Soembawa wordt door die der vreemdelingen gevormd. Het zijn voornamelijk, zegt Ligtvoet, Makassaren, Boegineezen, Saleyereezen, Mandareezen en Arabieren.²⁾ Zollinger spreekt van een groot aantal Boegineezen, Makassaren en Orang Badjo, die zich in het land hebben gevestigd, meest te Soembawa-besar en aan de kust tusschen Alas en Oetan. Ligtvoet noemt dezelfde plaatsen, verder de kustkampongs van het demoengschap Ampang. Wij kunnen hieraan toevoegen, dat de vreemdelingen, die Zollinger en Ligtvoet op het oog hebben („de Zuid-Celebesgroep”) thans in alle kustkampongs van Laboean Bontong (aan de Salehbaai) tot Laboean Lalar (in het demoeng-

¹⁾ Men zegt ook wel kortweg Gowa.

²⁾ Chineezzen kwamen blijkbaar in 1876 nog niet in het Sultanaat voor. Deze groep en die der Arabieren willen wij bij de behandeling van de Structuur van Handel en Verkeer (§ 4) in beschouwing nemen.

schap Djareweh) voorkomen. Het is opmerkelijk, dat volkeren van deze groep thans als vreemdelingen beschouwd worden, terwijl het waarschijnlijk is, dat zij vroeger een aandeel hebben gehad in de klassen-indeeling van de bevolking van het Sultanaat en zich daarmee hebben vermengd. De bevolking, die thans de kustkampongs van West-Soembawa bewoont, bestaat echter uit jongere immigranten. Het zijn zij, die zich na de Tambora-uitbarsting aan de kust hebben gevestigd, en zich vooreerst alleen met vischvangst en scheepvaart bezighielden, omdat het verkrijgen van grond hun werd bemoeilijkt (zie § 2). Daardoor bleef deze bevolking gebonden aan de kuststrook, maar evenzeer uit den aard van haar beroep tot verhuizing naar andere eilanden geneigd.

Behalve de Zuid-Celebes volkeren komen ¹⁾ en kwamen in vroeger eeuwen ook andere vreemdelingen in West-Soembawa voor: „Javanen, Baliërs, Sassakkers en Mangareezen treft men zelden aan,” zegt Zollinger. ²⁾ Ligtfoot noemt deze landaarden in het geheel niet. Javanen hebben wij te Soembawa-besar in de „kampong Djawa” aangetroffen, ook is er in het demoengschap Seteloek een kampong, die door hen bewoond wordt, n.l. Mantar. Ze worden wel als vreemdelingen beschouwd, maar in hun huizenbouw en grondbewerking wijken zij niet af van de Soembawareesche traditie. Wat de Sassaks betreft, deze zijn vrij talrijk, ³⁾ ze komen uiteraard in de westelijke demoengschappen het meest voor. Van aparte, door hen bewoonde kampongs merkten wij niets, het schijnt, dat zij zich gemakkelijk met de bevolking van die districten assimileeren. Daartoe draagt wellicht de omstandigheid bij, dat vóór de bezetting van Lombok door de Balineezzen staatjes op dit eiland (evenals de staatjes Taliwang, Djareweh en Serang) aan Soembawa onderworpen waren. Zollinger gaat zoover met te zeggen, dat het haast zeker is „dat de volken van Sassakh en Soembawa eens één en hetzelfde volk zijn geweest. Of echter de menschen van Soembawa van Sassakh, of omgekeerd, die van Sassakh van Soembawa herkomstig zijn, laat zich moeilijk bepalen. Ik ben geneigd te gelooven, dat de oorspronkelijke stam uit Sassakh was.” ⁴⁾ Zollingers sterkste argument is het voorkomen van zoovele

¹⁾ Zie Tabel I. 85

²⁾ Zollinger (L 87, p. 80).

³⁾ Gelijk nader uit Tabel I blijkt.

⁴⁾ Zollinger (L 87, p. 173).

Sassak-woorden in de Soembawaresche taal. C. Lekkerkerker¹⁾ heeft er op gewezen, dat noch de vergelijking der beide talen, noch die der ethnologische gegevens de conclusie van een nauwe verwantschap tusschen de Soembawareezen en de Sassaks kan motiveeren. Wat overigens de Soembawaresche taal betreft, Zantman²⁾ zegt, en wij kunnen het bevestigen, dat in Taliwang een van het „Soembawaresch” van het noorden afwijkend dialect wordt gesproken, terwijl in het zuiden (vaak Orong Teloe genoemd) de taal eveneens afwijkt van die der noordelijke streken. Wanneer wij dan nog bedenken, dat het „Soembawaresch” niet alleen Sassak- maar ook Maleische, Javaansche, Boegineesche, Madoe-reesche, en Makassaarsche woorden bevat,³⁾ is het duidelijk, dat deze taal niet een bijzonder geschikt middel is om de afkomst van den „Soembawarees” te bepalen.

De vreemdelingen hebben het, wat het verrichten van heeren-diensten betreft, gemakkelijker dan de Soembawareezen. Ligtvoet⁴⁾ vermeldt het beschikbaar stellen van prauwen met bemanning voor het vervoer van den Sultan of Rijks grooten naar de omringende eilandjes of naar Makassar.⁵⁾

Zantman⁶⁾ zegt (1912), dat zij geen heerendiensten hebben te verrichten, maar wel belasting betalen. Deze laatste uitspraak bewijst, dat zij een afzijdige plaats in de inlandsche maatschappij op West-Soembawa innemen.

De door Ligtvoet⁷⁾ genoemde klasse der slaven komt niet meer voor. Er schijnt vroeger een drukke slavenhandel gedreven te zijn, die ten tijde van Elbert⁸⁾ nog niet geheel verdwenen was.

Wij zagen (Hoofdstuk II), dat vele Soembawareezen zich zelf als slaaf hebben „verkocht” om na de ramp van 1815 niet van honger om te komen. De niet-Soembawaresche slaven waren meest uit Endeh⁹⁾ en Lombok¹⁰⁾ afkomstig.

Men kan thans nog wel zeggen, of iemand van slavenafkomst is. In verband met deze afkomst staat het beroep van deze lieden:

¹⁾ Lekkerkerker (L 43, p. 80—81).

²⁾ M 7.

³⁾ Zooals uit de door Zollinger (L 87) en Jasper (L 34) gepubliceerde woordenlijsten blijkt.

⁴⁾ L 45, p. 569.

⁵⁾ Zollinger schrijft hetzelfde, maar voegt eraan toe, dat zij slechts met tegenzin ertoe te vinden zijn. Zijn oordeel over hen is weinig vleidend, p. 162.

⁶⁾ M 7.

⁷⁾ L 45, p. 570.

⁸⁾ L 17, p. 119.

⁹⁾ Volgens Ligtvoet L 45, p. 570.

¹⁰⁾ Volgens Zantman M 7.

men moet ze vooral zoeken onder degenen, die koelie-diensten verrichten.

Nu wij de klasse-indeeling van de Soembawaresche bevolking behandeld hebben, willen wij overgaan tot het vermelden der gegevens over de tegenwoordige samenstelling van West-Soembawa's bevolking, die de Volkstelling 1930 ons geeft.

De getalsterkte van de „woonbevolking” van de onderafdeeling Soembawa werd in de maand October van het jaar 1930 door middel van een z.g. periodetelling berekend en bedroeg toen 115 182 zielen.¹⁾ Hieronder bevonden zich 113 333 Inheemschen, 605 Chineezzen, 1199 andere vreemde Oosterlingen en 45 Europeanen, waaruit blijkt, dat de eerstgenoemden — met ruim 98 % van het totale zielental — de sterkste bevolkingsgroep van de onderafdeeling vormen.²⁾ Het tijdelijk kantoor voor de Volkstelling 1930 verschafte ons de voorloopige zielentalcijfers van de kampongs in de

¹⁾ Volkstelling 1930, deel V, p. 123.

²⁾ De bevolking van het *Sultanaat* Soembawa bestond in 1930 uit 112201 Inheemschen, 605 Chineezzen, 1199 andere Vreemde Oosterlingen en 18 Europeanen of totaal uit 114023 zielen. Het Sultanaat telde dus 1132 Inheemschen en 27 Europeanen minder dan de onderafdeeling. Het geringer aantal Europeanen, dat in het Sultanaat voorkomt, is te verklaren uit de omstandigheid, dat de „tangsi” Gouvernementsgebied is en de daar wonende Europeanen dus alleen bij de in de onderafdeeling wonenden geteld werden.

Gedeeltelijk om dezelfde reden telde de onderafdeeling in 1930 ook meer Inheemschen dan het Sultanaat. Verder, omdat blijkens de kaart gevoegd bij deel V van de „Volkstelling 1930” het district Pekat (westhelft van het schiereiland Sanggar) gerekend werd tot het eerstgenoemde gebied te behooren. Daar wij steeds in de meening verkeerd hebben, dat de oppervlakte van het Sultanaat samenviel met die van de onderafdeeling hebben wij ons tot het Centraal Kantoor voor de Statistiek gewend om inlichtingen. Volgens een van dat Kantoor ontvangen schrijven behoort het district Pekat tot de onderafdeeling Bima en berust het verschil in zielental op een „toevallige fout”. Naar onze meening is er, indien een fout gemaakt is, van toeval geen sprake. Wij ontvingen n.l. in 1934 van het thans opgeheven Kantoor voor de Volkstelling 1930 een opgave van het zielental der inheemsche bevolking in de kampongs der verschillende demoengschappen van de *onderafdeeling* Soembawa. (Voorloopige cijfers). Uit een vergelijking met de zielentalcijfers der demoengschappen op p. 136 en 137 van deel V der „Volkstelling 1930” voorkomend, bleek, dat de voorloopige cijfers vrijwel overeenkwamen met de definitieve, met uitzondering van die van de inheemsche bevolking van Lape-Lopok, waar een verschil van 519 zielen te constateeren was. Naar onze meening is later, *na het vaststellen van de voorloopige uitkomsten* het zielental van het district Pekat gevoegd bij dat van het demoengschap Lape-Lopok. Daar volgens het Centraal Kantoor voor de Statistiek het district Pekat in 1930 deel uitmaakte van de onderafdeeling Bima, is waarschijnlijk de bevolking van het district dubbel geteld. Rekenen wij, dat de bevolking van dit district \pm 500 zielen telde, dan blijven nog \pm 600 zielen over (het bewuste verschil bedroeg 1132 zielen), waarvan het grootste aantal tangsi-bewoners zullen zijn. Daar het gebied,

onderafdeeling Soembawa.¹⁾ Bij de bewerking van deze cijfers in Batavia bleek, dat vaak verschillende eenheden tot „kampongs” waren samengevoegd. Daar wij verder constateerden, dat de voorloopige cijfers van de bevolkingssterkte der demoengschappen alle afweken van de definitieve, willen wij van de publicatie van genoemde cijfers afzien. Om echter een kaartje te maken, waarin zoowel de *dichtheid* als de *verspreiding* van de bevolking getracht werd tot uitdrukking te brengen, konden wij zonder bezwaar van genoemde cijfers gebruik maken. Van iedere „Volkstellingkampong” werd het zielental op veelvouden van 100 afgerond. Op en in de omgeving van de plaats, waar de kampong zich bevindt, werden deze veelvouden als even zoovele stippen op de kaart ingeteekend. Grootere agglomeraties lieten zich door dikkere stippen, duizendtallen voorstellend, aangeven. De samenvoeging van de bevolking tot de „Volkstellingkampongs” leek ons, nu wij deze methode volgden, geen nadeel op te leveren. Kleinere kampongs (b.v. van 40 zielen) zouden wij hebben verwaarloosd. Thans komen die toch tot hun recht in het kaartbeeld, zij het als „medewerker” aan een stip, die natuurlijk niet de ligging van een zoo kleine nederzetting kan aangeven. Het is duidelijk, dat onze kaart de verspreiding der inheemsche bevolking slechts onnauwkeurig kan voorstellen, en dat de weergeving van de bevolkingsdichtheid onder het gevolgde systeem van afronding op 100-tallen heeft geleden. Verder herinneren wij eraan, dat alleen de inheemsche bevolking in het kaartbeeld werd vastgelegd. Hadden wij ook de beschikking gehad over de zielentalcijfers van de niet-inheemsche bevolking per kampong, dan zou het kaartbeeld er echter nauwelijks anders hebben uitgezien. Deze bevolking is n.l. voor het merendeel in eenige groote kampongs geconcentreerd; wellicht, dat deze kampongs zich dan nog duidelijker zouden hebben afgeteekend.²⁾

dat wij behandelen en op onze Schetskaart is weergegeven, dat van het Sultanaat Soembawa is (inclusief het kazerneterrein) en de gegevens over de structuur van de inheemsche bevolking, die in deze en volgende paragrafen behandeld worden, alle betrekking hebben op de onderafdeeling, maken wij dus een bewuste fout: de bevolking van het district Pekat (wellicht minder dan $\frac{1}{2}$ % van de totale bevolkingssterkte der onderafdeeling uitmakend) wordt in onze beschouwingen betrokken.

¹⁾ Zonder het district Pekat (zie noot 2 op p. 82).

²⁾ Het denkbeeld om de bevolkingsdichtheid *per demoengschap* door middel van harceering op het kaartje aan te geven, werd onmiddellijk verworpen. Niet alleen, omdat uitgestrekte deelen van West-Soembawa onbewoond zijn (hetgeen op ons kaartje duidelijk uitkomt) maar ook, omdat de grenzen der demoengschappen niet nauwkeurig zijn vastgesteld. De demoengs weten echter wel te zeggen welke kampongs

Blijven wij vooreerst bij de inheemsche bevolkingsgroep. Tabel I geeft een overzicht van de landaarden, waaruit deze groep bestaat. Het meerendeel wordt gevormd door hen, die aan de tellers hebben opgegeven, zich als „mensen van Soembawa” te beschouwen. Deze „Soembawareezen” vormen 85.8 % der inheemsche bevolkingsgroep. Daarop volgen de Boegineezen met 4.5 %. Vatten wij echter alle landaarden van Zuid-Celebes en omliggende eilanden (Boegineezen, Makassaren, Mandareezen, Wadjo's en Saleiereezen) als een „Zuid-Celebes-bevolkingsgroep” te zamen,¹⁾ dan blijkt, dat deze groep met 9 % van het totale inheemsche zielental het grootste deel vormt van de groep der vreemdelingen-Inlanders, die in de onderafdeeling Soembawa woonachtig zijn. Hun aantal is grooter, dan dat dergenen, die één der landaarden van de Kleine Soenda-eilanden hebben opgegeven!

Het feit, dat bijna 15 % der inheemsche bevolkingsgroep uit niet-Soembawareezen bestaat, bevestigt, dat de onderafdeeling Soembawa vele immigranten heeft opgenomen en wellicht nog opneemt. Van deze immigratie weten wij iets, doordat in October 1930 de getelden in de onderafdeeling Soembawa ondervraagd werden naar hun geboorteonderafdeeling (resp. geboortedistrict als het Java en Madoera betref). Zij, die in een andere onderafdeeling(-district) waren geboren, terwijl Soembawa hun woononderafdeeling was, werden tot de *immigranten* gerekend. Er is

tot hun demoengschap behooren en zoo werden wij opmerkzaam gemaakt op een aantal fouten in de oude Schetskaart, die wij hier laten volgen:

Kp. Kadoekloka behoort tot het Dp. Alas (volgens de oude Schetskaart tot het Dp. Batoe Lantee).

De Kps. Kaloengkoeng, Semongkat-bawa en Semoengkat-atas tot het Dp. Batoe Lantee (niet tot het Dp. Brang Rea).

De Kps. Koewang Amok en Brangrea tot Brang Mojo Hoeloe (niet tot Ropang).

Wij hebben daarom de desbetreffende demoengschaps grenzen op de Schetskaart zoo ingeteekend, dat de bovengenoemde kampongs in hun district kwamen te liggen. Door de samenvoeging van de demoengschappen Lape en Lopok tot het demoengschap Lape-Lopok moest de grens tusschen deze voormalige districten vervallen. De grens tusschen de demoengschappen Batoe Lantee en Loenjoek bleek op de oude Schetskaart in 't geheel niet aangegeven te zijn. Wij hebben op onze Schetskaart deze grens ingeteekend, ervoor zorgend, dat de kampong Remao (niet op de oude Schetskaart voorkomend) in het gebied van het demoengschap Loenjoek kwam te liggen. Verder werd de grens tusschen Ree en Oetan verlegd, opdat Sebeedo Ree en Sebeedo Oetan (aan weerszijden van de Brang Semoentee gelegen) in de demoengschappen, die in hun namen worden genoemd, kwamen te liggen.

¹⁾ Over de afkomst der in tabel I genoemde „Zeenomaden” (op Soembawa, evenals in het geheele Oosten van den Archipel meestal „Orang Badjo” genoemd), is niets met zekerheid bekend. Zij gaven, naar hun land van herkomst ondervraagd, meestal „Lombok” of „Saleier” op.

den getelden niet gevraagd naar hun vroegere woondistricten (c.q. onderafdeelingen), zoodat wij niet weten langs welken weg (direct of indirect) zij in de onderafdeeling Soembawa zijn beland. Ook over de emigratie zijn wij ingelicht, daar wij gegevens hebben van hen, die buiten Soembawa wonend, deze onderafdeeling noemden als hun geboorte-onderafdeeling.

Het verloop der immigratie of emigratie *over een bepaald tijdvak* is uit de cijfers, die wij laten volgen, niet na te gaan; de immigranten (resp. emigranten) zijn personen, die zich binnen een menschenleeftijd in de onderafdeeling gevestigd (resp. deze verlaten) hebben. Gegevens over de *tijdelijk aanwezigen* zijn niet beschikbaar, omdat in October 1930 alleen de *woonbevolking* van de onderafdeeling geteld is, d. w. z. de daarin wonende personen, onverschillig of zij tijdens de telling al dan niet aanwezig waren.

Wij laten thans eerst de voornaamste cijfers ¹⁾ der immigranten in de onderafdeeling Soembawa volgen, waarbij wij de regentschappen (op Java en Madoera) waaruit minder dan 20 en de onderafdeelingen (in de Buitengewesten) waaruit minder dan 50 zielen in Soembawa immigreerden, niet noemen.

Immigranten in de onderafdeeling Soembawa.

Afkomstig van:		Totaal
Eiland Java		378 zielen
Afkomstig uit:		
Regentschap Soerabaja	62 zielen	
„ Magelang	29 „	
„ Semarang	27 „	
„ Poerworedjo	22 „	
„ Grisseë	23 „	
Eiland Madoera		119 „ ²⁾
Regentschap Soemenep	60 zielen	
„ Bangkalan	20 „	
Java en Madoera		497 zielen

¹⁾ Deze en alle andere, niet in officiële publicaties voorkomende volkstellingcijfers werden ons welwillend verstrekt door het Tijdelijk Kantoor voor de Volkstelling 1930.

²⁾ 39 personen konden hun geboortedistrict (-regentschap) op Madoera niet nader aangeven.

De immigranten van Java blijken dus voor een groot deel uit „Soerabaja en omgeving” en uit eenige bekende „Midden-Java-emigratiegebieden” afkomstig te zijn. Ook uit andere hierboven niet genoemde regentschappen emigreerden een aantal personen naar Soembawa, zooals het totaalcijfer van de uit Java afkomstige immigranten reeds aangeeft. De immigratie uit Java en ook uit Madoera is overigens onbeteeuend, het aantal immigranten van deze eilanden afkomstig, bedraagt nog geen $\frac{1}{2}$ % van de totale inheemsche bevolking in de onderafdeeling Soembawa. Nog onbelangrijker is de immigratie uit Sumatra (30 zielen) en Borneo (21 zielen) maar van beteekenis is ze uit Celebes: in totaal waren 2945 zielen van Celebes en omliggende eilanden afkomstig en wel uit de residentie Menado 50 en uit het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden 2895 zielen. Hiervan wisten 110 hun geboortestreek niet nauwkeuriger te omschrijven, zoodat er 2785 immigranten overblijven, waarvan wij de geboortefafdeeling kennen:

Immigranten in de onderafdeeling Soembawa.

Afkomstig uit:	Totaal
Afdeeling Makassar	523 zielen
Onderafdeeling Makassar 365 zielen	
„ Maros 144 „	
Afdeeling Soenggoemina	76 „
Onderafdeeling Takalar 62 zielen	
Afdeeling Bonthain	1490 „
Onderafdeeling Saleier 1300 zielen	
„ Sindjai 103 „	
„ Boeloekoemba 76 „	
Afdeeling Bone	441 „
Onderafdeeling Bone 427 zielen	
Afdeeling Pare-Pare	118 „
Onderafdeeling Barroe 91 zielen	
Afdeeling Mandar	110 „
Afdeeling Loewoe	9 „
Afdeeling Boeton en Laiwoe	18 „
Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden	2785 zielen

Een beschouwing van deze tabel leert ons, dat Bonthain de afdeeling is, waarin *meer dan de helft* der uit het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden afkomstige immigranten geboren zijn. Het is in het bijzonder de onderafdeeling Saleier, die het grootste contingent immigranten leverde, niet alleen van alle onderafdeelingen van Celebes en Onderhoorigheden, maar van alle onderafdeelingen van de Buitengewesten. Dit blijkt uit de volgende tabel:

Immigranten in de Onderafdeeling Soembawa.

Afkomstig uit:	Totaal
Afdeeling Bali	18 zielen
Afdeeling Lombok ¹⁾	955 „
Onderafdeeling Oost-Lombok 344 zielen	
„ West-Lombok 160 „	
Afdeeling Soembawa	552 „
Onderafdeeling Bima 552 zielen	
Afdeeling Soemba	88 „
Afdeeling Flores	223 „
Onderafdeeling Flores en Soloreil. 84 zielen	
„ Endeh 75 „	
Afdeeling Timor en eilanden	148 „
Onderafdeeling Roti en Savoe 64 zielen	
De Kleine Soenda-eilanden	1984 zielen

Bij dit totaalcijfer komen 9 personen, die opgaven „ergens” op de Kleine Soenda-eilanden, maar niet in de onderafdeeling Soembawa, geboren te zijn, zoodat uit de Kleine Soenda-eilanden 1993 zielen emigreerden naar West-Soembawa. De immigratie uit Celebes en Onderhoorigheden is dus belangrijker dan die uit de verschillende onderafdeelingen der Kleine Soenda-eilanden, hetgeen overeenkomt met de voorloopige gevolgtrekking, die uit de landaarden-verdeeling te maken is (p. 84). Tenslotte moeten wij volledigheidshalve nog vermelden, dat 51 personen opgaven in het Gouvernement der Molukken geboren te zijn, terwijl 5 personen uit Singapore en 1 uit het „Buitenland” afkomstig waren. 26 Personen wisten geen nadere inlichtingen te geven omtrent hun buiten

¹⁾ 440 personen wisten niet in welke onderafdeeling zij geboren waren.

Soembawa liggende geboorteplaats of -streek. Aldus kon een immigratie van totaal 5657 zielen vastgesteld worden en wel van 3215 mannen en 2442 vrouwen, waaruit we zien, dat ook bij deze immigranten een mannenoverschot voorkomt, hetgeen een normaal verschijnsel genoemd mag worden. Het totale aantal immigranten bedraagt 4.99 % van het zielental der totale inheemsche bevolking, waaruit blijkt, dat de immigratie niet onbelangrijk is, maar ook, dat West-Soembawa niet een „immigratiegebied van den 1en rang” genoemd kan worden. ¹⁾ De vraag, of en in hoeverre de immigratie in West-Soembawa het zielental der bevolking aldaar doet toenemen, kan eerst beantwoord worden, als we de cijfers weten van degenen, die buiten Soembawa wonend, opgaven in deze onderafdeeling geboren te zijn, m. a. w. als we een overzicht van de emigratie uit Soembawa binnen een menschenleeftijd hebben. We zien dan, dat deze emigratie van geen beteekenis is:

Emigranten uit de onderafdeeling Soembawa.

Wonende in:	Totaal
Java en Madoera	108 zielen
Regentschap Soemenep 21 zielen	
De Buitengewesten	698 „
Onderafdeeling Bima 162 zielen	
„ Makassar 91 „	
„ Oost-Lombok 82 „	
„ West-Lombok 59 „	
Nederlandsch-Indië	806 zielen

De onderafdeelingen der Buitengewesten, die een noemenswaardig aantal emigranten uit Soembawa opnamen, leerden wij reeds eerder kennen als gebieden, die evenzeer veel menschen aan Soembawa „leverden”. Er is echter uit deze onderafdeelingen een duidelijk overschot aan emigranten naar Soembawa, terwijl ook het totale aantal immigranten (5657 zielen) aanmerkelijk grooter is dan dat der emigranten (806 zielen). Dit vestigingsoverschot lijkt groot genoeg, om het bevolkingsaccres eenigszins te beïnvloeden, al is het, door

¹⁾ Eerst bij een immigrantenaantal, dat 10 % van het inheemsche zielental uitmaakt, wordt de immigratie van beteekenis geacht.

het eigenaardige karakter van de immigrantencijfers, niet mogelijk hierover iets naders te zeggen.

Neemt de totale inheemsche bevolking van ons gebied toe?

Deze vraag kunnen wij in positieven zin beantwoorden op grond van de gegevens der Volkstellingen 1920 en 1930. Het accres in % van het zielental der totale Inheemsche bevolking van Soembawa van 1920 bedroeg 21.8.¹⁾ Omtrent de betrouwbaarheid van dit cijfer is niets bekend. Waarschijnlijk is het te hoog, het Kantoor der Volkstelling 1930 neemt althans aan, dat er in 1920 slecht geteld is op Soembawa. Ook wij zijn van meening, dat de Inheemsche bevolking van het Sultanaat toeneemt, maar niet in die mate als het accrescijfer zou doen gelooven.²⁾

Geboorte- en sterftcijfers van de inheemsche bevolking van ons gebied zijn niet bekend. Over de huwelijksvruchtbaarheid hebben we dus ook geen gegevens. Toch is er in de indeeling naar de leeftijdsgruppen bij de verschillende landaarden (Tabel I) een middel gelegen, om over deze „vruchtbaarheid” iets te zeggen. In de tabel behooren tot de eerste leeftijdsgroep kinderen, die nog niet kunnen loopen, d. z. kinderen, die hoogstens 15 à 18 maanden oud zijn. Hun aantal geeft aan het geboorteoverschot van de zuigelingen, geboren in een tijdvak van ongeveer 1½ jaar vóór October 1930. Drukt men nu het aantal kinderen dezer groep uit in % van het zielental der bevolking, dan bewijst een laag percentage, dat de zuigelingensterfte in genoemd tijdvak bijzonder groot en (of) dat het aantal geboren kinderen bijzonder klein geweest is. Voor de landaarden van Soembawa krijgen we dan de volgende percentages:

Aantal kinderen van leeftijdsgroep I in % van het zielental der landaarden:

Soembawareezen	4.00
Boegineezen	4.13
Saleiereezen	4.79
Zeenomaden	4.31
Makassaren	2.71
Bimaneezen	4.02

¹⁾ Volkstelling 1930, deel V, p. 150.

²⁾ Hieraan moet toegevoegd worden, dat in 1930 het zielental van het district Pekat bij dat van de onderafdeeling Soembawa is gevoegd, zoodat in dat jaar de bevolking van een grooter gebied is geteld dan in 1920. Ook daarom moet de bevolkingstoename in het gebied van het Sultanaat geringer zijn dan het accrescijfer van de onderafdeeling aangeeft.

Het aantal kinderen van de 1ste leeftijdsgroep in % van het zielental der inheemsche bevolking bedraagt 3.98, waaruit blijkt dat, met de groep der Makassaren — wier relatief kleine 1ste leeftijdsgroep wij niet kunnen verklaren — de zeer kleine bevolkingsgroepen dit cijfer nog beneden dat der Soembawareesche groep drukken. In tabel I is na te gaan, dat eenige landaarden van het gewest Timor en Onderhoorigheden geen vertegenwoordigers der 1ste leeftijdsgroep bezitten, terwijl er een paar bevolkingsgroepen zijn, waarbij bovendien de 2e leeftijdsgroep ontbreekt.¹⁾ Wij hebben in dit laatste geval grootendeels met gestraften te maken.

Geven wij nu eenige cijfers van Java en Sumatra,²⁾ die dezelfde berekening tot grondslag hebben:

Aantal kinderen van leeftijdsgroep I in % van het zielental.	
Inheemsche bevolking van het West-Java	6.0
„ „ „ Midden-Java	5.7
„ „ „ Jogjakarta	5.4
„ „ „ Soerakarta	4.9
„ „ „ Oost-Java	5.0
„ „ „ Sumatra	5.9

Bovenstaande tabel bewijst, dat het percentage van 3.98, dat wij bij de inheemsche bevolking van ons gebied aantreffen, laag te noemen is, in vergelijking met de gemiddelden, die deze tabel bevat. Het is een cijfer, dat temidden der percentages in de stadsgemeenten en kotta's van Java en Madoera niet zal opvallen,³⁾ maar dat men uiterst zelden vindt voor eenig district op deze eilanden.

(Waroe buiten de kotta 3.7, Panaroekan 3.7, Bawean 3.8, Sitoebondo buiten de kotta 3.9).

Even zeldzaam zijn dergl. lage cijfers voor de onderafdeelingen van Sumatra (Lho'nga 2.8, Seulimeun 3.2, Soeliki 3.8)⁴⁾ en van de overige deelen van de Buitengewesten (Pontianak buiten de kotta 3.5).⁵⁾ In de gemeenten en kotta's van de Buitengewesten komen, evenals op Java, lage percentages veel voor. De relatieve

¹⁾ De tweede leeftijdsgroep omvat de overige onvolwassenen, waarbij als regel werd aangenomen, dat het onvolwassen zijn bij de meisjes bij de huwbaarheid en bij de jongens bij de werkbaarheid eindigt.

²⁾ Ontleend aan deel I, II, III en IV der „Volkstelling 1930“.

³⁾ Zie de desbetreffende cijfers in deel I, II en III der „Volkstelling 1930“.

⁴⁾ „Volkstelling 1930“, deel IV.

⁵⁾ Volkstelling 1930, deel V.

grootte van de andere leeftijdsgroepen is van grooten invloed op de percentages, die hierboven vermeld werden en daarom vond Dr. L. Adam, Hoofd van het Tijdelijk Kantoor voor de Volkstelling 1930 een berekening, die een betere benadering geeft van wat men de „huwelijksvruchtbaarheid” noemt. Dr. Adam berekende het aantal nog-niet-loopende kinderen op de 100 volwassen gehuwde vrouwen, een cijfer, dat de statistiek geen vruchtbaarheidscijfer zal kunnen noemen, maar dat wel eenig denkbeeld geeft van de geboortefrequentie (en zuigelingenhygiëne) bij de Inheemsche vrouw in verschillende streken van Nederlandsch-Indië gedurende een tijdvak loopende over $1\frac{1}{2}$ jaar vóór het tijdstip der Volkstelling. Nu is het jammer, dat er tijdens de Volkstelling geen tijd is geweest om ook de landaarden naar burgerlijken stand te sorteerden. Wij kennen alleen het totale aantal volwassen gehuwde vrouwen in de onderafdeeling: het bedraagt 21536. Daar het totale aantal kinderen der 1ste leeftijdsgroep 4514 bedraagt, vinden wij op 100 volwassen gehuwde vrouwen 20.96 kinderen der 1ste leeftijdsgroep. Door vergelijking met eenige percentages op Java en Sumatra zal kunnen blijken of ook dit cijfer laag is te noemen:

Aantal kinderen van leeftijdsgroep I in % van de gehuwde volwassen vrouwen:

Inheemsche bevolking van	West-Java	27.3
„ „ „	Midden-Java	26.1
„ „ „	Jogjakarta	25.7
„ „ „	Soerakarta	23.0
„ „ „	Oost-Java	23.2
„ „ „	Sumatra	27.0

Wij zien dus, dat het percentage van 20.96, dat wij voor West-Soembawa berekenden, beneden dat van de provincies en gouvernements op Java blijft, terwijl wij eveneens een duidelijke overeenkomst met de cijferreeks van de vorige tabel waarnemen. Er is echter een verschil. Vonden wij in de tabellen der Volkstelling slechts 4 districten op Java en 3 onderafdeelingen op Sumatra, waar het aantal nog-niet-loopende kinderen op het zielental der bevolking geringer was dan in West-Soembawa, thans vinden wij tallooze districten en onderafdeelingen met een percentage beneden het voor Soembawa berekende. ¹⁾

¹⁾ Zie de teksttabellen in Hoofdstuk V van de „Volkstelling 1930” deel I, II, III en IV.

Ook in de Buitengewesten zonder Sumatra hebben een aantal onderafdeelingen een lager percentage.¹⁾

Vanwaar dit verschil? Wellicht kunnen de gegevens over den burgerlijken stand van de inheemsche bevolking van West-Soembawa hierover opheldering geven.

Van de 3e leeftijdsgroep zijn o. a. de volgende cijfers bekend: Op de 100 volwassenen²⁾ van ieder geslacht waren:

Ongehuwd		Gehuwd		Weduwenstaat		Gescheiden	
Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
27.9	26.3	61.2	57.2	8.1	13.7	1.8	1.9

Vooraf de 1e kolom (die der ongehuwden) is belangwekkend, wanneer we de cijfers daarin vermeld, eens gaan vergelijken met de volgende:

Provincie of Gouvernement	Op de 100 volwassenen van ieder geslacht waren:	
	Ongehuwd	
	Mannen	Vrouwen
West-Java	10.59	4.35
Midden-Java	15.18	6.08
Jogjakarta	16.67	9.45
Soerakarta	17.17	7.58
Oost-Java	17.86	6.53
Sumatra	18.46	7.31

Op Java en Sumatra blijkt vooral het aantal ongehuwde volwassen vrouwen per 100 volwassen vrouwen aanzienlijk lager te zijn dan in West-Soembawa (het regentschap Pakoealaman in Soerakarta heeft het hoogste percentage n.l. 11.66, terwijl op Sumatra de afdeeling Palembangische Benedenlanden 14.59 % ongehuwde volwassen vrouwen telt). Op de overige Buitengewesten komen hogere percentages voor: zoo telden de Afdeelingen Menado, Sangihe- en Talaud-eilanden en Makassar resp. 26.16, 26 en 24.76 ongehuwde vrouwen op de 100 volwassenen van hun geslacht.

¹⁾ „Volkstelling 1930”, deel V, teksttabel no. 9.

²⁾ Waaronder degenen, waarvan de burgerlijke staat niet bekend is.

Gesteld, dat het aantal kinderen van leeftijdsgroep I op de 100 gehuwde volwassen vrouwen in West-Soembawa en b.v. op Java precies gelijk was, dan zou het aantal van die kinderen uitgedrukt in % van het zielental der bevolking in West-Soembawa geringer zijn dan op Java, omdat in het eerstgenoemde gebied een veel grooter aantal ongehuwde vrouwen per 100 volwassen vrouwen voorkomt dan op Java, zoodat de 3e leeftijdsgroep in West-Soembawa (relatief) sterker zou zijn, hetgeen weer een (relatief) kleinere 1e leeftijdsgroep zou insluiten. Wij meenen, dat vooral hieraan de kleine 1ste leeftijdsgroep in ons gebied is toe te schrijven. Het „vruchtbaarheids-cijfer” van 20.96 kan niet onrustbarend laag worden genoemd, als we echter erbij bedenken, dat in October 1930 meer dan $\frac{1}{4}$ der volwassen vrouwen in West-Soembawa ongehuwd was, is het de vraag of een flinke bevolkingstoename eruit te concluderen valt. Nu het officiële cijfermateriaal over deze materie uitgeput is, moeten wij nog mededeeling doen van de gegevens, die wij in het Sultanaat zelf verkregen, in de eerste plaats over het kindertal en vervolgens over het ongehuwd blijven van volwassen mannen en vrouwen. Betreffende het eerste hebben wij eenige cijfers van zeer beperkte waarde kunnen vinden in het Jaarverslag over 1928 van den Dienst voor Volksgezondheid in het ressort Soembawa-besar, ¹⁾ terwijl ook eenige cijfers werden ontleend aan het meergenoemde Dagboek van den toenmaligen Controleur H. Lanting. ²⁾ Het Jaarverslag is opgesteld door den Officier van Gezondheid belast met den Dienst voor Volksgezondheid Dr. Schiphorst. Hij onder-vroeg in het geheele ressort eenige duizenden vrouwen naar haar kindertal en hoevelen daarvan waren overleden. Hij verkreeg de volgende cijfers:

¹⁾ M. 17.

²⁾ M. 12.

Kampong of streek	Aantal onder-vraagde vrouwen	Totaal aantal kinderen	Totaal aantal kinderen in leven	Totaal aantal kinderen gestorven	Aantal kinderen gestorven p. 1000	Gemiddeld aantal kinderen p. vrouw geboren	Gemiddeld aantal kinderen p. vrouw in leven
P. Mojo en P. Medang	70	213	108	105	443	3.04	1.54
Zuidkust	181	665	441	224	338	3.67	2.43
Lenanggear	176	481	412	69	143	2.73	2.34
Alas	461	1302	937	365	280	2.83	2.03
P. Boengin	133	411	332	79	192	3.09	2.50
Lab. Alas	92	234	109	125	534	2.54	1.19
Ree	150	449	222	227	506	3.00	1.48
Mojo	332	1088	896	192	176	3.38	2.78
Lopok	253	740	659	81	109	2.92	2.60
Lape	380	1076	971	105	98	2.83	2.55
Plampang	456	1434	1290	144	100	3.14	2.83
Ampang	842	2429	2235	194	80	2.88	2.65
Soembawa-besar . .	428	1064	915	149	140	2.49	2.14
Taliwang	638	1916	1631	285	144	3.00	2.57
Mapin (kust)	172	435	231	204	469	2.53	1.34
„ (binnenl.)	320	777	685	92	118	2.43	2.14
Seteloek (kust) . . .	373	1314	904	410	312	3.52	2.42
„ (binnenl.)	235	608	534	74	122	2.58	2.27

Uit het Verslag blijkt nergens, dat Dr. Schiphorst alleen vrouwen in het climacterium heeft ondervraagd. Nu wij daaromtrent geen zekerheid hebben, daalt de waarde dezer cijfers aanzienlijk. Maar ook al heeft Dr. Schiphorst een willekeurig aantal vrouwen ondervraagd (bij voorkeur toch zeker de oudsten) dan geven de cijfers toch wel te denken, vooral als men ze onderling vergelijkt. We zien dan, dat de grootste „kindersterfte” volgens deze cijfers te vinden is op Poeloe Mojo, Poeloe Medang, aan de „Zuidkust”, in Laboean Alas, Ree, de kuststreek van Mapin (Dp. Alas) en de kuststreek van Seteloek (alle met meer dan 300 kinderen gestorven per duizend vrouwen). Dit zijn met uitzondering van Ree (vermoedelijk is het demoengschap of een deel ervan bedoeld) alle kustkampongs of -streken.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de — althans in betrekking tot andere streken van West-Soembawa — groote kindersterfte, die in de kuststreken zou voorkomen, voor een groot deel te wijten is aan de in deze streken zoo frequente malaria.

Dit blijkt uit de volgende tabel, die wij wederom ontleenen aan het genoemde Jaarverslag (M 17) en Dagboek (M 12).

Miltindex bij kampongkinderen in het algemeen		
Laboean Soembawa	80	Schoolkinderen 100
„ Boeroeng	100	
„ Djamoe	84	„ 94
„ Bontong	83	
„ Adji	75	
Teloek Santoeng	80	
Poeloe Medang	50	
Sibotok (P. Mojo)	67	
Batoerotok	8	
Tepal	14	

Het verschil in malaria-frequentie, dat in het algemeen bestaat tusschen kust- en bergstreken, komt duidelijk uit in deze tabel: de bergkampongs Batoerotok en Tepal vertoonen lage percentages, terwijl de overige cijfers, alle in kustkampongs verkregen, hoog zijn. De overige cijfers in de tabel van Dr. Schiphorst geven aan, dat het gemiddelde „kindertal” per vrouw in de verschillende streken weinig zou uiteenloopen (voorlaatste kolom) en verder dat in sommige streken (P. Mojo en P. Medang, Lab. Alas, Ree en de kuststreek van Mapin) het „geboorteoverschot” per vrouw gering zou zijn. ¹⁾ Zóó gering, dat van een bevolkingstoename in die streken wel geen sprake zou kunnen zijn.

Voor al wanneer men bedenkt — en hier komen wij op ons tweede punt — dat een hoog percentage ongehuwde mannen en vrouwen in ons gebied voorkomt. Herhaaldelijk werden wij — zoowel van Europeesche als van Inheemsche zijde — gewezen op het voorkomen van een groot aantal ongehuwden in sommige kampongs. Het feit, dat men het de moeite waard vond, ons hierop te wijzen, schijnt een aanwijzing, dat men het verschijnsel zelf opvallend achtte. Officiële gegevens daarover waren immers nog niet bekend (1932).

Waarom is nu de geringe trouwlust in die kampongs toe te

¹⁾ Nadrukkelijk moet er nogmaals op gewezen worden, dat „kindertal” en „geboorteoverschot” hier begrippen zijn, die met voorzichtigheid gehanteerd moeten worden, nu wij niet weten of Dr. Schiphorst alleen vrouwen in het climacterium heeft ondervraagd.

schrijven? In de eerste plaats bleek ons, dat men in deze kampongs zich hield aan de in geheel West-Soembawa heerschende adat, dat de man in zijn familiekring een vrouw zoekt en bij voorkeur een nicht huwt. Is dit niet mogelijk, dan blijft men niet zelden liever ongehuwd, want voor een huwelijk met iemand, met wie men niet verwant is, zouden man en vrouw zich blijvend hebben te schamen. Toch komt het voor, dat de suggestie der dorpsgemeenschap wordt getrotseerd en men tot een „vluchthuwelijk” overgaat. Het vluchthuwelijk (waarvan een 4-tal vormen bestaan¹⁾) geldt echter als een *vergrijp tegen den adat* en wordt daarom gestraft. Het adat-vonnis, uitgesproken door den Demoeng of één der leden van het Zelfbestuur, bepaalt de boete, die betaald moet worden. Tegenwoordig bedraagt deze èn voor den man èn voor de vrouw f 15.—.

De toenmalige controleur Lanting beschrijft in zijn Dagboek²⁾ hoe in de kampongs Ree-loka en Ree-beroe de Demoeng hem wees op een groot aantal ongehuwden en bezorgd bleek over de geringe bevolkingstoename in deze kampongs. Hier hield men zich aan de gewoonte om in de familie te huwen en het (naar inheemsche opvatting) groote aantal ongehuwden zou hieraan schuldig zijn. In Sesat (in het zuiden van het Demoengschap Ree gelegen) heerschte deze adat, althans tot voor korten tijd, niet, omdat volgens de inlichtingen, die den controleur werden verstrekt, de bevolking afstamde van een aantal gestrande Madoereezen, die met Soembawaresche vrouwen waren gehuwd. Oorspronkelijk konden familiehuwelijken in deze groep uiteraard niet worden gesloten, maar ook naderhand had men de keuze van de(n) echtgenoot(e) niet beperkt tot den familiekring. Toch kreeg de adat, die in de omgevende kampongs werd gevolgd, langzamerhand vat op de bewoners van Sesat en toen de Controleur Lanting er vertoefde, bleek, dat men daar evenals in vele andere kampongs, het vluchthuwelijk forceerde om zich aan de reeds ingevoerde Soembawaresche adat te onttrekken. Het kamponghoofd en de oudsten van het dorp wilden echter gaarne den vroegeren toestand van vrije keuze terug, omdat deze een gelukkiger huwelijksleven zou waarborgen.

Het hierboven beschreven geval is van bijzonderen aard, doordat

¹⁾ Door den controleur Seegeler in zijn belangrijke Memorie van Overgave beschreven.

²⁾ M. 12.

de gestrande Madoereezen een adatvreemd element vormden. Ons bleek, dat men ook in sommige „Soembawaresche” kampongs, zooals Batoerotok en Tepal (Dp. Batoe Lantee) weinig adatgetrouw was.

Er is nog een tweede omstandigheid, die de huwelijksfrequentie beperkt. Het is de hooge bruidschat, die de bruidegom (eventueel zijn familie) moet opbrengen. Bij de roewe Datoe, bedroeg deze volgens den controleur Seegeler¹⁾ (1928) 44 of 88 rijksdaalders, terwijl wij vernamen (1932), dat zij voor den kleinen man f 30 bedroeg. Behalve tot het betalen van dezen geldelijken bruidschat is men van de zijde van den bruidegom verplicht tot het doen toekomen van geschenken aan de bruid en haar familie in den vorm van padi, suiker, cocosnoten en bij welgestelden ook karbouwen. Deze giften worden dan grootendeels tijdens het huwelijksfeest geconsumeerd. Aldus wordt ook voor den man uit den minderen stand de hooge waarde van den bruidschat een belemmering om tot een huwelijk te komen. Indien men niet wil wachten tot men dezen kan opbrengen, wordt tot het vluchthuwelijk besloten. Bruid en bruidegom betalen samen f 30 en van feesten wordt dan in 't algemeen afgezien. Hoe welgestelder de streek is, des te minder zal men er ongehuwd blijven en het vluchthuwelijk zal er evenzeer zeldzaam zijn. We zien dit weer in de reeds genoemde kampongs in het demoengschap Batoe Lantee, waar in een reeks van jaren voor de crisis een zekere welvaart heerschte door hooge vee- en koffieprijzen, en waar dus de bruidschat door velen kon worden opgebracht. Eerder vermeldden wij, dat de adat van het familiehuwelijk er meerendeels niet werd gevolgd. Is het „toevallig”, dat men ons in 1932 van verschillende zijden wees op een gering aantal ongehuwden en een groot kindertal in deze streek?

Wij hadden geen gelegenheid deze omstandigheden te controleren, maar zijn door deze inlichtingen en door de cijfers, die de Volkstelling 1930 ons verschafte, overtuigd, dat het probleem van de bevolkingstoename in West-Soembawa ten nauwste samenhangt met het meer of minder getrouw zijn aan den adat.

Alleen wanneer wij aannemen, dat men zich in het algemeen houdt aan den adat en het vluchthuwelijk verre van algemeen is, kunnen wij het hooge percentage ongehuwde mannen en vrouwen van de derde

¹⁾ M. 11.

*leeftijdsgroep en de relatief kleine eerste leeftijdsgroep verklaren.*¹⁾

Nog op andere wijze is de inheemsche bevolking van West-Soembawa in te deelen. De volkstelling 1930 heeft de getelden ook ondervraagd naar het beroep, dat zij beoefenden, waardoor wij niet alleen het aantal der verschillende beroepsbeoefenaars, maar ook de beteekenis der *bedrijven* beter leeren kennen. Daarom worden de resultaten van deze ondervraging in de volgende paragrafen behandeld.

§ 2. *De structuur van het grondbezit.*

In October 1930 hadden in de onderafdeeling 25756 personen hun hoofdbezigheid in den inheemschen akkerbouw, terwijl 191 personen als regel in den tuinbouw werkzaam waren. (Zie Tabel II). Noemen wij deze beroepsbeoefenaars tezamen landbouwers, dan blijkt, dat de onderafdeeling 25947 landbouwers telde.²⁾ Van de totale inheemsche bevolking was 22.9 % landbouwer, van alle beroepsbeoefenaars 59.8 % in den landbouw werkzaam. Voor wij de beteekenis van deze „agrarische groep” ten opzichte van de andere beroepsgroepen, die zich met de primaire en secundaire productie bezighouden, nagaan, willen wij eerst iets meedeelen

¹⁾ Hetgeen hierboven werd uiteengezet, geldt voor de Soembawaresche bevolking. Bij de Boegineezen zijn huwelijken tusschen bloedverwanten verboden. (Encyclopaedie van Ned. Indië art. Boegineezen). Wij weten niet of de Boegineezen in West-Soembawa dit verbod nog eerbiedigen, en zoo dit niet het geval is, of zij de Soembawaresche adat hebben aangenomen. Wij zagen eerder, dat het percentage, dat verkregen werd door het aantal kinderen der 1e leeftijdsgroep te deelen op het totale zielental der inheemsche bevolking van West-Soembawa, zeer weinig verschilde van dat, wat door een gelijke bewerking ontstaat bij de groep der Soembawareezen (resp. 3.98 en 4.00). Wij meenen, dat ook de percentages voor de ongehuwde mannen en vrouwen van de 3e leeftijdsgroep, die betrekking hadden op de inheemsche bevolking van het Sultanaat in het bijzonder gelden voor de Soembawaresche bevolking, die immers bijna 86 % van de eerstgenoemde groep uitmaakt. Men zou verder kunnen opmerken, dat het mannentekort, dat bij de volwassen Soembawareezen en bij de volwassen inheemsche bevolkingsgroep voorkomt (zie tabel I) een verklaring zou kunnen zijn voor het hooge percentage ongehuwde volwassen vrouwen bij laatstgenoemde groep. Maar aangezien ook het percentage ongehuwde volwassen mannen hoog is, bijna even hoog als dat der vrouwen in genoemde bevolkingsgroep, kan deze veronderstelling geen licht geven in deze kwestie.

Tenslotte moeten wij opmerken, dat de absolute cijfers der niet-Soembawaresche bevolkingsgroepen te klein zijn om het onderwerp te vormen van beschouwingen, als hierboven gehouden.

²⁾ Zie Tabel II. Daar in de onderafdeeling geen groote cultures voorkomen, moeten de cijfers van de beroepen 3 en 4 van Tabel II onjuist zijn. Met de in beroep 3 genoemde „suikercultuur” is ongetwijfeld de inheemsche suikercultuur bedoeld. Het aantal landbouwers zou dus met 19 of 20 moeten worden vermeerderd.

over de rechten, die op den grond in West-Soembawa worden uitgeoefend en die uiteraard vooral de activiteit van deze groep bepalen. Veel gegevens over deze grondrechten hebben wij niet kunnen verkrijgen, ondanks het feit, dat in 1929 de „Belasting op het bedrijf en andere inkomsten” is vervangen door de Landrente. Het „Belastingvoorstel Soembawa”¹⁾ zegt over den aard van het grondbezit slechts het volgende:

„Naar den cultuurtoestand²⁾ treft men in Soembawa twee soorten van adatgronden aan, n.l. sawah-adat en droge grond-adat tot uitgestrektheden van 1009 ha = 4 % en 52 ha = 0.3 % van de totale oppervlakte van sawah's en droge gronden. Een andere vorm van bezitsrecht wordt uitgeoefend op sawah's en droge gronden, gelegen in lars, groote begrensde complexen woeste grond, indertijd door den Sultan aan personen (*njaka's*) in beheer afgestaan. In vroeger tijden was het verboden om in die lars gronden te ontginnen, slechts was het geoorloofd om er boschproducten in te zamelen en materialen te halen voor huizenbouw en dan nog alleen maar met toestemming van den Njaka. Later, toen goede grond schaarscher werd, werd het verbod om in de lars gronden te ontginnen opgeheven en mocht er ontginning plaats hebben, mits met toestemming van den Njaka. De grond werd dan door den ontginner erfelijk bezeten, doch onder beperkende bepaling van onvervreemdbaarheid van den grond en de verplichting „Astana-diensten” te verrichten. Deze soort gronden nemen een groot oppervlak van het sawah- en droge gronden-areaal in beslag n.l. 12817 ha = 51 % en 6105 ha = 38 %. Op de overige gronden wordt erfelijk individueel bezitsrecht uitgeoefend. Bij versterf zonder mannelijke nakomelingen na te laten, vervalt alle grond aan den Sultan, die hierover de vrije beschikking heeft. In den regel worden deze gronden bestemd voor instellingen van godsdienstigen aard van de kampong, waarin die gronden gelegen zijn.”

De Landrente-monografie maakt dus onderscheid tusschen adat-gronden, onvervreemdbare gronden, waaraan bovendien de verplichting tot het verrichten van hofdiensten is verbonden en peceelen in erfelijk individueel bezitsrecht bezeten.

Beginnen wij met de laatstgenoemde categorie. Volgens de

¹⁾ M. 19.

²⁾ ? (Schr.).

Landrentemonografie zouden slechts gronden, buiten een „lar” ontgonnen, „poesaka” kunnen worden. Dit komt overeen met hetgeen de Controleur Seegeler meedeelt. Na vooropgesteld te hebben, dat alle woeste grond volgens den adat aan den Sultan toebehoort, zegt deze, ¹⁾ dat voor het maken van sawah’s, tuinen of ladangs in woeste gronden buiten eenige „lar” gelegen, vergunning van den Sultan noodig is, maar praktisch nooit geweigerd wordt, zoodat deze vergunning neerkomt op een kennisgeving van occupatie. De door eigen ontginning verkregen sawah poesaka heet oemah penisting. Voor wij de grondbezitsverhoudingen die in de „lar” heerschen, nagaan, willen wij eerst iets meedeelen over dit begrip en de positie van den „Njaka”.

J. J. Zantman deelt mee (1912 ²⁾), dat de kampongs van de Taoe kamoetar nog een „lar” (gebiedsgrens) hebben, binnen welke de kamponglieden vrij mogen kappen, terwijl vreemden daarvoor eerst hasil moeten betalen aan het kamponghoofd.

De Controleur Oranje ³⁾ noemt in 1926 de lar een territoriale eenheid, aan het hoofd waarvan vroeger een Njaka stond, die namens den Sultan de gronden van een lar beheerde. Genoemde Controleur deelt verder mee, dat men het woord njaka nog terug vindt als titel van sommige kamponghoofden.

De Controleur Seegeler ⁴⁾ spreekt van „woeste gronden, waarvan een bepaalde begrenzing bekend is en waarover iemand, Njaka genoemd, het beheer voert.”

Merkwaardig is, dat Ligtvoet in zijn „Aanteekeningen” nergens het woord lar gebruikt. Wel noemt hij de Njaka’s. Hun positie wordt door hem aldus beschreven: „Alleen de Njaka’s of hoofden van één of meer kampongs worden door en uit het volk gekozen, en door den Sultan bevestigd.” ⁵⁾ Alle bovengenoemde uitlatingen geven een niet geheel bevredigende omschrijving van het begrip „lar” en de positie van den Njaka. Gegevens van den Controleur G. van Genderen Stort over de adatrechterlijke verhoudingen in Zuid-Celebes kunnen ons echter helpen de figuur van den Njaka beter te begrijpen. Genoemde Controleur schrijft o. a. het volgende: ⁶⁾

¹⁾ M. 11.

²⁾ M. 7.

³⁾ M. 10.

⁴⁾ M. 11.

⁵⁾ L. 45, p. 575.

⁶⁾ In Adatrechtbundel XXXI, serie P, no. 40, p. 144.

„Al naargelang het aantal menschen in een adatgemeenschap met eenige oppervlakte zich uitbreidde, vermeerderde ook het aantal plaatsen van samenleving. Men zocht de plaatsen uit, die economisch het best gelegen waren, de families op die plaatsen breidden zich uit en op deze wijze ontstonden de kampongs. Indien men behoefte daaraan gevoelde, koos men zich een vertegenwoordiger om de belangen der kampongbewoners bij het gemeenschapshoofd te bepleiten, dan wel voor het regelen van huishoudelijke belangen der kampong. Deze personen noemde men matoa of tao-tao, hetgeen de oude beteekent, dan wel galarang (Makassaarsch: de gekozene).

Daartegenover kwam het vaak voor, dat de vorst het noodig oordeelde een bewaker te plaatsen bij een complex sawah's van hem, dan wel bij een bosch. Deze kreeg den titel van djannang d. i. bewaker. Langzamerhand werd het noodig vast te stellen, welke gronden tot een bepaalde kampong behoorden. Zoo zijn dus de grenzen van iedere kampong bekend."

Is, hetgeen Ligtvoet over de positie van den Njaka meedeelt juist, dan moeten wij deze figuur als een volkshoofd beschouwen en kan hij vergeleken worden met den galarang der Makassaarsche landen. ¹⁾ Als „beheerder" van woeste gronden namens den Sultan had hij echter tevens een positie, gelijkend op die van den djannang. De Njaka van Soembawa zou dus beide functies in zich vereenigd hebben.

*hoofd van de
kampong
a waker van de
sawah's van
Soembawa*

Terwijl J. J. Zantman spreekt van de gebiedsgrens van de kampongs der Taoe kamoetar, noemt de Landrentemonografie „lars" ²⁾ groote complexen woeste grond. Wij zijn van oordeel, dat de lar als een groote territoriale eenheid moet worden opgevat, waarin thans een of meer kampongs liggen. Op de lar rustte het beschikingsrecht van het ornamentschap, hieruit is de verplichting tot het verrichten van hofdiensten door de Taoe kamoetar te verstaan. In Zuid-Celebes kwamen overeenkomstige verhoudingen voor, zooals in Adatrechtbundel XXXI serie P. no. 38 wordt uiteengezet.

¹⁾ Jasper (L 34, p. 80) deelt mee, dat het rijk Soembawa (evenals het Sultanaat Bima) verdeeld was (1908) in galarangschappen. Opvallend is, dat Ligtvoet deze indeeling niet noemt en dat deze thans niet (meer?) bestaat. Wij twijfelen aan de juistheid van de mededeeling van Jasper, die slechts één dag te Soembawa-besar vertoefde.

²⁾ Het is verleidelijk, te wijzen op het voorkomen van „lar" in het woord galarang. Matthes noemt echter het woord „lar" niet in zijn Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek.

Over het begrip kasoewijangvelden" wordt aldaar het volgende opgemerkt: ¹⁾

„Gelijk door professor van Vollenhoven op bladzijde 378 van het werk „Adatrecht" wordt vermeld, was in oorsprong „een element van het Inlandsch bezitrecht op den grond het voldoen van de kasoewijang (beteekent heeren- en hofdienst): de naar den stand van den bezitter uiteenloopende verplichtingen in voortbrengselen of in arbeid van de grondbezitters." Dit kasoewijangelement hing oudtijds inderdaad samen met het beschikkingsrecht van het ornamentsschap. Kon men derhalve in oorsprong spreken van „kasoewijangvelden" omdat uitsluitend de bezitter van de in erfelijk individueel gebruiksrecht bezeten grond aanvankelijk tot „kasoewijang" verplicht was, in den loop der jaren is dit kasoewijangelement vervaagd, omdat door de Aroe's en Karaengs ook kasoewijang werd gevorderd van de overige ornamentschapsgeenooten, d. z. allen die gehoorzaamheid aan het ornament hadden gezworen. Door dit optreden van de Aroe's en de Karaengs werd derhalve de verplichting tot het presteeren van kasoewijang losgemaakt van het grondbezit, en beschouwde men reeds lange jaren voor onze komst de poesaka-sawah's, sawah's in erfelijk individueel gebruiksrecht bezeten, niet meer als kasoewijangvelden, omdat de bezitters dezer velden niet tot het presteeren van meerdere kasoewijang verplicht waren dan de overige ornamentschapsgeenooten en de druk dezer verplichtingen uitsluitend werd beoordeeld naar rang en stand."

Vergelijken we deze beschouwingen met hetgeen wij in § 1 van dit Hoofdstuk over de rechten en plichten van de Taoe djoeran en de Taoe kamoetar mededeelden, dan is een zekere overeenkomst met de adatrechterlijke verhoudingen in Zuid-Celebes niet te ontkennen. De velden, waarop de verplichting tot het verrichten van Astana-diensten rust, vertoonen overeenkomst met de kasoewijangvelden van Zuid-Celebes. Eerstgenoemde velden waren in oorsprong alleen poesaka van de Taoe kamoetar; de Taoe djoeran bezaten eerst geen grond, waren daarom niet tot het verrichten van hofdiensten, wel tot het bewerken van de ornamentsvelden verplicht, om redenen, die wij in de voorgaande paragraaf uiteengezet hebben. Kochten Taoe djoeran nu in de lar gelegen gronden van de Taoe kamoetar, dan zal de kasoewijangverplichting op de nieuwe be-

¹⁾ L 1, p. 125.

zitters zijn overgegaan. Hierdoor begon het onderscheid tusschen de Taoe djoeran en de Taoe kamoetar reeds eenigszins te vervagen. Dit werd in de hand gewerkt door de verslapping in de toepassing van het ornamentalschapsbeginsel, zich o. a. uitende in een steeds zeldzamer voorkomen van het oproepen van Taoe djoeran voor het bewerken en oogsten van de ornamentalsvelden. In plaats daarvan werden deze velden steeds meer in deelbouw uitgegeven. In 1919 schrijft de controleur J. J. Zantman: ¹⁾ „de z.g. „sawah-adat” (ornamentalsvelden) die den Sultan toebehooren en voornamelijk in het onderdistrict Alas liggen. ²⁾ Ze worden elk jaar opnieuw, dikwijls aan andere huurders, die $\frac{1}{10}$ der opbrengst betalen, ter bewerking gegeven.”

Alas

Genoemde controleur maakt hier een onderscheid, dat in de Landrentemonografie reeds niet meer voorkomt, dit werk spreekt alleen van adat-velden en bedoelt daarmee de beide door J. J. Zantman genoemde categoriën. De controleur Seegeler ³⁾ spreekt van sawah keradjaän en onderscheidt deze in de „echte” sawah keradjaän toebehoorend ⁴⁾ aan den Sultan of door hem in gebruik afgestaan aan Zelfbestuursgrooten (dit zijn vermoedelijk ornamentalsvelden) en de sawah-adat, gedeelten van de sawah keradjaän (in ruimen zin), die door den Sultan ten gebruike zijn afgestaan aan lagere hoofden (ambtsvelden). Ten slotte geven wij de voorstelling, die wij omtrent dit onderwerp uit inlichtingen verkregen. Behalve de tanah poesaka bestaat in West-Soembawa nog tanah adat. Deze laatste categorie gronden behoort aan het „Keradjaän Soembawa”. ⁵⁾

Men mag deze zienswijze, die onder de bevolking heerscht, wel als het eindpunt van de ontwikkeling der grondbezitsverhoudingen in het Sultanaat zien. Hoofdzaak voor de bevolking is, dat thans zoowel de ornamentals- als de ambtsvelden in deelbouw worden uitgegeven. De deelbouwer levert van elke 1000 bossen geogoste padi er 100 aan den grondbezitter, zoodat het „deelbouwquotient”

¹⁾ M. 9.

²⁾ Ook liggen vele ornamentalsvelden, naar wij vaststelden, in de buurt van Soembawa-besar.

³⁾ M. 11.

⁴⁾ De controleur Seegeler voegt er uitdrukkelijk aan toe, dat deze sawah's geen persoonlijk eigendom van den Sultan of zijn familie zijn.

⁵⁾ Men zou „Keradjaän” hier kunnen vertalen door Werkgemeenschap. Bedoeld is ongetwijfeld het Ornamentalschap.

$\frac{1}{10}$ bedraagt. De deelbouwer moet echter voor werkvee, gereedschappen, enz. zorgen.

W. de Quant ¹⁾ geeft voor Z.W. Celebes op, dat de bewerker van tanah aradjang ²⁾ in den regel $\frac{1}{3}$ à $\frac{1}{10}$ van den opbrengst aan den Aroe moet afstaan, terwijl hij bovendien tot het verrichten van diensten ten behoeve van deze persoon verplicht is. Wanneer wij nu nog mededeelen, dat in West-Soembawa door gebrek aan controle vaak nog minder dan $\frac{1}{10}$ van de opbrengst van den oogst wordt opgebracht, dan kunnen wij vaststellen, dat het in deelbouw nemen van ornamentals- en ambtsvelden voor den deelbouwer in West-Soembawa gunstiger is, dan voor zijn collega in Z.W. Celebes. Hetzelfde is het geval met de poesaka-sawah's. Terwijl in zuid-Celebes deze velden meest in deelbouw worden uitgegeven tegen afstand van $\frac{1}{2}$ of $\frac{1}{3}$ van den oogst, ³⁾ leveren de deelbouwers in West-Soembawa van elke 1000 bossen padi er 200 aan den grondbezitter (vroeger 300) ⁴⁾. Deze grondbezitters (de Sultan, de Datoe's, de Demoengs en andere menschen van hoogen rang) toonen bij de inning van het hun toekomende deel van den oogst een zekere slordigheid, zoodat ook bij de poesaka-sawah's de deelbouwer niet in een ongunstige positie verkeert.

Waarom is het deelbouwquotiënt in West-Soembawa (naar Indischen maatstaf) laag? Scheltema wijdt in zijn werk „Deelbouw in Nederlandsch-Indië” een paragraaf aan „het deelbouwquotiënt en de factoren, die daarop invloed uitoefenen.” Behalve economische, werken ook niet-economische invloeden, zooals traditie en de betrekking, waarin deelbouwer en deelbouwgever tot elkaar staan. Wat de traditie betreft, deze was blijkbaar niet zoo sterk, of wijziging van de deelbouwvoorwaarden (verandering van het deelbouwquotiënt voor poesaka-sawah's van $\frac{3}{10}$ in $\frac{1}{3}$) kon plaats hebben.

Dat het deelbouwquotiënt in geheel West-Soembawa gelijk is, (terwijl de vruchtbaarheid der gronden uiteenloopt) wijst erop, dat het deelbouwquotiënt in den „adat Soembawa” verankerd is. Over de betrekking, waarin deelbouwgever en deelbouwnemer in het Sultanaat tot elkaar staan, kan gezegd worden, dat hier meest

¹⁾ W. de Quant. Aanteekeningen betreffende het Z.W. Schiereiland van Celebes. Jaarboek Top. dienst 1919 II, p.55.

²⁾ tanah aradjang (Boeg.) = ornamentalsvelden.

³⁾ Zie Scheltema L 63, p. 80—90. Ook in andere deelen van Ned.-Indië, door Scheltema behandeld, zijn deelbouwquotiënten, grooter dan $\frac{1}{3}$, regel.

⁴⁾ Evenals bij ornamentals- en ambtsvelden zorgt de deelbouwer voor werkvee, enz.

een groote sociale afstand bestaat. Al vormen de deelbouwvoorwaarden in West-Soembawa adatrechterlijke normen, waarin moeilijk verandering kan worden gebracht, het zijn sociaal-geografische verhoudingen, zooals de bevolkingsdichtheid en de verdeeling van het grondbezit, die bij de vaststelling van deze voorwaarden invloed hebben uitgeoefend. Wat de beteekenis van de bevolkingsdichtheid betreft, merkt Scheltema het volgende op: ¹⁾ „Globaal gesproken, doet in vele streken van de Buitengewesten vraag naar arbeid en op Java vraag naar grond deelbouw ontstaan.” Voor het dunbevolkte West-Soembawa is dit zeker het geval, grond is er in overvloed voorhanden, maar het aanbod van arbeidskrachten is gering.

In de Volkstellingpublicaties van West-, Midden- en Oost-Java vindt men cijfers betreffende het aantal Inlanders per km² bouwgrond. Onder het laatste worden verstaan: bevoeibare of niet bevoeibare akkers, wisselvallige bouwvelden, woonerven, vischvijvers, nipahbosschen, enz., waarop Inlandsche bezits-gebruiks- of genotrechten worden uitgeoefend. ²⁾

De landrenteplichtige gronden van West-Soembawa omvatten sawah's, woonerven, koffietuinen, andere permanente tuinen, jaarlijks beplante tegelvelden, vischvijvers en zoutpannen. Deze gronden verschillen niet van de „bouwgronden” in genoemde Volkstellingpublicaties, indien wij een uitzondering maken voor de wisselvallige bouwvelden (de „hoema's” van Zuid-Bantam en Zuid-Priangan). Op het totaal der bouwgronden van Java en Madoera zijn deze hoema's niet van belang.

Berekenen we nu voor West-Soembawa het aantal Inlanders per km² landrenteplichtigen grond, dan komen we op een getal van 284.30. ³⁾ Op Java en Madoera vinden wij in het algemeen veel hogere cijfers voor het aantal Inlanders per km² bouwgrond, (het gemiddelde bedraagt 534.8), terwijl op Bali 3 onderafdeelingen een hooger en 4 onderafdeelingen een lager gemiddelde dan West-Soembawa bezitten. ⁴⁾

De Volkstellingpublicaties geven ook cijfers betreffende het

¹⁾ L 63, p. 271.

²⁾ Volkstelling 1930, deel I, p. 2.

³⁾ Wij kunnen niet vermijden een fout te maken bij deze berekening; het aantal Inlanders is dat der getelden in October 1930, het aantal km² landrenteplichtige grond van het jaar 1929.

⁴⁾ Volkstelling 1930, deel V, p. 8.

aantal Inlanders per km² sawah. In West-Soembawa bedraagt dit aantal 466.94. Slechts 7 districten op Java hebben een lager cijfer, terwijl het gemiddeld aantal Inlanders per km² sawah voor Java en Madoera 1248,23 bedraagt.¹⁾ Bovengenoemde cijfers wijzen wel op een zekeren overvloed aan bouwgronden (vooral wanneer wij bedenken, dat de ladangs buiten beschouwing zijn gebleven).

Van meer belang is echter de verdeling van het bezit aan landrenteplichtige gronden. De Landrentemonografie²⁾ verschaft daarover de volgende gegevens:

Landrenteplichtige gronden in West-Soembawa (1929).

Dемоenschap	Oppervlakte in ha			Aantal bezitters		Gemiddeld grondbezit in are	
	Sawah	Droge grond	Totaal	van sawah's	v. droge gronden	van sawah's	v. droge gronden
1. Brang Rea	1148	799	1947	767	632	150	126
2. Brang Mojo Hoeloe	1882	475	2357	750	399	251	119
3. Brang Mojo Hilir .	2731	1616	4347	997	926	274	175
4. Lape-Lopok	2648	804	3452	1117	662	237	121
5. Plampang	1655	349	2004	656	455	252	77
6. Ampang	2322	1542	3864	1311	1041	177	148
7. Ropang	1575	1339	2914	657	399	240	336
8. Loenjoek	781	364	1145	573	360	136	101
9. Batoe Lantee	164	943	1107	148	371	111	254
10. Ree	195	411	606	225	303	87	136
11. Oetan	1411	927	2338	2575	1672	55	55
12. Alas	2598	2226	4824	4054	2089	64	106
13. Seteloek	1580	1113	2693	1693	1249	93	89
14. Taliwang	2811	2071	4882	3384	2297	83	90
15. Djareweh	600	784	1384	1272	854	47	92
Totaal	24101	15763	39864	20179	13709	119	114

Bij een bestudeering van de tabel moeten wij ons voor oogen houden, dat deze slechts op landrenteplichtige gronden betrekking heeft. Het aantal landrenteplichtige grondbezitters in West-Soembawa is uit de tabel niet af te lezen, want er zullen vele personen zijn, die zowel sawah's als droge gronden bezitten en die dus tweemaal als „bezitter” zijn opgegeven. West-Soembawa moet daarom

¹⁾ Volkstelling 1930, deel III, p. 11.

²⁾ M. 19.

minstens 20179, hoogstens 33888 landrenteplichtige grondeigenaren tellen. Wat de derde kolom, het gemiddeld grondbezit van sawah's en droge gronden aangevend, betreft, deze is van betrekkelijk weinig waarde. De *verdeling* van het grondbezit is belangrijker, maar helaas geeft de Landrentemonografie hierover geen gegevens.¹⁾ Wel kunnen wij de vraag beantwoorden, of het aantal grondbezitters in West-Soembawa ten opzichte van het aantal landbouwers groot of klein genoemd moet worden. Wij zagen (p. 98), dat de onderafdeeling 25947 landbouwers telde.

Het aantal sawahbezitters bedroeg in 1929 20179. Het is moeilijk te schatten, hoeveel het aantal diergenen was, die geen sawah's, maar slechts landrenteplichtige droge gronden bezaten, en eveneens dat van hen, die in het genot waren van een aandeel in niet-landrenteplichtige droge gronden (ladang-complexen). Naar ons bleek zijn de koffietuineigenaren meest tevens sawahbezitter, maar vele kustbewoners beschikken slechts over den eigendom van droge gronden (klappertuinen). Zooals in Hoofdstuk III is uiteengezet, zijn er slechts enkele kampongs, waar alleen ladangbouw wordt uitgeoefend. Het aantal dergenen, die alleen een bezitsaandeel in een ladangcomplex hebben, zal daarom niet groot zijn.²⁾

Een en ander maakt het waarschijnlijk, dat het aantal grondeigenaren niet aanzienlijk verschilt van het aantal dergenen, die opgegeven hebben in den landbouw hun hoofdbezigheid te vinden. Het is te verwachten, dat buitendien nog een aantal personen op onregelmatige tijden in den landbouw bezig is.

Men moet hen vooral zoeken in beroep 51 (onvoldoende omschreven beroepen), waarin meerendeels de losse koelies ondergebracht zullen zijn. Ook is het waarschijnlijk, dat sommige jagers, veehoeders, beoefenaars van de textielnijverheid, en zij, die het transport op de wegen onderhouden, op ongeregelde tijden werkzaamheden in den landbouw verrichten. Wat de groep der onvoldoende omschreven beroepen betreft, het aantal dergenen, die in deze groep zijn ondergebracht, is in West-Soembawa op het totaal der beroepsbeoefenaars betrekkelijk gering, nl. 2.05 %. (Ned. Indië 7.78, Buitengewesten 2.60³⁾.) Het aanbod van losse

¹⁾ In geheel Nederlandsch-Indië zijn trouwens de gegevens over de verdeling van het grondbezit onvoldoende. Zie Scheltema L 63, p. 273, 274.

²⁾ Wij komen op het „bezit” van ladangs nader terug.

³⁾ Volkstelling 1930, deel V, p. 103, 104.

koelies is in West-Soembawa inderdaad gering, terwijl de koelie-loonen hoog zijn. ¹⁾

Uit de voorgaande cijfers en beschouwingen is een globale voorstelling van de grondbezitsverhoudingen in West-Soembawa af te leiden. Het meerendeel der landbouwers is tevens eigenaar van gronden. De Datoe's, Demoengs, enz. genieten behalve van hun poesakagronden ook inkomsten uit ornaments- en ambtsvelden. In de westelijke demoengschappen zijn er bezitters van kleine perceelen (b.v. kleiner dan 40 are), die hun onvoldoende inkomsten uit deze grondstukken gaarne willen aanvullen door het in deelbouw nemen van b.v. ornamentsvelden, die zooals we zagen, in Alas veel voorkomen. Wij kregen den indruk, dat het aantal dergenen, die om bovengenoemde reden deelbouwgronden begeerden, niet groot was.

Terwijl het aantal geen-grondbezittende landbouwers in West-Soembawa ook relatief klein moet zijn, is het duidelijk, dat tegenover het ruime aanbod van deelbouwgronden, een betrekkelijk geringe vraag staat. De machtsfactor speelt thans geen rol meer, zoodat de Datoe tevreden moet zijn met $\frac{1}{5}$ van de opbrengst van zijn poesaka-velden (terwijl hij vroeger $\frac{2}{10}$ ontving) en de ornamentsvelden slechts tegen $\frac{1}{10}$ der opbrengst kunnen worden verhuurd.

Gunstiger nog zijn de deelbouwvoorwaarden, waarop gronden, in bezit van sommige Soembawaresche Datoe's, in Bima worden uitgegeven. De deelbouwer aldaar behoeft niets van de opbrengst der velden af te staan, maar brengt een dezer Datoe's een bezoek aan Bima, dan moet(en) zijn deelbouwer(s) hem een bepaald aantal bossen padi ter beschikking stellen. Tot hetzelfde zijn deelbouwers van Bimaneesche Rijksgrooten, die in het Sultanaat Soembawa sawah's bezitten, verplicht, indien laatstgenoemden te Soembawa-besar vertoeven.

Wij hebben, de deelbouwvoorwaarden in West-Soembawa besprekend, vooral het oog gehad op den deelbouw van sawah's, die het meest voorkomt. Tegalgronden worden veel minder in deelbouw uitgegeven. Deelbouw van klappertuinen komt ook voor. De opbrengst is geheel voor den deelbouwer, maar deze moet ervoor zorgen, dat bij bijzondere gelegenheden (huwelijksfeesten e.d.) een zekere hoeveelheid cocosnoten beschikbaar is. Deelbouw van ladangs komt niet voor, omdat op deze gronden geheel andere

¹⁾ Ook volgens den controleur Seegeler. M. 11.

rechten worden uitgeoefend, dan op de sawah's en tegalans. De ontginning geschiedt meestal gemeenschappelijk door een aantal gezinnen uit een kampong. Het ladangcomplex (dat tot 100 ha groot kan zijn) wordt omheind, daarna krijgt ieder gezinshoofd, dat aan het ontginningswerk heeft meegedaan een deel van den ontgonnen grond in gebruik. De grond blijft echter kampongbezit, zoodat koop en verhuur (dus ook deelbouw) van de aandeelen niet mogelijk zijn. Indien het ladangcomplex in een „lar” is gelegen, rusten op den grond nog de eerder vermelde adatrechterlijke verplichtingen. Buiten de „lar” wordt ook wel individueel geladangd (d. w. z. door één gezin), het perceel is dan uiteraard vrij klein. Waarom het gemeenschappelijk ladangen meer wordt uitgeoefend dan het individueele, hebben wij niet kunnen nagaan. Wellicht kunnen de meeste kampongbewoners zich moeilijk van de gemeenschap losmaken (om welke reden dan ook) en is de meerdere vrijheid van den individueelen ladangbouwer voor hen van twijfelachtige waarde. De arbeid van den individueelen ladangbouwer per oppervlakte-eenheid is ongetwijfeld zwaarder (men denke slechts aan het aanbrengen van de omheining). Ook heeft hij relatief meer met ziekten en plagen te kampen dan de aandeelhouder in een groot ladangcomplex.

Uit hetgeen hierboven is medegedeeld over de verdeling van het grondbezit blijkt, dat men de levensomstandigheden van de agrarische groep in West-Soembawa gunstig mag noemen. De welvaart van deze groep wordt verhoogd, doordat vele vrouwelijke gezinsleden van landbouwers de textielnijverheid beoefenen. Van alle beroepsbeoefenaars waren in de onderafdeeling Soembawa 24.14 % in de textielnijverheid werkzaam, voor het overgrote deel vrouwen (23.17 %). Genoemde percentages zijn hoog, gelijk in vele onderafdeelingen van de residentie Timor en Onderhoorigheden.¹⁾ Deze nijverheid omvat het spinnen van inheemsche katoen en het weven van inheemsche en uitheemsche²⁾ garens tot doeken.

Van de andere beroepsbeoefenaars, die de primaire en secundaire productie bevorderen, vormen alleen de visschers en de bewerkers van hout en bamboe vrij groote groepen. Over de laatstgenoemden

¹⁾ Zie Volkstelling 1930, deel V, p. 100.

²⁾ Zie Hoofdstuk VI, § 2.

bezitten wij geen gegevens. Van alle beroepsbeoefenaars in West-Soembawa waren 4.3 % visschers, hetgeen een vrij hoog percentage is (in Zuid-Celebes was 4.3 %, in de Molukken 5.9 % van het totale aantal der beroepsbeoefenaars visschers¹⁾). De visschers in West-Soembawa, die geen nevenbedrijf uitoefenen, zijn meestal Badjo's. De Boegineezen, Saleiereezen en andere Zuid-Celebes volkeren zijn meestal landbouwers, terwijl visscherij en prauwvaart door hen als nevenberoepen worden uitgeoefend. In de 19e eeuw schijnt het landbouwersberoep voor deze lieden bezwaren te hebben opgeleverd. De kapitein R. Boonstra schrijft althans in 1909 over de positie der vreemdelingen het volgende:²⁾ „Men ontzegde hun elk recht van grondbezit, liet hen eerst sawah's of tuinen aanleggen, om hun die later af te nemen. Thans is ook aan de vreemdelingen het recht³⁾ toegekend op de woeste gronden, die tot de kampongs behooren en het is merkwaardig om te zien, met welk een ijver de Boegineesche en Saleiereesche kustbewoners tuinen (vnl. klapper-) gaan aanleggen in den naasten omtrek hunner kampongs.”

Er is nog een omstandigheid, die de welvaart der agrarische groep gunstig beïnvloedt. Vele landbouwers in West-Soembawa bezitten een min of meer grooten veestapel. De beteekenis van dit veebezit voor de inheemsche bevolking is zoo groot, dat die in de volgende paragraaf uitvoerig besproken zal worden.

Wanneer tenslotte de relatieve beteekenis van de agrarische groep vergeleken wordt met die in andere deelen van Nederlandsch-Indië, dan blijkt, dat op de 100 beroepsbeoefenaars Nederlandsch-Indië ongeveer evenveel landbouwers telde als de onderafdeeling Soembawa (59.5 resp. 59.8⁴⁾). Door het groote aantal beoefenaars der textielnijverheid werd het aantal landbouwers op de 100 beroepsbeoefenaars relatief geringer. Daar — zooals we zagen — deze nijverheid door haar beoefenaars (veelal gezinsleden van landbouwers) en het verwerkte product vele verbindingen met het landbouwbedrijf heeft, geeft het percentage landbouwers op het totale aantal beroepsbeoefenaars een onjuiste kijk op de beteekenis van het agrarische *bedrijf*. In werkelijkheid is de maatschappij in West-Soembawa minder gedifferentieerd als uit de cijfers van Tabel II af te leiden zou zijn.

¹⁾ Volkstelling 1930, deel V, p. 100.

²⁾ M. 6.

³⁾ Het is niet duidelijk welk recht hier bedoeld wordt.

⁴⁾ Volkstelling 1930, deel V, p. 99.

§ 3. De structuur van het veebezit.

Tot voor betrekkelijk korten tijd werd voornamelijk uit de belastingopgaven de grootte van den veestapel in de gewesten buiten Java en Madoera berekend. Gedurende de laatste 20 jaren zijn echter in verschillende streken vee-registratie's gehouden, die — zooals verwacht werd — algemeen aantoonde, dat de veestapel grooter was dan uit de belastingaanslag volgde.¹⁾ Ook in den ambtskring Soembawa-besar van den Burgerlijk Veeartsenijkundigen Dienst, die met het door ons behandelde gebied samenvalt, werden eenige registraties uitgevoerd. In 1920 werd een telling van den paarden-, in 1922 en 1926 een van den karbouwen- en in 1932 een van den geiten- en schapenstapel gehouden.

Verder is het aantal der door het Gouvernement ingevoerde Britsch-Indische runderen van jaar tot jaar bekend.²⁾ Over het aantal eenden, kippen en ander pluimvee zijn geen cijfers bekend.

Wij laten hier eerst de cijfers, die de paarden-, buffel-, geiten- en schapenregistraties opleverden, volgen.³⁾

In de onderafdeeling Soembawa bedroeg het:

Aantal paarden (in 1920):	56811
„ buffels (in 1922) ⁴⁾ :	93113
„ geiten (in 1932):	44658
„ schapen (in 1932):	5406

Deze cijfers⁵⁾ zeggen ons meer, wanneer wij ze hebben vergeleken met de oppervlakte van West-Soembawa.

Bij een oppervlakte van 8443,75 km²⁶⁾ komen wij dan in de genoemde registratie-jaren tot een dichtheid van resp. 6.7 paarden,

¹⁾ Zie J. Merkens. Overzicht van den teelt van Grootvee in Ned.-Indië. Veeartsenijkundige Mededeeling no. 52, Buitenzorg z.-j., p. 22.

²⁾ In Hoofdstuk VI zullen doel en resultaten van de door dezen invoer ontstane fokkerij nader besproken worden.

³⁾ Ontleend aan de Jaarverslagen van den Burgerlijk Veeartsenijkundigen Dienst in den ambtskring Soembawa-besar.

⁴⁾ Wij publiceeren hier de cijfers van de registratie in 1922 en niet die van 1926, omdat de meeste gegevens van Java, Madoera en de Buitengewesten, aantal en dichtheid van den karbouwenstapel betreffend, van ultimo 1921 zijn.

⁵⁾ Men kan de vraag stellen, hoe het met de betrouwbaarheid van de cijfers, die deze veeregistraties opleverden, gesteld is. Gewoonlijk wordt opdracht gegeven het vee naar de kampongs te drijven, waar het thuis hoort en heeft daar door den veearts en zijn helpers de telling plaats. Wanneer men bedenkt, dat dieren soms 30 km en meer van de kampong van hun eigenaars verwijderd zijn, dan is aan te nemen, dat niet alle dieren worden vorgebracht en de telling aan den lagen kant zal zijn.

⁶⁾ Opgave van den Topografischen Dienst, aanwezig in het Archief van het B. B. kantoor te Soembawa-besar.

11,0 buffels en 5,3 geiten per km². Het eerstgenoemde cijfer is hoog. Nadat ook de paardenstapel van Bima geregistreerd was (1923), bleek, dat het geheele eiland Soembawa \pm 94000 paarden telde, ¹⁾ hetgeen bij een oppervlakte van 15448,13 km² ²⁾ een dichtheid van \pm 6,1 paard per km² opleverde. Het eiland Soembawa stond daarmee in Ned.-Indië bovenaan. (Lombok had \pm 5, Soemba \pm 3, Java \pm 2 paarden per km². ³⁾ Slechts twee regentschappen op Java vertoonden (ultimo 1921) een grootere dichtheid, n.l. Soerabaja en Semarang. ⁴⁾ Het is duidelijk, dat deze regentschappen, die twee groote steden met veel dogcartvervoer tellen, niet met een fokstreek als Soembawa te vergelijken zijn.

Vergelijken wij het dichtheidscijfer van het geheele eiland met dat van West-Soembawa, dan blijkt, dat (\pm 1920) in het bijzonder *West-Soembawa de paardenrijkste fokstreek van Ned. Indië was.* ⁵⁾

Een andere methode om de beteekenis van het veebezit van een gebied aan te duiden, is het berekenen van het aantal dieren per hoofd der bevolking. De cijfers, op deze wijze verkregen, kunnen echter weinig betrouwbaar zijn: 1e omdat wij dan (b.v. wat den buffelstapel betreft) registratiecijfers van een bepaald jaar (1922) moeten deelen door zielentalcijfers van 1920, 2e. omdat de Volkstellingcijfers van 1920 in de Buitengewesten waarschijnlijk weinig betrouwbaar zijn (zie § 1 van dit Hoofdstuk) en 3e omdat, zooals gezegd (p. 111), de veeregistraties zelf cijfers geven, die wellicht iets te laag zijn. Dit alles neemt niet weg, dat wij voorzichtig te werk gaande, toch wel een ruwe vergelijking kunnen maken tusschen West-Soembawa en andere fokstreken. Zoo kunnen we, als we de bevolkingsdichtheidscijfers van 1920 in beschouwing nemen, vaststellen, dat het aantal paarden *per hoofd der bevolking* in West-Soembawa van alle voor vergelijking in aanmerking komende fokstreken in 1920 het grootst was, daar de bevolkingsdichtheid van West-Soembawa in 1920 (11,15 zielen per km²) kleiner was, dan die van het geheele eiland (15.78), ongeveer gelijk aan die

¹⁾ Zie J. Merkens. De paarden- en runderteelt in Ned.-Indië. (Veeartsenijkundige Mededeeling no. 51, Weltevreden 1926, p. 10.

²⁾ Volgens de Volkstelling 1930, deel V, p. 156.

³⁾ Merkens L 52, p. 10.

⁴⁾ J. Merkens. De veeteelt in Ned.-Indië. (Veeartsenijkundige Mededeeling no. 47). Buitenzorg z.j., p. 2 (met kaart).

⁵⁾ Daar na 1920 geen paardenregistraties meer in West-Soembawa zijn gehouden en ook nieuwe, op registratie berustende gegevens van andere deelen der Buitengewesten schaarsch zijn, kunnen we niet zeggen of dit thans nog het geval is.

van Soemba (10.93), véél kleiner dan die van Lombok (132.33), het eiland, dat in *dichtheid* van den paardenstapel Soembawa (eiland) op zij streefde.¹⁾

Het aantal buffels per km² (11,0) bleef in 1922 in West-Soembawa ver beneden het Java-gemiddelde (± 17 karbouwen per km²).²⁾

In het algemeen is trouwens het aantal karbouwen per km² in de Buitengewesten veel geringer dan op Java. (Bali en Lombok ruim 7, Timor en onderhoorigheden 4,6, Celebes en onderhoorigheden bijna 3 stuks per km² ³⁾).

Het schijnt, dat West-Soembawa (wij hebben geen registratiecijfers van Bima) ± 1922 een der buffelrijkste streken van de Buitengewesten was. En wanneer we nu weer het bevolkingsdichtheidscijfer van West-Soembawa vergelijken met dat van de bovengenoemde gewesten in 1920,⁴⁾ dan zien we dat West-Soembawa met 11.15 zielen per km² onderaan blijft. (Bali en Lombok 148,39, Timor en Onderhoorigheden 16,76, Celebes en Onderhoorigheden 18,86 zielen per km²)⁵⁾. Ook per hoofd der bevolking was West-Soembawa ± 1922 waarschijnlijk een der buffelrijkste streken van de Buitengewesten. Wanneer wij deze maatstaf aanleggen om West-Soembawa te vergelijken met het karbouwenrijke West-Java, dan maakt het eerstgenoemde gebied geen slecht figuur. Een der buffelrijkste streken van Java was ultimo 1921 de afdeeling Serang.⁶⁾ De bevolkingsdichtheid bedroeg in 1920 257.59 zielen per km² en was dus $\pm 23 \times$ zoo groot als die van West-Soembawa. Was het aantal karbouwen per hoofd der bevolking in Serang even groot als in West-Soembawa, dan zouden er in het eerstgenoemde gebied ongeveer 23×11 buffels = ± 253 buffels per km² moeten voor-

¹⁾ Deze cijfers werden ontleend aan de „Uitkomsten der in de maand November 1920 gehouden Volkstelling”, deel II, tabel XII, met uitzondering van het vijfer van West-Soembawa, dat door ons berekend werd.

²⁾ Zie J. Merkens. Bijdrage tot de kennis van den karbouw en de karbouwenteeft in Ned. Oost-Indië. Diss. Utrecht 1927, p. 143. Dit gemiddelde is van ultimo 1921.

³⁾ Merkens L 53, p. 143. Merkens zegt niet, wanneer de registraties zijn gehouden, waar deze cijfers op berusten.

⁴⁾ Het is natuurlijk niet geheel correct bevolkingsdichtheidscijfers van een onderafdeeling te vergelijken met die van gewesten van veel grooter oppervlak, maar wij hebben in dit geval geen keus.

⁵⁾ Volgens „Uitkomsten, enz. . . .” L 75, tabel XII.

⁶⁾ De afd. Batavia telde ultimo 1921 de meeste karbouwen per km² (44.5). De aanwezigheid van een groote stad in deze afdeeling maakt, dat wij liever het landelijke Serang ter vergelijking uitkiezen.

komen! Het buffelrijkste district van deze afdeeling: Tjiroeas ¹⁾ telde 71 karbouwen per km². ²⁾ We zien hieruit weer, dat, evenals bij den paardenstapel, de Soembawarees met recht een vee fokker genoemd kan worden. Dit voert ons tot de vraag, hoe het met den eigendom van het vee in West-Soembawa is gesteld. Terwijl op Java de veehouder grootendeels minder dan 5 stuks vee heeft, ³⁾ treft men in ons gebied eigenaren aan van eenige tientallen, maar ook wel van meerdere honderdtallen dieren. Geen wonder, dat er, bij het eigenaardige systeem van halfwilde fokkerij, dat hier bestaat, eigenaren zijn, die het getal hunner paarden en karbouwen niet nauwkeurig kunnen opgeven.

Toch moeten, zegt Merkens, ⁴⁾ wanneer men deze fokkerij met die in Australië en Zuid-Amerika vergelijkt, de veehouders in de Buitengewesten nog tot de kleinbezitters worden gerekend, want ginds is het bezit van duizendtallen regel. Als nadeelen van het kleinbezit op Java noemt Merkens de moeilijkheid om goed mannelijk fokvee aan te schaffen en om de jonge, goede fokproducten aan te houden (men kan slechts een bepaald aantal dieren voeden en verzorgen). De laatstgenoemde moeilijkheid doet zich in West-Soembawa in veel geringere mate voor. Voor de meeste bezitters vormt het geen bezwaar de jonge dieren aan te houden. Er is overvloed aan weideterrein, zoodat de voeding geen moeilijkheden oplevert, behoudens, zooals we in Hoofdstuk III § 2 zagen, in tijden van langdurige droogte. En wat de verzorging en bewaking van het vee betreft, we zagen reeds, dat hiervan nauwelijks sprake is.

De veearts T. G. Schol ⁵⁾ rekent tot een goed fokker den Soembawarees, die eens in de twee weken zijn dieren gaat opzoeken op hun weideplaatsen; bij vermissing van één of meer exemplaren net zoo lang zoekt tot dit (deze) hervonden is (zijn); beesten, die wonden hebben op zijn manier behandelt en van tijd tot tijd de dieren een paar dagen kraalt om ze mak te houden.

Toch zijn er gevallen, waarin men met bovengenoemde wijze van „bewaking” en „verzorging” niet kan volstaan. Wanneer de veestapel

¹⁾ Tevens van geheel Java.

²⁾ Merkens L 49, p. 35.

³⁾ Volgens Merkens L 49, p. 15. Met „vee” wordt hier bedoeld „grootvee” (paarden, runderen en karbouwen). De runderen op West-Soembawa zijn geen algemeen bevolkingsbezit, zoodat wij onder het „grootvee” van dit gebied alleen paarden en karbouwen willen verstaan.

⁴⁾ Merkens L 49, p. 15—18.

⁵⁾ In het Jaarverslag van den B. V. D. in den ambtskring Soembawa-besar 1923.

van een eigenaar een groote uitbreiding ondergaat, wordt voortdurend toezicht wenschelijk. Ook vindt men het noodig het hoogwaardige Britsch-Indische vee een goede verzorging deelachtig te doen worden. In beide gevallen worden bewakers (verzorgers) aangesteld, die in het laatste geval meestal in padi of geld, maar in het eerste op twee verschillende wijzen worden beloond. Soms wordt de belooning van te voren vastgesteld in jong vee, b.v. 1 jonge buffel per koppel¹⁾ per jaar of 2 merrieveulens per koppel per jaar. Een andere wijze van belooning wordt door Zantman²⁾ vermeld. De bewaker krijgt het recht op $\frac{1}{3}$ van het aantal jongen, $\frac{2}{3}$ blijven aan den eigenaar van het vee. Dit is een zuiver geval van „deelwinning”.³⁾ We zien, dat door deze belooningstelsels ook de onbemiddelde kleine man veebezitter kan worden en dat de eigendom aan vee zich aldus over een steeds grooter aantal personen kan gaan uitstrekken, terwijl anderzijds blijkt, dat het grootbezit aan vee bewaking en verzorging door betaald personeel vereischt. Echter is het aantal dergenen, die deze bewaking en verzorging als *hoofdberoep* uitoefenen, blijkens de cijfers in tabel II zeer gering. In het veerijke West-Soembawa hadden (1930) 14 personen hun hoofdberoep in de veeteelt! Dit cijfer is wel zeer laag, maar wordt aannemelijk, als we bedenken, dat den getelden gevraagd is naar hun hoofdberoep. Velen, die zich met de bewaking en verzorging van vee bezighielden, zullen opgegeven hebben landbouwers te zijn, daar zij het grootste deel van hun jaarlijksche arbeidstijd in dat beroep bezig waren. Anderen zijn misschien in de rubriek „Verkeer langs de wegen” ondergebracht. Zandman⁴⁾ vermeldt n.l., dat soms de bewaker het vrije gebruik van de door hem bewaakte dieren voor goederentransport ten zijnen voordeele verkrijgt.⁵⁾ Dat vooral ongehuwde mannen met de taak van den veebewaker worden belast (i. c. 13 van de 14 personen) ligt ten deele aan de weinige achting, die men voor deze bezigheid heeft, maar ook aan de wijze van belooning, die veronderstelt, dat men zich op andere wijze middelen tot levensonderhoud weet te verschaffen of nog in den familiekring van het noodige wordt voorzien.

¹⁾ De grootte der koppels kan zeer uiteenloopen. Meestal tellen ze 15 à 25 stuks vee.

²⁾ M. 7.

³⁾ Scheltema wijdt in zijn „Deelbouw in Ned.-Indië” (L. 63) een Hoofdstuk aan „Deelwinning van vee”.

⁴⁾ M. 7.

⁵⁾ De eigenaar wordt in dat geval bezitter van alle jonge dieren.

Merkens noemde als tweede nadeel van het kleinbezit op Java de moeilijkheid om goed mannelijk fokvee aan te schaffen. Men zou kunnen meenen, dat deze moeilijkheid zich in West-Soembawa niet voordoet. Het tegendeel is, vooral wat den karbouwenstapel betreft, het geval. De Soembawarees heeft de gewoonte de mooiste en krachtigste stieren te castreeren, omdat zij daarna door hun meerdere handelbaarheid een grootere waarde verkrijgen als trekkracht. Ook vindt de Soembawarees ossen mooier dan stieren, daarom treden uitsluitend eerstgenoemden bij de jaarlijksche karbouwenraces op.

Uit eenige Jaar- en Maandverslagen van den gouvernementsveearts in den Ambtskring Soembawa-besar ¹⁾ bleek, dat in verschillende demoengschappen nog niet één stier op 20 koeien voorkwam, terwijl meerdere personen, die 50—100 karbouwen hadden, geen enkele stier bezaten. Ook het mannelijk fokvee van den paardenstapel liet — voordat het Zelfbestuur en de Burgerlijk Veeartsenijkundige Dienst zich ermee bemoeiden (1923) te wenschen over. ²⁾ Vóór het genoemde jaar was n.l. de uitvoer van hengsten onbepert toegestaan, zoodat vaak voor de fokkerij geschikte exemplaren verloren gingen. Merkens noemt verder als bijzondere moeilijkheid van het betrekkelijk kleinbezit in de Buitengewesten, die van het verkrijgen van goeden afzet. Dit veebezit is nog te gering, om den eigenaren te veroorloven zelf den afzet ter hand te nemen.

„De vee-eigenaren op de eilanden van de residentie Timor en Onderhoorigheden,” zegt Merkens, „hebben ieder voor zich nog te weinig vee voor den verkoop om zelf dit vee naar Java af te schepen. Ze zijn hiervoor afhankelijk van de opkooopers, die hierdoor zelf den prijs kunnen vaststellen. Ontbreken die opkooopers, zooals bijvoorbeeld voor den karbouwenstapel van het eiland Timor het geval is, dan is het vee vrijwel waardeloos.” ³⁾ Merkens vergeet de reden op te geven, waarom Timor geen karbouwenopkooopers telt. Het zijn, in verband met den grooten afstand Timor-Java, de hooge vrachttarieven van de K. P. M., die een winstgevende export van karbouwen (van alle grootvee het geringst in waarde) onmogelijk maken.

¹⁾ Waarvan uittreksels in de Ned. Ind. Bladen voor Diergeneeskunde en Dierenteelt 1924 (p. 36) en 1925 (p. 102 en 191) verschenen.

²⁾ Over de maatregelen genomen tot verbetering van den paarden- en karbouwenstapel, zie Hoofdstuk VI, § 3.

³⁾ Merkens L 49, p. 18.

Terwijl West-Soembawa thans vele opkoopters telt, schijnen in de 19e eeuw toestanden te hebben geheerscht, zooals thans nog op het eiland Timor voorkomen. Mag men Zollinger gelooven (hij is op dit punt juist eenigszins onduidelijk, zie Hoofdstuk II p. 27 noot 7), dan was dit \pm 1850 niet het geval: Arabieren hielden zich met den paardenhandel bezig,¹⁾ terwijl handelaren van Topedjawa²⁾ buffels van Celebes opkochten.³⁾

Een geheel andere voorstelling van het veebezit en den veehandel geven de mededeelingen van J.P. Freys, wiens „Schets van den handel van Sumbawa”, een tiental jaren na Zollingers „Verslag” verschenen is. Over de paardenfokkerij in Bima schrijft hij het volgende:⁴⁾ „Burgers van Bima⁵⁾ koopen eenen mooien hengst met twaalf of zestien merriën⁶⁾ en brengen die bij eenen boer in het binnenland, welke zulk eene stoeterij van tijd tot tijd nagaat; de eigenaar heeft er geene andere kosten van dan slechts enkele, zeer weinige guldens⁷⁾ aan den boer te betalen, voor elk paard, dat deze uit de stoeterij bij den eigenaar brengt, om te verkoopen.”

Volgens Freys wordt de uitvoer van paarden slechts bij uitzondering bewerkstelligd door veehandelaren (van Arabieren wordt niet gesproken). Na te hebben uiteengezet (zie Hoofdstuk II) dat de halve waarde van het op Java aangevoerde paard uit scheepsvracht bestaat, zegt Freys dat „de gewone handelaar moeilijk in concurrentie (kan) treden om paarden te Bima en Soembawa te koopen, er de vracht voor te betalen en ze op Java voor zijne rekening te doen verkoopen. Schepen, die vracht zoeken, kunnen beter paarden voor eigene rekening koopen, dan de handelaar, vooral zulke, die in de Oost-moesson zonder vracht uit de Molukken komen en Bima en Soembawa passeeren; op die wijze hebben zij het goedkoopste transport.

Bijaldien er geen schepen op Bima en Sumbawa komen om voor

1) Zollinger L 87, p. 163.

2) Topedjawa (Z. Celebes) is een door Soembawareezen bewoonde kampong. (Volgens Matthes L 47).

3) Zollinger L 87, p. 163.

4) Freys L 21, p. 272 e. v.

5) De z.g. „burgers van Bima” vormden en vormen een groep te Bima woonachtige Indo-Europeanen. Ten tijde van Zollinger (L 87, p. 98) woonden er van deze groep 14 families in de kampong Walanda te Bima.

6) Van den bezitter van een grooten stapel? Schr.

7) Deze betalingswijze was zeker niet de eenige. Freys klaagt zelf over het gebrek aan zilveren guldens en rijksdaalders (p. 285). Voor de hand liggend is betaling in natura (padi en vee), zie p. 115.

eigen rekening paarden te koop, moeten de eigenaars der stoeterijen, die voor eigen rekening naar Java doen vervoeren. De paardenfokkerij geschiedt er met zoo weinig kosten, dat een zeer geringe opbrengst hun nog voordeel oplevert."

Ligtvoet spreekt niet van den uitvoer door de eigenaren zelf, maar noemt de gezagvoerders der schepen, die de havens van het Sultanaat aandoen, als de opkoopters van de paarden, ¹⁾ terwijl hij evenals Zollinger de handelaren uit Topedjawa vermeldt, die toentertijd (\pm 1876) jaarlijks op Soembawa kwamen om karbouwen te koop. ²⁾

De Arabieren echter worden alleen in hun kwaliteit als handelaren in manufacturen genoemd. ³⁾ Overzien we al deze mededeelingen, dan lijkt de conclusie gewettigd, dat de Arabieren in de 19e eeuw slechts een geringe rol in den veehandel speelden en dat de afzet van vee (in het bijzonder van paarden) op ongeregelde tijden plaats had. Het feit, dat soms de eigenaren ertoe overgingen voor eigen rekening paarden te versturen, wijst op kapitaalkrachtigheid hunnerzijds. Het zijn vermoedelijk de Sultan en de Rijksgrootten, vroeger en thans de grootste veebezitters, die zich deze onafhankelijke handelwijze konden veroorlooven. Moeten wij hieruit concludeeren, dat het gemiddelde veebezit vroeger grooter was? Zollinger ⁴⁾ schatte den paardenstapel van den Sultan van Bima op tenminste 10000 stuks, maar geeft van het veebezit van den Vorst en de Rijksgrootten van Soembawa geen cijfers. Het veebezit van den Sultan en de Zelfbestuursleden van Soembawa is thans niet te benaderen. ⁵⁾

Overal in den lande weiden buffels en paarden van den Sultan en de Datoe's, terwijl zij bovendien eigenaar zijn van een of meer koppels Britsch-Indische runderen. Wij achten het waarschijnlijk, dat in den loop der 19e eeuw het aantal vee-eigenaren grooter is geworden (o. a. door het deelwinningsysteem) en dat daardoor het gemiddelde veebezit verkleind is.

Tenslotte nog iets over de geiten- en schapenstapel. Deze dieren worden in geheel Nederlandsch-Indië voornamelijk voor de vleeschvoorziening gehouden. Merkens en Anwar Sjarif ⁶⁾

¹⁾ L 45, p. 583.

²⁾ L 45, p. 584.

³⁾ L 45, p. 590.

⁴⁾ Zollinger L 87, p. 106.

⁵⁾ Mededeeling van den gouvernements-veearts J. J. Pettinga.

⁶⁾ J. Merkens en Anwar Sjarif. Bijdrage tot de kennis van de geitenfokkerij in Nederlandsch-Oost-Indië. N. I. Bl. voor Diergen. Deel XLIV, 1932, p. 439.

schatten den totalen geitenstapel van Ned.-Indië op 4 millioen, waarvan op de Kleine Soenda-eilanden 5 % of 200 000. Indien dit cijfer een goede schatting is van het werkelijk aantal, dan is West-Soembawa met 44658 exemplaren (1932) wel een echte geitenstreek in deze eilandenreeks! Het is daarom, dat de B. V. D. besloot er een fokkerij van Etawah-geiten te scheppen, teneinde in de vraag op Java naar grootere geiten te voorzien (zie Hoofdstuk VI, § 3). In Hoofdstuk III beschreven wij reeds het karakter van de fokkerij van de inheemsche geiten. Minder kapitaalkrachtigen, niet in het bezit van paarden of buffels, zijn soms toch nog eigenaar van een kleinen geitenkoppel. Vele geiten en schapen worden door Arabieren gehouden, in het bijzonder dienen de geiten als melkproducenten. In de kleine kampongs worden slechts bij uitzondering buffels geslacht (b.v. bij feesten), omdat het vaak onmogelijk is zoo'n groot dier te consumeeren, voordat het in bederf overgaat. Geiten (en schapen) kunnen daarom beter in de behoefte aan vleesch voorzien. Merkens ¹⁾ zou willen, dat de geit in Indië meer als melkproducent ging beteekenen. Voorloopig zal ze wel hoofdzakelijk om het vleesch en de huid gewaardeerd blijven. Voor West-Soembawa is dit zeker te verwachten.

§ 4. De structuur van handel en verkeer.

Uit tabel II blijkt, dat van de inheemsche beroepsbeoefenaars in de onderafdeeling Soembawa 1480 personen zich met eenigerlei tak van handel (no.'s 26 t/m 34) als regel bezighielden of 3.41 % van het totale aantal beroepsbeoefenaars. Vergelijken wij dit percentage met dat van eenige eilanden en eilandengroepen in Ned.-Indië, dan blijkt, dat de beteekenis van dit middel van bestaan in West-Soembawa geringer is, dan op het dichtbevolkte Java, echter grooter dan op Sumatra en de Molukken. Op de 100 beroepsbeoefenaars waren bezig in den handel:

3.4	personen in West-Soembawa
6.3	„ „ Java en Madoera ²⁾)
2.9	„ „ Sumatra ²⁾)
3.5	„ „ Borneo ²⁾)
3.7	„ „ Celebes ²⁾)
3.3	„ „ Kleine Soenda-eilanden ²⁾)
1.4	„ „ Molukken. ²⁾)

¹⁾ Merkens L 49, p. 33.

²⁾ Volkstelling 1930, deel V, p. 100.

De grootte van het percentage is van verschillende factoren afhankelijk. In de eerste plaats is het van belang, in hoeverre Vreemde Oosterlingen zich in het betrokken gebied hebben gevestigd en zich van den handel in al zijn vormen hebben meester gemaakt. Zoo vermeldt het „Verslag van den economischen toestand der inheemsche bevolking”¹⁾ van een terughoudendheid van de inheemsche bevolking van Flores jegens den Chinees, voortspuitend, naar de verslaggever meent, uit de geringe ontwikkeling van deze bevolking. Een kleine tusschenhandel wordt op dat eiland nog gedreven door van elders afkomstige Inheemschen. In West-Soembawa bestaat een dergelijke terughoudendheid, zoover wij dit konden nagaan, niet. Voor het meerendeel zijn Vreemde Oosterlingen er de exporteurs en importeurs. De opkoop van de export-artikelen geschiedt door de exporteurs zelf of door Inheemschen, terwijl de distributie der importgoederen weer volledig in handen is van Chineezen en Arabieren. Dit laatste bedrijf omvat een gedeelte van den kleinhandel. Voor het overige bestaat deze handel uit de in- en verkoop van producten van eigen bodem, niet voor uitvoer bestemd. Het is voornamelijk deze handel, door Inheemschen gedreven, waarover tabel II cijfers verstrekt.

De handel in voedings- en genotmiddelen (no. 26) is hiervan het belangrijkste en wordt gelijk op Java²⁾ meest door vrouwen gedreven. In de „gemengde kleinhandel” (no. 32) zijn daarentegen ongeveer evenveel mannen als vrouwen werkzaam. Wij hebben niet den indruk gekregen, dat de handel door inheemschen gedreven, veel te beteekenen heeft. Hij speelt zich gedeeltelijk op de pasars af. Een goed ontwikkeld pasarwezen kan stimulerend op den kleinhandel werken. Pasars worden echter alleen gehouden te Soembawa-besar, Taliwang, Alas en Laboean Soembawa. Een groot gedeelte van ons gebied, ver van deze centra gelegen, kan door de groote afstanden van deze markten geen gebruik maken. Toch zijn deze streken niet van ieder handelsverkeer verstoken. Tusschen sommige gebieden heeft zich een ruilverkeer ontwikkeld, waarbij slechts zelden van geld gebruik wordt gemaakt.

In de oostelijke demoengschappen komt het wel eens voor, zooals wij reeds eerder vermeldden, dat er een rijsttekort optreedt. Van

¹⁾ L 79, deel II, p. 283.

²⁾ Over de geschiktheid van de inheemsche vrouw voor den kleinhandel, zie bij H. Huender „Overzicht van den economischen toestand der inheemsche bevolking van Java en Madoera” 1921, p. 73.

verschillende zijden wordt dan rijst aangevoerd, het meest uit Ropang. Ruilobjecten vormen zout en aardewerk uit de demoengschappen Lape-Lopok en Mojo Hilir. Het paardenpad van Lape naar Lantong en de weg Soembawa-besar—Lenanggogear verwerken het hieruit voortvloeiend goedertransport. Dit is meestal voor den planttijd het drukst, omdat het niet zelden voorkomt, dat de bevolking geen rijst als kweekmateriaal heeft kunnen sparen.

Een ander middel voor de bewoners van het noordoosten om aan rijst te komen, is de ruil van hun buffelossen tegen dit product in de sawahrijke demoengschappen van het westen. Aldus ontstaat meestal vóór den tijd der grondbewerking een naar het westen gericht veeverkeer.

De bevolking van het demoengschap Batoe Lantee en van Zuid-Ropang heeft in de door haar gekweekte koffie nog een belangrijk ruilobject. Vaak echter maakt de Chineesche handelaar zich meester van den oogst en heeft, indien de prijzen gunstig zijn, uitvoer plaats, zoodat dan de koffie in den binnenlandschen handel geen rol meer speelt.

Slechts een gedeelte van den kleinhandel is, zooals gezegd, in handen van Inheemschen. De gebruiksvoorwerpen en genotmiddelen, die de bevolking zelf niet of in onvoldoende mate kan voortbrengen, vindt ze in de Chineesche toko's, die in alle grootere kampongs voorkomen. Ook Arabieren zijn wel toko-houder, maar dan vrijwel uitsluitend in manufactures. Is het den kleinen man niet mogelijk direct met geld zijn inkoop te voldoen, zooals meestal het geval is, dan komt hij bij den Chinees in het krijt te staan, totdat hij zijn schulden in padi van den nieuwen oogst heeft betaald. In den tijd, waarin de padi weer schaarsch wordt, heeft de Chinees nog voorraad en wordt zij weer op krediet tegen een veel hooger prijs aan de bevolking verkocht. Daar deze ruiltransacties over een langen termijn loopen en de administratie door den Chineeschen handelaar wordt gevoerd, terwijl de andere partij daarop geen controle kan uitoefenen, daar zij meestal noch lezen noch rekenen kan, is het duidelijk, wie bij dezen handel aan het kortste eind trekt.

De opkoop van bepaalde bosch-, landbouw- en visscherijproducten ten behoeve van den uitvoer geschiedt ook als regel door Chineezen en de export van deze producten is eveneens in hun handen. Concurrentie tusschen de opkoopters komt voor, zoodat de inheemsche bevolking bij stijging van den wereldmarktprijs van het exportproduct (b.v. koffie) mede profiteert.

Het is een oude vraag, of de aanwezigheid van den Chineeschen handelaar een voor- of nadeel zou beteekenen voor de welvaart van de inheemsche bevolking. De regeering is blijkbaar van meening, dat vrijheid van beweging en vestiging voor Chineezzen voordeel, althans geen nadeel met zich brengt, immers zijn de bepalingen, die deze vrijheid beperkten thans voor alle deelen van Ned.-Indië opgeheven. Wanneer wij ons herinneren, (Hoofdstuk II, p. 30) hoeveel moeite het den handelaar Freys kostte, om bepaalde handelsproducten op te koopen en zijn krameriijen en andere goederen in het binnenland geplaatst te krijgen, dan schijnt de tegenwoordige toestand verkieselijker.

De verdringing van den Inlander in het handelsbedrijf en het toegepaste voorschotsysteem zijn als nadeelen te beschouwen. Als voordeelen kunnen de verruiming van het afzetgebied van door den Inlander aangeboden goederen en het onder zijn bereik brengen van voor hem begeerenswaardige artikelen genoemd worden.

De vestiging van Chineezzen in de onderafdeeling Soembawa is van betrekkelijk recenten datum. Ligtvoet ¹⁾ (1876) noemt hen niet, Jasper ²⁾ (1908) wel. Hun aantal neemt meer en meer toe, vermeldt laatstgenoemde auteur. In 1920 telde de Chineesche bevolkingsgroep in de onderafdeeling 382 zielen, ³⁾ in 1930 605 zielen, ⁴⁾ hetgeen een toename van ruim 58 % beteekent. De grootte van dit accres wijst op immigratie van Chineezzen gedurende het tijdvak 1920—1930, terwijl deze vestiging zelf aantoonst, dat de handel, zooals die door de Chineezzen in al zijn vormen werd gedreven, er voor uitbreiding vatbaar werd geacht. Niet in die mate echter als in de onderafdeeling Bima, waar het accres gedurende genoemd tijdvak 160 % bedroeg ⁵⁾, waaruit volgt, dat aldaar een belangrijke immigratie van Chineezzen heeft plaats gehad, de handelsbeweging er zeer is toegenomen en (of) meer in Chineesche handen is geraakt.

De vestiging van Arabieren in West-Soembawa is, zooals reeds in de vorige paragraaf werd vermeld, van ouderen datum dan die der Chineezzen. De handel in manufacturen en in huiden wordt met Chineezzen gedeeld, maar de uitvoerhandel in vee schijnt

¹⁾ L 45.

²⁾ Jasper L 34, p. 117.

³⁾ Volgens „Uitkomsten” L 75, p. 237.

⁴⁾ Volgens Volkstelling 1930, deel V, p. 123.

⁵⁾ Zie Volkstelling 1930, deel V, p. 150.

in de 20ste eeuw volledig in Arabische handen geraakt te zijn. In het eerste Jaarverslag (over 1912) van den veearts te Soembawa-besar wordt deze handel in het kort beschreven.

De Arabieren bedienen zich voor hun handel van inheemsche opkoopers, die tot dat doel het binnenland afreizen. Deze brengen de dieren naar Laboean Soembawa of Laboean Balat, de kustplaatsen, die door de schepen van de K. P. M. worden aangedaan.

Aldaar heeft verkoop van de dieren aan den Arabier plaats. Volgens het genoemde Jaarverslag bestaat er concurrentie tusschen de Arabische handelaren.

M. H. du Croo ¹⁾ is over de rol, die de Arabieren in den veehandel spelen, slecht te spreken. Sommige handelaren betalen den opkoper slechts een gedeelte van de koopsom uit, de rest wordt betaald nadat de dieren op Java verkocht zijn. Soms komt eenige maanden later de Arabier vertellen, dat het beest overleden is, dan wel een te geringen prijs heeft opgebracht, waarin dan aanleiding wordt gevonden om het restant van de koopsom niet of slechts gedeeltelijk aan den opkoper uit te betalen. Staat dus de opkoper aan misleiding van de zijde van zijn opdrachtgever bloot, eerstgenoemde stelt zich in de kampong wel weer schadeloos door in samenwerking met de hoofden de bevolking te dwingen alleen aan hem en tegen lage prijzen te verkoopen. Bij den huidenhandel is zulks, volgens Du Croo, herhaaldelijk aangetoond. De Arabieren, die zich met den paardenhandel bezighouden, zijn in kongsies ²⁾ georganiseerd, waarvan er vier te Soembawa-besar en twee te Taliwang voorkomen (1917). Du Croo vermeldt niet, of er concurrentie tusschen deze kongsies bestaat, maar het voorkomen daarvan is waarschijnlijk, in verband met hetgeen wij daarover uit het Jaarverslag over 1912 van den B. V. D. te Soembawa-besar vermeldden.

Ook de karbouwenhandel wordt, volgens Du Croo, door kongsies gedreven, niet met eigen kapitaal, maar in den vorm van commissiehandel voor slaggers of Arabische importeurs op Java.

Ook hier kunnen wij weer de vraag stellen of de aanwezigheid der Arabische veehandelaren in West-Soembawa al of niet bevorderlijk is voor de welvaart van de inheemsche bevolking. Ook hier staan nadeelen tegenover voordeelen.

¹⁾ M. H. du Croo. Cijfers en beschouwingen betreffende het eiland Soembawa. Kol. Stud. 1919 p. 591—612.

²⁾ kongsie (Chin.) = maatschap ter uitoefening van een bepaalden tak van handel of bedrijf.

De benadeeling van de veebezitters door den Arabier, door Du Croo genoemd, is indirect, den inheemschen opkoopeer treft evenzeer blaam. Ongetwijfeld zou de bevolking bij bestrijding van de genoemde misbruiken hoogere prijzen voor haar vee kunnen bedingen. Als een nadeel is verder de verdringing van den Inlander uit den karbouwenhandel (zie de vorige paragraaf) te beschouwen.

Een voordeel schijnt ons het komen van de inheemsche opkoopeer diep in het binnenland. Dit beteekent voor de veebezitters aldaar een vergemakkelijking van den afzet. In de 19e eeuw was het voor hen bijkans onmogelijk hun vee kwijt te raken, immers werd er toen op ongeregelde tijden scheepsruimte aangeboden. Ook thans, nu de verbindingen met Java en andere deelen van Nederlandsch-Indië zoozeer zijn verbeterd, zou het voor den veefokker uit het binnenland bezwaarlijk zijn, zijn vee in de kustplaatsen ten verkoop aan te bieden.

Het aantal Arabieren is in het tijdvak 1920—1930 in de onderafdeeling Soembawa sterk toegenomen. Deze bevolkingsgroep bestond in 1920 uit 712 zielen.¹⁾ In 1930 waren er in de onderafdeeling 1199²⁾ „Andere Vreemde Oosterlingen,³⁾ waaruit volgt, dat het accres in 10 jaar tijds 68 % heeft bedragen. De sterke toename van het zielental van deze groep wijst, evenals van die der Chineezzen, op immigratie. Blijkbaar waren ook de levensomstandigheden van deze groep voldoende gunstig om tot immigratie van groepsgenooten uit te nooden. Veelal zijn het familieleden uit Soerabaja (met wie tevens handelsrelaties worden onderhouden) die de Arabische bevolkingsgroep komen versterken.

Dat handel en verkeer ten nauwste samenhangen, behoeft geen uitleg. Nergens komt dit verband meer uit, dan bij de prauwvaart der inheemsche bevolking.

L. van Vuuren⁴⁾ beschreef de prauwvaart van Celebes en gaf een ontleding van dit bedrijf. Merkwaardig is de figuur van den schipper-koopman, die vaart met een geleend schip en grootendeels

¹⁾ Volgens „Uitkomsten" L 75, p. 237.

²⁾ Volgens Volkstelling 1930, deel V, p. 123.

³⁾ Onder „andere Vreemde Oosterlingen" worden verstaan alle Vreemde Oosterlingen, met uitzondering van de Chineezzen. Wij mogen voor West-Soembawa deze groep met die der Arabieren gelijkstellen.

⁴⁾ L. van Vuuren. De prauwvaart van Celebes. Kol. Stud. I, p. 107 en p. 329.

handel drijft met voorgeschoten geld. Zoo doen ook, zij het op andere voorwaarden, de overige opvarenden van het schip.

Wij weten niet of prauwvaart op deze wijze uitgeoefend, in West-Soembawa voorkomt, maar kunnen wel zeggen, dat de scheepvaart, onderhouden door op Soembawa woonachtige Inheemschen, van geringe beteekenis¹⁾ is. Veelal gaat deze geheel buiten genoemde personen om.

Een Chinees b.v. heeft in een kustkampong een hoeveelheid bosch- of landbouwproducten opgestapeld. Hij treedt met den djoeragan¹⁾ van een op de reede liggende „Makassaarsche” prauw in verbinding om deze producten naar Makassar of elders te doen vervoeren. Het is dan meestal de schipper-koopman van Celebes, die het transport van Soembawareesche producten verzorgt. In de 19e eeuw heerschten overeenkomstige toestanden. Het waren geen bewoners van het Sultanaat, die de overtollige producten van hun land in den vreemde van de hand wisten te doen, maar prauwvaarders van Java of Celebes, die ze opkochten²⁾ en vervoerden als retourvracht. (Hoofdstuk II p. 29). In tegenstelling met tegenwoordig was de scheepvaart vroeger voor een groot deel in handen van den Sultan, die, om zijn kleine handelsvloot te bevrachten, gaandeweg de leverantie van alle voor den uitvoer geschikte producten aan zich probeerde te trekken. De bemanning van deze vloot wist zich op allerlei wijzen van een groot deel van de winst meester te maken en zoo zal de positie van den Sultan destijds praktisch niet veel verschil hebben gemaakt met die van den prauw-eigenaar van Celebes, die uit prauwverhuur en verstreking van voorschot zekere inkomsten trok.³⁾

Uit tabel II blijkt, dat in 1930 139 personen in scheep- en luchtvaart bezig waren. Met het laatste bedrijf houdt men zich in West-Soembawa nog niet bezig. Wij meenen te kunnen zeggen, dat vrijwel geen enkele Soembawarees zeevarend is. Alle kustkampongs worden bewoond door meest uit Celebes afkomstige Inheemschen (die in § 1 als een Zuid-Celebesgroep samengevat zijn) en door Orang Badjo. Laatstgenoemden houden zich echter hoofdzakelijk met visscherij bezig. Om een indruk te krijgen van de beteekenis van de

¹⁾ djoeragan (Mal.) = schipper.

²⁾ Vermoedelijk van in Soembawa woonachtige Boegineezen of andere inheemsche vreemdelingen.

³⁾ L. van Vuuren L. 84, p. 112—113.

scheepvaart als bestaansmiddel voor de Zuid-Celebesgroep, willen wij aannemen, dat bij deze groep eenzelfde aantal beroepsbeoefenaars per 100 zielen voorkomt als bij de totale inheemsche bevolking (38 %). Genoemde groep van 10261 zielen (zie § 1) zou dan 3979 beroepsbeoefenaars tellen, en van deze zouden er *hoogstens* 134 personen in de scheepvaart bezig zijn. Hoogstens: want aangenomen mag worden, dat ook een aantal van de in West-Soembawa woonachtige Madoereezen en Baweanners, om maar enkele bekende zeevarende bevolkingsgroepen te noemen, zich met dit beroep als regel bezig houden. Genoeg om de geringe beteekenis van de scheepvaart voor de totale inheemsche bevolking van West-Soembawa en voor de in de kustkampongs overheerschende Zuid-Celebesgroep aan te toonen.

Dat de verbindingen met Java, Makassar en de overige Kleine-Soenda-eilanden, door de K. P. M. in het leven geroepen, invloed op de prauwvaart moeten hebben gehad, is duidelijk. In Hoofdstuk VI zal hierover een en ander vermeld worden.

Het verkeer te land is in West-Soembawa eveneens van weinig beteekenis. Wij hebben bij de uiteenzettingen over de structuur van den handel erop gewezen, hoe er tusschen sommige streken des lands een ruilverkeer bestaat voornamelijk in rijst, koffie, zout, aardewerk en vee. Verder moeten voor den uitvoer bestemde producten naar de havens worden vervoerd. Een uiterst gering verkeer bestaat via de landengte met Bima. Het wordt belemmerd door de geringe „verkeersspanning” tusschen dit gebied en West-Soembawa, immers zijn de uitvoerproducten van Bima en Soembawa grotendeels dezelfde.¹⁾ Veeverkeer tusschen deze gebieden is door den B. V. D. verboden in verband met eventuele besmetting. Geen wonder, dat het aantal beroepsbeoefenaars, dat in 1930 in „het verkeer langs de wegen” (Tabel II no. 24) zijn hoofdbezigheid vond, gering bleek te zijn (70 personen).

Dit „verkeer langs de wegen” volgt slechts (zie Hoofdstuk III) voor een deel de verharde wegen, die de Schetskaart aangeeft. Het transport geschiedt n.l. hoofdzakelijk met behulp van lastpaarden, die men slechts langs de groote wegen drijft, indien daardoor een verkorting van den afstand naar het einddoel ontstaat. Het vervoer per as is in dit paardenrijke land steeds van geringe beteekenis

¹⁾ Zie de gegevens van Du Croo daarover L 11, p. 595—96.

geweest. Grobags ¹⁾ komen in gering aantal ²⁾ voor en zijn kleiner van stuk dan die op Java. Karretjes ³⁾ dienen hoofdzakelijk voor personenvervoer in de omgeving van de groote kampongs (b.v. tusschen Soembawa-besar en Laboean Soembawa). De verharde wegen hebben dus voor het goederen- en personenvervoer van de inheemsche bevolking een geringe beteekenis. In Hoofdstuk VI zullen wij nagaan of wegeaanleg en -verbetering en invoering van Westersche mechanische transportmiddelen in het ruilverkeer der inheemsche bevolking belangrijke wijzigingen heeft kunnen aanbrengen.

¹⁾ Grove karren zonder veeren.

²⁾ In 1928 bedroeg hun aantal 95 (M. 11).

³⁾ In 1928 bevonden zich 71 „dogcarren“ in de onderafdeelingen (M. 11).

Hoofdstuk V.

De wordingsgeschiedenis van het cultuurlandschap in West-Soembawa.

Het is thans, met behulp van hetgeen in de voorgaande hoofdstukken is uiteengezet, mogelijk, in groote trekken de ontwikkelingsgeschiedenis van het cultuurlandschap in West-Soembawa op te stellen. In Hoofdstuk III werd aangetoond, dat overal in West-Soembawa de mensch in zijn streven naar behoeftenbevrediging zijn stempel op het landschap heeft gedrukt, zoodat dit met recht „cultuurlandschap” genoemd kan worden. Wel bevinden zich in het midden en zuiden des lands nog bosschen, die wij in navolging van den houtvester T. Rahm „oorspronkelijk” hebben genoemd, maar ook daar waren anthropogene invloeden aanwijsbaar. Omdat reeds aangetoond is, dat de begroeiing, die buiten deze bosschen voorkomt, „secundair” moet worden genoemd, is aan te nemen, dat West-Soembawa vroeger rijker was aan hoogstammig bosch dan thans. Het is zelfs waarschijnlijk, dat — toen de mensch er zich vestigde — het geheele gebied met bosch was bedekt, behalve op die plaatsen, waar bijzondere topografische en edaphische omstandigheden boomgroei onmogelijk maakten.¹⁾ Immers overal in Nederlandsch-Indië mag het bosch beschouwd worden als de „normale” begroeiing, enkele zeer droge gebieden zooals Paloe (Celebes) wellicht uitgezonderd.²⁾

Met de komst van de eerste bewoners, die zich waarschijnlijk aan de noord- en westkust vestigden, begon van de kust uit — de omvorming van het „natuurlandschap” tot „cultuurlandschap”. Daar wij vrijwel niets weten van het beschavingsbezit van de menschen, die het eiland Soembawa bevolkt hebben tot voor eenige eeuwen, zal het schetsen van deze omvorming slechts in algemeene bewoordingen kunnen geschieden.

¹⁾ Zoo vindt men in het algemeen geen boschbegroeiing op rotsen, stranden, aardstortingen, steile aardwanden, zand- en kiezelpadangs (padangs = vlakten), sommige moerassen, rivierbeddingen, asinans (zoute plekken is het binnenland) en kalkterrassen, terwijl ook op plaatsen, waar op een of andere wijze vulkanische activiteit heerscht, geen bosch voorkomt. (Zie C. G. G. J. van Steenis L 71, p. 47—48).

²⁾ Zie C. G. G. J. van Steenis L 71, p. 27.

Vooreerst willen wij iets meedeelen omtrent het weinige, dat uit oude tijden in West-Soembawa is bewaard gebleven. In Hoofdstuk I werd reeds melding gemaakt van megalithische oudheden, die zich ten zuiden van Batoetring bevinden. Deze oudheden bestaan uit een viertal sarcophagen. ¹⁾ Drie van deze sarcophagen vertoonen afbeeldingen van menschen en dieren, die gedeeltelijk *en relief* zijn uitgehouwen en voor het overige zijn ingegrift.

Een dezer figuren stelt een vrouw voor met opgetrokken knieën en uitgespreide dijen. De overeenkomst met de vrouwenfiguren, die voorkomen op de dolmen bij Tegalsari en op de behouwen steen (in den vorm van een halven klapperdop) bij Pakisan (Besoeeki) door H. E. Steinmetz ²⁾ en H. R. van Heekeren ³⁾ beschreven, is opvallend. Twee deksels werden op eenigen afstand van de sarcophagen teruggevonden. Drie sarcophagen vertoonen lijstwerk rond de in rotsblokken uitgehouwen rechthoekige grafkuilen, terwijl op de beide deksels eveneens uitgehouwen randen voorkomen. Op sommige sarcophagen en in enkele rotsholen in Besoeeki is ook dergelijk lijstwerk gevonden. ⁴⁾ Een der sarcophagen vertoont aan de voorzijde een soort nis, waarin zich een geheel uitgehouwen voorstelling van een menschenhoofd bevindt.

Zeker is, dat wij hier te maken hebben met sarcophagen, die te vergelijken zijn met de fraaist versierde steenen doodkisten van Besoeeki. De vraag kan gesteld worden, of de gevonden oudheden ons iets leeren omtrent de beschaving dergenen, die de figuren op deze sarcophagen hebben ingegrift of uitgehouwen. De oudheden bij Batoetring werden door ons niet nauwkeurig onderzocht, omdat ander werk moest voorgaan. Wij kunnen echter gebruik maken van de gevolgtrekkingen, die sommige onderzoekers hebben gemaakt uit hetgeen zij vonden aan megalithische oudheden in andere deelen van Ned.-Indië.

Van Heekeren merkt omtrent het beschavingsbezit van de menschen, die in Besoeeki bewerkte steenen hebben nagelaten het volgende op: ⁵⁾ „Hoewel gedeeltelijk nog levende in omstandigheden, overeenkomende met het eind van het neolithicum in Europa, waren zij reeds hier en daar voor de komst der Hindoe's in het

¹⁾ Ter anderer plaatse hopen wij op deze vondst uitvoerig terug te komen.

²⁾ H. E. Steinmetz. Oudheidkundige Beschrijving van de Afdeeling Bandawasa (Residentie Besoeeki) T. B. G. 1898, p. 1 e. v.

³⁾ H. R. van Heekeren. Megalithische overblijfselen in Besoeeki Djâwâ 1931, p. 8.

⁴⁾ Van Heekeren L 25, foto 6 en p. 11.

⁵⁾ L 25, p. 16.

koperen en bronzen tijdperk getreden. Bovendien kenden zij het gebruik van ijzer." Fragmenten van koperen en bronzen arm- en been-ringen en van ijzeren lanspunten of korte zwaarden gevonden in terreinen, waar megalithische overblijfselen voorkomen, moeten het bovenstaande bewijzen. A. C. Kruyt meent, dat de bronzen bijltjes, die in de buurt van megalithische overblijfselen in Centraal Celebes gevonden zijn, gebruikt werden bij het steenhouwerswerk. ¹⁾

Van Heekeren zegt verder, dat het „volk", dat de megalithen naliet een graansoort verbouwde, die het met eenvoudige steenen werktuigen ontbolsterde. ²⁾ Kruyt ³⁾ spreekt van steenen mortieren over geheel Midden-Celebes verspreid gevonden, die met „zekerheid" doen besluiten, dat het „volk der steenhouwers" één of meer graansoorten heeft verbouwd.

A. N. J. Th. à Th. van der Hoop beschrijft steenen uit Zuid-Sumatra, die één of meer gaten bevatten en door de huidige bevolking, die er geen gebruik van maakt „lesoengbatoe" worden genoemd, hetgeen „steenen rijstmortieren" beteekent. Van der Hoop acht de veronderstelling aanvaardbaar, dat deze steenen voorwerpen, evenals die, welke in Besoeki en Celebes zijn gevonden, graanmortieren zijn geweest. ⁴⁾

Indien wij ook voor de „stenhouwers" van Soembawa mogen aannemen, dat zij één of meer graansoorten verbouwden en koper en brons, misschien ook ijzer kenden, dan moet in het tijdperk, waarin hun cultuur tot volle ontplooiing was gekomen, de „ontwikkeling" van het cultuurlandschap reeds aanzienlijken voortgang gemaakt hebben. Indien zij de bewerking van verschillende metalen kenden, moeten de werktuigen, die zij bij de uitoefening van den landbouw gebruikten, weinig hebben onder gedaan voor die, welke thans bij den ladangbouw in gebruik zijn. Het bosch, reeds door oudere bewoners ⁵⁾ in de buurt van hun nederzettingen gekapt

¹⁾ De volkeren, die Midden-Celebes bewonen en de wijzen van hunne lijk-bezorging. Comité voor Indische Lezingen en Leergangen. Vierde Koloniale Vacantie-cursus voor Geografen. 27—29 December 1923.

²⁾ L. 25, p. 16. ³⁾ L. 41, p. 11.

⁴⁾ A. N. J. Th. à Th. van der Hoop. Megalithic Remains in South-Sumatra. Zutphen z. j., p. 102—103.

⁵⁾ Omtrent deze bewoners is niets bekend. Kruyt (L. 41, p. 12) meent in Centraal Celebes een ouder volk te kunnen onderscheiden, dat zich hoofdzakelijk met Kladi (Colocassia) voedde, (een knolgewas, dat in bamboekokers werd gekookt), pijl en hoog kende en zich met geklopte boomschors kleedde. Zie ook L. van Vuuren. Zur Antropogeographie von Zentral-Celebes. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. Jahrgang 1929, nr. 3/4, p. 109.

en gebrand, moet — vooral bij de rivieren — steeds meer zijn vernietigd, om voor bouwgrond plaats te maken. Het branden werd vergemakkelijkt door de omstandigheid, dat de lagere deelen des lands een langen, drogen tijd kenden, terwijl het moessonwoud in deze streken in het algemeen den rooiingsarbeid geen groote belemmering in den weg legde.

Het archaeologisch onderzoek in Nederlandsch-Indië is nog niet voldoende gevorderd, om te kunnen zeggen, of we, wanneer we thans nagaan of Hindoeïnvloed in Soembawa is aan te toonen, een grooten sprong in den tijd maken. N. J. Krom¹⁾ meent, dat men met het gebruik van rotsholen en groote steenen kisten als graven tot ver in den Hindoe-tijd is doorgegaan. Jaartallen bij een van die grotten en op eenige z.g. „Polynesische” beelden zouden dit moeten bewijzen. Kruyt meent echter voor Midden-Celebes te kunnen aantoonen de immigratie van lieden, die den drogen rijstbouw en de kunst van ijzersmeden kenden, terwijl zij verder het betelkauwen zouden hebben ingevoerd. Later zou dan een instrooming van vreemdelingen, die onder invloed van de Hindoe-Javaansche cultuur stonden, zijn gevolgd.²⁾

Dat ook Soembawa vreemdelingen moet hebben opgenomen, die onder invloed van bovengenoemde cultuur hebben gestaan, is uit het volgende af te leiden. In 1861 maakte A. J. T. Jansen, gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden melding van een tweetal beelden hem door den gezaghebber van Bima H. Holtz toegezonden.³⁾ Een van deze beelden toonde duidelijk een Sjiwa-voorstelling, terwijl het andere vermoedelijk eveneens van Hindoe-oorsprong was. In een brief van den gezaghebber Holtz⁴⁾ wordt dan op deze vondst teruggekomen en gezegd, dat de beelden gevonden zijn bij de kampong Tato, welke plaats wij niet op de Schetskaart van Oost-Soembawa hebben kunnen vinden. De gezaghebber Holtz deelt verder mee, dat zich aan de westzijde van den ingang van de baai van Bima een grot bevindt, waarin hij zeven Hindoe-beeldjes ter grootte van een voet aantrof.

Door G. P. Rouffaer⁵⁾ is melding gemaakt van een beschreven steen, die zich ten N. van de kampong Palama in het district Bolo

¹⁾ N. J. Krom. Het oude Java en zijn kunst. Haarlem 1923, p. 25.

²⁾ L. 41, p. 13.

³⁾ A. J. T. Jansen. Hindoebeelden van Soembawa T. B. G. 1861, p. 374.

⁴⁾ H. Holtz. Oudheden op Soembawa T. B. G. 1862, p. 157.

⁵⁾ Oud-Javaansche inscriptie in Soembawa. Not. B. G. 1910, p. 110—113.

van de onderafdeeling Bima bevindt. Naast de inscriptie komt op de steen een relief voor, dat een door den pajong gedekt vorstelijk persoon met volgelingen weergeeft. De inscriptie is niet gedateerd, maar het schrift heeft volgens N. J. Krom ¹⁾ speciaal overeenkomst met het latere Kawi en in de taal komen allerlei oud-Javaansche vormen voor. Krom acht het waarschijnlijk, dat dit stuk aan een plaatselijk machthebber uit den Majapahitschen tijd onder Javaanschen invloed is toe te schrijven.

Uit de Nāgarakṛtāgama blijkt verder, dat het geheele eiland Soembawa onderhoorig is geweest aan het rijk van Majapahit. ²⁾

In West-Soembawa zijn tot heden geen Hindoe-oudheden gevonden. Het is mogelijk, dat de betrekkingen van dit deel van het eiland met Java oppervlakkiger zijn geweest, dan die met de oosthelft ³⁾ maar omtrent de reden hiervan tast men in het duister.

Indien door de vreemdelingen, die onder invloed der Hindoe-Javaansche cultuur stonden, de rijstbouw op natte velden is ingevoerd, gelijk Kruyt ook voor Midden-Celebes aanneemt, ⁴⁾ dan moeten belangrijke landschapsveranderingen sindsdien zijn ingetreden.

Alvorens hier op in te gaan, is de vraag te stellen of in dien tijd (\pm 1400) reeds veehouderij in belangrijke mate op het eiland voorkwam. De vraag kan bevestigend beantwoord worden, op grond van hetgeen de Portugees Duarte Barbosa, factorijpennist te Cananoor aan de kust van Malabar, in zijn „Livro” dat \pm 1518 voltooid is, meedeelt omtrent het eiland „Cinboaba”. Barbosa zegt over dit eiland het volgende: ⁵⁾

„Beyond this Island of Greater Java there is another Island which also is very large and fertile and well-furnished with victuals of all kinds. It is peopled with Heathen and the King also is Heathen. This Island among them is called Cinboaba but the Moors, Arabs and Persians call it Lesser Java.

Beyond this is yet another small Island called Oçape in the midst whereof fire is ever burning. Its people are Heathens who

¹⁾ N. J. Krom. Hindoe-Javaansche geschiedenis. 's-Gravenhage 1926, p. 405.

²⁾ Krom L 40, p. 414.

³⁾ In den Nāgarakṛtāgama vindt men ook een expeditie naar Dampo (in 1357) vermeld. (L 40, p. 405).

⁴⁾ L 41, p. 13.

⁵⁾ Wij laten hier de Engelsche vertaling van den Portugeeschen tekst volgen, door M. L. Dames gegeven. (M. L. Dames. The book of Duarte Barbosa. London 1921).

travel on horseback and are good riders. The women wear Suruces, ¹⁾ they are great cattlebreeders."

Het geciteerde fragment vereischt eenige toelichting. Dat met Cinboaba Soembawa bedoeld is, schijnt aan geen twijfel onderhevig. Moeilijker is het, Oçape te identificeren. M. L. Dames ²⁾ denkt aan het kleine eiland Sangeang (met den vulkaan Goenoeng Api) gelegen tegenover den noordoosthoek van Soembawa, aan den ingang van Straat Sape. C. C. T. M. Le Roux ³⁾ meent echter, dat het landschap Sape zich langs de genoemde straat in Oost-Soembawa uitstrekkend, bedoeld is. Barbosa zou dan dit landschap en P. Sangeang met elkaar hebben verward.

Het komt ons voor, dat de veronderstelling van Le Roux de juiste is, en dat dus het aangehaalde fragment uit Barbosa's boek in zijn geheel betrekking heeft op het eiland Soembawa, het eerste gedeelte wellicht op de westelijke, het tweede gedeelte op de oostelijke helft van het eiland. Het schijnt echter onwaarschijnlijk, dat destijds de paardenteelt tot het oosten des lands beperkt was; aangenomen mag worden, dat het houden van paarden en karbouwen over het geheele eiland verbreid was. „Het paard„ zegt Leroux, „dat waarschijnlijk door de Hindoes in den Archipel is ingevoerd, en o. a. in de Minahassa het eerst gebracht is door de Spanjaarden, zal op de eilanden rondom de Sawoezee wel door de Javanen zijn geïmporteerd, getuige den laag-Javaanschen naam „djaran“, dien men op Flores en Soemba aan het paard geeft." Hieraan is toe te voegen, dat „djaran“ ook het Soembawareesche (en Bimaneesche) woord voor paard is.

Het valt niet te ontkennen, dat Le Roux een sterk argument aanvoert, zoodat wij, wat Soembawa betreft, kunnen aannemen, dat het paard ook daar door Javanen is gebracht.

Uit Barbosa's mededeeling blijkt, dat de fokkerij van het paard op „Oçape“ in het begin der 16e eeuw van beteekenis was, zoodat te veronderstellen is, dat deze fokkerij niet meer in haar kinderschoenen stond. Daarom lijkt het ons waarschijnlijk, dat het paard op Soembawa is ingevoerd door dezelfde vreemdelingen van Java, die er den natten rijstbouw brachten en wier godsdienst uit de

¹⁾ Vermoedelijk moeten hieronder sarongs worden verstaan. (volgens Dames).

²⁾ L 13, p. 195.

³⁾ C. C. T. M. Le Roux. De Elcano's tocht door den Timor-Archipel met Magalhães' schip „Victoria“. Feestbundel van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel II, p. 39.

eerder vermelde Hindoeoudheden blijkt. De mededeeling van Barbosa, dat de bewoners van „Cinboaba” „heidenen” zijn, is met het voorgaande niet in strijd, immers deze Portugees noemt allen, die geen Christen of Mohammedaan zijn, „heiden”. Wel zou er uit volgen, dat de Islam in het begin der 16e eeuw op Soembawa nog geen vasten voet had verkregen.

Terugkomend op de ontwikkelingsgeschiedenis van het cultuurlandschap, kan gezegd worden, dat de veehouderij van paarden (en zeker ook die van karbouwen ¹⁾) de aanwezigheid van weideterreinen voor deze dieren vooronderstelt. ²⁾ Behalve afge oogste sawah's zullen ook niet-geoccupeerde droge gronden die functie hebben vervuld. Wij stellen ons voor, dat daardoor het ontwikkelingsproces van het „parklandschap” een aanvang nam, een proces, dat reeds eerder (p. 65) werd beschreven.

In het begin der 17e eeuw wordt dan het eiland onderworpen aan „het Makassaarsche rijk”. Wij zagen, (Hoofdstuk IV § 1 en § 2) hoe hierdoor in West-Soembawa een nieuwe sociale indeeling optrad. De cultuurlandschapsontwikkeling kreeg een nieuwe stimulans. Immers het ornamentalschapsinstituut dankt zijn ontstaan aan de machtsbegeerte van den bewaker van het ornament. Om zijn machtspositie te verstevigen tegenover andere ornamentalschaps hoofden (in Z. Celebes) of aanzienlijken, ³⁾ en zijn familie en hofhouding te kunnen onderhouden, heeft de ornamentalschaps bezitter behoefte aan cultuurgrond en de opbrengst hiervan. Sawah's kunnen bovengenoemde behoefte beter bevredigen dan droge gronden, (sawahbezit geeft een hooger maatschappelijk aanzien dan dat van tegalans of tuinen), zoodat bijna alle ornamentalschaps velden sawah's zijn. Sinds het begin der 17e eeuw moet dus in het bijzonder het sawah-areaal ten behoeve van het ornamentalschaps hoofd, den Sultan, zijn uitgebreid.

West-Soembawa heeft als „buureilanden” Lombok en Saleier. Het is waarschijnlijk, dat dit gebied steeds immigranten, van deze eilanden afkomstig, heeft opgenomen. Van het „vasteland” van

¹⁾ Het is niet mogelijk te zeggen, wanneer de wilde buffel in den Archipel tot huisdier geworden is. Deze overgang moet trouwens geleidelijk zijn beslag hebben gekregen. Wij zagen, dat thans de karbouw op Soembawa nog niet volkomen „mak” kan worden genoemd.

²⁾ Het rondzwerven van de koppels op de weideterreinen, was mogelijk, door de afwezigheid van groote roofdieren op het eiland.

³⁾ Deze worden door het genotrecht van bepaalde ornamentalschaps velden in een afhankelijke positie geplaatst.

Celebes moeten ook, vooral sinds de verovering van het Sultanaat door Gowa, velen zijn gekomen; in Hoofdstuk IV trachtten wij speciaal de instrooming van de „Taoe djoeran” sinds die verovering aannemelijk te maken. De voornaamste immigrantentoevoer blijft sinds het begin der 17e eeuw uit Celebes afkomstig, zoodat A. T. Vermeulen ¹⁾ in 1801 kan schrijven, dat „Boegineezen” en „Wadjoreezen” door de geheele landstreek verspreid zijn. Daar wij thans de Celebes-volkeren slechts aan de kust vinden, moet in de 17e en 18e eeuw vermenging met de woonbevolking plaats gehad hebben.

Het landschap onderging met het toenemen der bevolking een langzame verandering. Op daarvoor geschikte gronden werden sawah's aangelegd, ten eigen nutte of voor den Sultan. Op andere plaatsen moest het bosch wijken voor droge bouwvelden en weideterreinen. Dit proces ging eeuw na eeuw zijn gang tot omstreeks 1800 in het geheele land, de hoogste deelen uitgezonderd, tallooze nederzettingen waren ontstaan.

Bij voorkeur werden deze nederzettingen gesticht langs de rivieren in de buurt van die plaatsen, waar in het moessonwoud veel djati voorkwam, zoodat de voorziening van bouw- en timmerhout geen moeilijkheden opleverde. Om voor het vee jonge spruiten te verkrijgen en mede om daardoor het wild te lokken en gemakkelijker te kunnen naderen, werd er herhaaldelijk in gebrand. Deze bladbranden hadden tevens het effect, dat de djatiperceeltjes zuiver bleven door het doden of beschadigen van opkomend loofhout. ²⁾

Aldus moeten wij ons het landschap van West-Soembawa voorstellen, toen de uitbarsting van den Tambora plaats had. Zij bracht een ingrijpende verandering in het landschap teweeg en sloot tevens de geschetste „landschapsontwikkeling” beslissend af. Het geheele gebied werd voortaan bewoond door wellicht $\frac{1}{3}$ deel der vroegere bevolking. Vestiging van immigranten vond wel weer plaats, maar bleef meest beperkt tot de kuststrook. In het binnenland bleven de sporen van de ramp het langst zichtbaar, ja, werden nooit geheel uitgewischt. De verlaten sawahcomplexen zijn er de opvallendste herinneringen aan. Men vindt ze het minst in het westen, maar in het oostelijk deel van het Sultanaat zijn ze talrijk. Ten N. van de waterscheiding komen ze o. a. voor bij Ngali, op de vlakte

¹⁾ M. 1.

²⁾ Zie hierover ook Van Steenis (L 71), p. 372—373.

van Tarata Ponto, bij Serero (in het zuiden van het demoengschap Lape-Lopok), bij Batoetring en Brangrea (ten W. van Batoetring), ook tusschen Ampang en Mata. Ten zuiden van de waterscheiding vindt men er vele bij Lenanggoear, Telemir, Lantong, Ropang en Beroe en aan de overzijde van de Brang Beh bij Koppo, Moengkin en Klawis. De nederzettingen, die bij deze sawah's hoorden, werden verwoest, doordat de daken der huizen onder den last van de aschlaag verteerden. Merkwaardig is, dat Zollingers rijpaarden in 1847, dat is 32 jaren na de uitbarsting nog tot de knieën in de asch zakten (zie Hoofdstuk II).

Wij moeten daaruit concluderen, dat destijds bij Ampang de asch nog onbegroeid was, tenzij, dat wij Zollingers mededeeling als te sterk beschouwen, waartoe wij, gezien andere uitdrukkingen in zijn Reisverslag, geneigd zijn. Zeker is, dat op de hellende terreinen door het optreden van lahars in den regentijd afspoeling op groote schaal heeft plaats gehad en dat tenslotte de asch in de vlakke begroeid en op de sawahs met de bouwkruin vermengd raakte. Dat hernieuwde bebouwing van de voormalige sawahterreinen verre van algemeen geschiedde, bewijzen de bovengenoemde verlaten sawahcomplexen en is aannemelijk door de aanzienlijke bevolkingsvermindering, die had plaats gevonden. Uit den brief van den fungeerenden Resident J. C. Vetter (Hoofdstuk II) blijkt, dat 5 jaar na de uitbarsting in Bima voor het eerst een oogst werd verkregen, maar dat in West-Soembawa het landbouwbedrijf nog stil lag. In 1833 is het leed echter grootendeels geleden en is er volgens den Gezaghebber C. H. Steyns voldoende rijst om de bevolking te voeden. (Hoofdstuk II). Als belangrijk gevolg van de uitbarsting van den Tambora beschouwt Zollinger de verandering, die volgens hem in het klimaat van het eiland heeft plaats gehad. „Het regent, naar de eenstemmige verklaring van alle menschen, sedert dien tijd veel minder.”¹⁾ Hier is voorzichtigheid geboden. Zelfs de uitspraak van „alle menschen”, die Zollinger ondervroeg, is van geringer beteekenis dan de feiten, die regencijfers geven. Aangezien deze niet voorhanden zijn, blijft de kwestie onopgelost. Dat door de uitbarsting een verandering in het klimaat van een betrekkelijk klein eiland zou zijn opgetreden, lijkt onwaarschijnlijk. De regenval op Soembawa bleef, evenals op de andere Kleine Soenda-eilanden afhankelijk van de moessons. Iets anders is, of de bodemvochtigheid door de

¹⁾ L 87, p. 84.

afzetting van zand- en gruislagen niet verminderde. Zollinger vermeldt, dat Inheemschen hem vaak de plaats aanwezen, waar vroeger water uit den grond opwelde en sinds de uitbarsting alles droog was en bleef.

Als belangrijke verandering in de cultuurlandschapsstructuur moet de verminderde oppervlakte van het bouwgrondareaal genoemd worden. Tegenover deze verkleining staat een uitbreiding van de weideterreinen, immers de verlaten sawah's gingen deel uitmaken van het parklandschap en bleven door de werkzaamheid van het vee en door branden grootendeels onbeboscht. (Hoofdstuk III § 2).

Voorloopig had alleen aan de kust weer eenige vestiging plaats. Gedeeltelijk kwamen uitgewekenen van 1815 en volgende jaren terug en verder immigrerden weer Boegineezen en andere Celebesvolkeren. Deze kustbewoners stonden echter herhaaldelijk aan plunderingen van zeeroovers bloot, hetgeen vaak tot verhuizing aanleiding gaf. Zoo vermeldt Zollinger¹⁾ de onbewoonbaarheid van Poeloe Medang en Poeloe Mojo. De bewoners waren naar het vasteland getrokken, omdat zij onophoudelijk door zeeroovers werden overvallen.

Vergelijken we het landschapsbeeld, zooals dit door Zollinger in zijn tourneeverslag zeer globaal wordt beschreven, met het huidige, dan vinden wij nauwelijks enig verschil. Alleen krijgt men den indruk, wanneer men Zollinger steeds over „woestijnen” en „woestenijen” ziet schrijven, dat hij in 1847 een drogen oostmoesson heeft getroffen.

Hoe is nu verder de „landschapsontwikkeling” in de 19e eeuw verlopen? De „ooggetuigen” Zollinger, Freys en Ligtfoot lieten wij reeds in Hoofdstuk II aan het woord. Uit hun mededeelingen blijkt, dat meerendeels geen gunstige voorwaarden voor een uitbreiding of intensiever gebruik van het cultuurlandschapsareaal aanwezig waren. Slechts de teelt van katjang hidjau was in den beginne loonend en bleef dit ook toen de Sultan van Soembawa bepaalde, dat dit product slechts aan den heer Lange mocht worden verkocht. Een beplanting van den sawah met katjang hidjau werd toen algemeen, maar de waardedaling der pities en de dood van den heer Lange brachten een ineenstorting der cultuur teweeg. In Alas trachtte de Radja, zooals wij zagen, de bevolking haar katjang hidjau tegen lagen prijs af te nemen, hetgeen de lust het te ver-

¹⁾ Zollinger L 87, p. 41.

bouwen wel zeer zal hebben verminderd. Omstreeks 1875 was de na den rijstoogst braakliggende sawah weer een veel algemeener verschijnsel dan voorheen. De uitvoer van rijst, zoowel door Zollinger als Freys en Ligtfoot vermeld, bewijst, dat de opbrengst van dit gewas meer dan voldoende was voor de voeding der bevolking.

Onze berichtgevers zijn het erover eens, dat de veeteelt een bedrijf was, waarvoor de Soembawarees veel belangstelling koesterde. Vooral de teelt van paarden schijnt de moeite waard geweest te zijn, al vonden ook de goedkoope Soembawareesche karbouwen veel aftrek op de omliggende eilanden. In Hoofdstuk IV § 3 werd aannemelijk gemaakt, dat de veestapel vermeerderde. Is dit juist, dan beteekent dit chorografisch een uitbreiding van de *veeweide*, en zoo hebben wij hier een bevestiging van ons vermoeden, dat het vee een belangrijk aandeel heeft gehad in de cultuurlandschapsmetamorfose van West-Soembawa in de 19e eeuw. Als cultuurlandschapsvormende factor kreeg het vee beteekenis, omdat dit gebied een schaarsche, door allerlei monopolies en adatplichten economisch weinig actieve bevolking bezat.

We moeten deze beteekenis echter niet overschatten, ze is *betrekkelijk* groot in verhouding tot de directe landschapsmetamorfoserende kracht van den mensch. Uit al onze gegevens krijgen wij echter den indruk, dat deze landschapsmetamorfose in de 19e eeuw slechts uiterst langzaam voortgang had. Pas in de 20e eeuw wordt het tempo iets opgevoerd door de invoering van het Nederlandsche Bestuur en bepaalde Gouvernementsdiensten. De beteekenis hiervan voor de landschapsontwikkeling zal in Hoofdstuk VI nader uiteengezet worden.

Hoofdstuk VI.

De werking van Westersche invloeden op het cultuurlandschap van West-Soembawa sinds het politiek contract van 1905.

Uit de voorafgaande bladzijden is gebleken, dat West-Soembawa in vorige eeuwen weinig den invloed van Westersche landschaps-omvormende krachten heeft ondergaan. Deze krachten — vooral van het Bestuur, de Zending en het Westersch kapitaal uitgaande — hebben in andere streken van Nederlandsch-Indië belangrijke veranderingen in het cultuurlandschap teweeg gebracht. In West-Soembawa heeft de Zending nooit zijn werkzaamheid ontplooid, terwijl Westersch kapitaal zich slechts zelden en in geringen omvang voor dit gebied heeft geïnteresseerd. De manipulaties van den heer Lange kunnen tot „belangstelling van het Westersch kapitaal” gerekend worden, al zijn wij gewoon, hieronder iets anders te verstaan. Hetzelfde geldt voor de pogingen van den heer Freys om producten van het land op te koopen en er zijn kramerijen en manufacturen te plaatsen.

In de 20ste eeuw komt hierin weinig verandering. Een koffië-onderneming op de hellingen van den Tambora, nog slechts eenige jaren bestaande, oefent, zooals in § 2 van dit Hoofdstuk nader uiteengezet zal worden, een geringen invloed uit op de bevolkings-koffiëcultuur in ons gebied.

In de instelling van den 14-daagschen dienst Soerabaja-Oosthoek-Bali-Lombok-Soembawa en terug, in het tweede halfjaar van 1892 door de K. P. M., kan men eveneens belangstelling van Westersch kapitaal voor ons gebied zien.¹⁾ Deze lijn was contractueel: het Nederlandsch-Indische Gouvernement heeft invloed op de tot standkoming ervan uitgeoefend, zoodat ook andere dan economische overwegingen een rol hebben gespeeld. In 1895 werd deze lijn doorgetrokken naar de oostelijke Kleine Soenda-eilanden, terwijl in hetzelfde jaar Laboean Soembawa opgenomen werd in de toen bestaande verbinding Singapore-Makassar (niet-contractueel).

Voor de landschapsontwikkeling is de beteekenis van het in-

¹⁾ Dienstregeling der K. P. M. 2e halfjaar 1892.

stellen van bovengenoemde verbindingen (die thans nog bestaan, na in den loop der jaren tallooze kleine wijzigingen te hebben ondergaan) indirect: West-Soembawa werd, meer dan vroeger, opgenomen in het interinsulaire verkeer van den Maleischen Archipel. Dit beteekent verder, dat West-Soembawa's uitvoerproducten, meer dan tot dusver, onderhevig werden aan de fluctuaties op de wereldmarkt. Het is echter uiterst moeilijk den invloed van de conjunctuur op de uitbreiding of de inkrimping van het cultuurlandschapsareaal na te gaan.

De maatregelen door „het Bestuur” in het belang der bevolking genomen, zijn daarentegen veel duidelijker in het cultuurlandschap aan te toonen. Wij willen daarom deze maatregelen — meest betrekking hebbend op de bestaansmiddelen der bevolking — in het bijzonder bespreken om, voor zoover de maatregel de bevordering van de teelt of de vervaardiging van een product van uitvoer betreft, cijfers over dezen uitvoer te geven. Alsdan zal er gelegenheid zijn, op de beteekenis van andere dan Bestuursinvloeden te wijzen.

Voor wij beginnen met het nagaan van den Bestuursinvloed op het cultuurlandschap sinds het contract van 1905¹⁾, willen wij eerst uiteenzetten, wat wij onder „het Bestuur” sinds dat contract verstaan. Het ligt niet op onzen weg de bevoegdheden, die dit contract (opgesteld volgens het z.g. Celebes-model van 1904) aan het Europeesch Bestuur en aan het Zelfbestuur geeft, in beschouwing te nemen. Voor de uitvoering van maatregelen door het Europeesch Bestuur (wij verstaan hieronder ook de verschillende Gouvernementsdiensten) genomen, is medewerking van het Zelfbestuur noodig, terwijl evenzeer alle door het Zelfbestuur genomen besluiten in samenwerking met het Europeesch Bestuur tot stand komen. Wanneer wij daarom van „het Bestuur” spreken, bedoelen wij het Europeesch Bestuur in samenwerking met het Zelfbestuur.

Vóór de bemoeienis van het Europeesch Bestuur met het Sultanaat was „Overheidszorg” er een onbekend begrip, daarom is de invloed die „het Bestuur” sindsdien op de „ontwikkeling” van het Cultuurlandschap uitoefent als een „Westerschen” invloed te kenschetsen.

¹⁾ Contract van den 14en Mei 1905. Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1908—'09, no. 1.

Als een direct politiek gevolg van het in 1905 gesloten contract kan het optreden van troepen van het Nederlandsch-Indische Gouvernement in 1908 tegen La Oenroe Sinrang, Inte Desa¹⁾ van Taliwang, beschouwd worden. Genoemde La Oenroe verzette zich tegen de in het jaar 1907 begonnen registratie der bevolking, maar werd den 9en April 1908 gevangen genomen en naar Cheribon verbannen.²⁾

In 1923 kwamen een aantal lieden in het demoengschap Batoe Lantee in verzet tegen het Zelfbestuur en het Gouvernement³⁾, hetgeen snel werd onderdrukt. In het algemeen heerschte volgens den Controleur Seegeler een goede gezindheid jegens de Overheid, zoodat de politieke omstandigheden de „Bestuursbemoeyenis” geen hinderpalen in den weg legden.

In 1909 vond een administratieve wijziging plaats. Bij Gouvernementsbesluit van 11 Februari 1909, no. 48⁴⁾ werden de landschappen op het eiland Soembawa van het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, waarbij het bij besluit van 17 Juli 1824⁵⁾ was ingedeeld, afgescheiden en gevoegd bij de Residentie Timor en Onderhoorigheden, waartoe volgens den Assistent-Resident A. M. Zandveld⁶⁾ de overweging heeft geleid, dat de tot het landschap Bima behorende Manggarai reeds op het eiland Flores lag en derhalve in de residentie Timor en Onderhoorigheden.

Wij willen thans de uitwerking van de verschillende krachten, die in het cultuurlandschap van West-Soembawa sinds het politiek contract van 1905 veranderingen hebben doen ontstaan, in het bijzonder nagaan.

§ 1. *Bestuursmaatregelen ter bescherming of uitbreiding van het boschareaal en de waarde van het bosch en zijn producten voor de inheemsche bevolking.*

In Hoofdstuk III, § 1 en § 2 werd in twee tabellen een overzicht gegeven van de boschreserves, die op voorstel van het Boschwezen

¹⁾ Titel van den bestuurder van het toen nog bestaande vazalstaatje Taliwang.

²⁾ Volgens Zantman M. 9. Zie ook Uittreksel van het verslag van den Civielen en Militairen Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden betreffende de excursie naar het eiland Soembawa, 16 Febr.—9 Mei 1908. (Indisch Militair Tijdschrift Extra Bijlage, no. 28).

³⁾ Seegeler M. 11.

⁴⁾ Staatsblad van Ned.-Indië 1909, no. 129.

⁵⁾ Staatsblad van Ned.-Indië 1824, no. 31a.

⁶⁾ Memorie van Overgave van den Assistent-Resident van Soembawa A. M. Zandveld, 1 April 1915. (M. 8).

door het Zelfsbestuur in West-Soembawa zijn ingesteld. ¹⁾ Deze reserveering is een gevolg te achten van het door den houtvester T. Rahm uitgebrachte, meergenoemde Rapport, waarin deze tot de conclusie kwam, dat „ter wille van een geregelden watertoevoer in het belang der sawah-cultuur, alsmede tegen afschuiving en afspoeling van den grond en tenslotte in het belang der houtvoorziening 27 % der oppervlakte van West-Soembawa bosch zou moeten blijven.” ²⁾ De oppervlakte van de wildhoutbosch- en djati-reserves in de tabellen op p. 44 en p. 47 genoemd, bedraagt ± 21 % van de oppervlakte van het Sultanaat, zoodat de door den heer Rahm uitgesproken wensch nog niet in vervulling is gegaan. Inmiddels is men bezig enkele andere terreinen, die voor reserveering in aanmerking komen, te verkennen.

In de eerste plaats zou het Boschwezen ³⁾ een gebied in het zuidwesten des lands wenschen te reserveeren, een gebied waar, zooals wij in Hoofdstuk III § 2 reeds vermeldden, de ladangbouw zich op eenige plaatsen tot de kam der bergruggen heeft uitgebreid.

Een andere te reserveeren gebied ligt in Noord-Ropang (ten N. van Telemir). De schaarsche bevolking heeft bij dit gebied, waarin geen aaneengesloten bosch meer voorkomt, weinig belang. ⁴⁾ Hieruit blijkt, dat het Boschwezen niet alleen bescherming wil van bestaande bosschen, maar ook reboisatie van terreinen, waar de grasoppervlakte grooter is dan die van het houtgewas, dus gebieden, die wij in Hoofdstuk III § 2 karakteriseerden als een verlaten sawah- en ladangbouwlandschap, nader gemodelleerd door branden en de aanwezigheid van veel vee en wild. Gezien de wijze van ontstaan van dit landschap is het, indien tot reserveering wordt overgegaan, te verwachten, dat de reboisatie in deze reserve zeer langzaam zal verlopen, althans indien het vee niet uit dit gebied wordt verwijderd. Geschiedt dit laatste wel, dan zijn conflicten met de bevolking te verwachten.

Indien deze reserves tot stand komen en ook de bosschen, die zich in de landengte bevinden, worden afgebakend en voor den

¹⁾ De reserveeringsbesluiten worden afgekondigd door het Zelfbestuur en bekrachtigd door den Resident van Timor en Onderhoorigheden.

²⁾ M. 14.

³⁾ Mededeelingen van den Boschopziener te Soembawa-besar.

⁴⁾ Beide gebieden zijn op de Schetskaart aangegeven als „toekomstige bosch-reserves”.

ladangbouw ontoegankelijk gemaakt, zal boschvernietiging op plaatsen, waar deze ongewenscht is met het oog op het debiet der rivieren en de helling van het terrein weinig meer voorkomen. ¹⁾ Er komen echter gevallen voor, waarin het noodig is de boschreserve te verkleinen. Zoo moest de grens van de boschreserve Batoe Lantee verlegd worden, omdat er in het bergachtige terrein rondom sommige in de buurt van die reserve gelegen kampongs weinig mogelijkheid tot sawahaanleg bestond, gegeven de kennis, die de bevolking aldaar van dien aanleg bezat. ²⁾ *In het algemeen leidt echter de boschreserveering tot overgang van ladangbouw tot sawahcultuur, dus tot een hoogerstaanden occupatievorm.*

Een typisch voorbeeld noemt de toenmalige Controleur Lanting. ³⁾ Hij schrijft (1928): „In Batoerotok vooral krijgt men gebrek aan goede ladangterreinen. Men zou gaarne een deel van het overtollige ladangebied van Sebeok en Moengkin willen occupeeren. Het is echter de vraag of dit de juiste oplossing zou zijn, vooral nu de uitgezette boschreserves in deze streek te groote ontbossching voorkomen. Immers ziet men juist in deze streek een begin van sawahaanleg en volgens het kamponghoofd waren er nog geschikte terreinen voor verdere uitbreiding der sawah's. Grondgebrek zal mogelijk de bevolking nopen om tot een hooger en cultuurvorm over te gaan en daar de genoemde kampongs Moengkin en Sebeok niet genegen zijn een gedeelte van hun „lar” af te staan, werd hierop ook niet aangedrongen.”

Beperking van het ladangareaal door boschreserveering heeft soms nog een ander gevolg. Hierop wijst de houtvester Rahm. ⁴⁾ Men is, indien het ladangareaal van een kampong niet meer voor uitbreiding vatbaar is en men niet tot sawahbouw kan of wil overgaan, genoopt tot een systeem van kort braakliggen. Spoedig wordt dan een betere grondbewerking noodig. Op vruchtbare gronden wordt het dan mogelijk om b.v. gedurende 4 of 5 jaren padi te planten om daarna den grond eenige jaren rust te geven. Deze gronden kunnen nog niet tot tegalans gerekend worden, hoewel er, zooals M. B. Smits voor de onderafdeeling Air Bangis (S. W. K.)

¹⁾ De Boschopziener te Soembawa-besar deelde mede, dat in het algemeen de boschreservegrenzen geëerbiedigd werden.

²⁾ Mededeeling van den Boschopziener te Soembawa-besar.

³⁾ M. 12.

⁴⁾ M. 14.

aantoonde ¹⁾, geen principiëel verschil is tusschen de „echte” ladangbouw en ieder ander landbouwsysteem op droge gronden, daarentegen wél tusschen ladangbouw en sawahbouw. Wij spraken (Hoofdstuk III, § 3) van tegalans, wanneer de grondbewerking door ploegen geschiedde en merkten op, dat slechts zelden de grond zoo vruchtbaar was, dat braakliggen van deze velden niet noodig bleek. Hoe men bovengenoemde velden ook zou willen noemen, zeker is, dat de boschreserveering, indien niet tot sawahbouw wordt overgegaan, leidt tot een *uitbreiding van de velden, die eenige jaren achtereen bebouwd worden*. M. B. Smits ²⁾ staat afwijzend tegenover een intensivering van den ladangbouw, die niet verder gaat dan een wat betere grondbewerking (maar met dezelfde werktuigen als die, welke bij den extensieven ladangbouw in gebruik zijn) en een kortere periode van braakliggen. Reboisatie wordt bij dit systeem onmogelijk en lichtminnende onkruiden krijgen vasten voet (in Air Bangis zag men een sterke uitbreiding van de oppervlakte alang-alang). Gaat men echter over tot het beploegen van bovengenoemde velden, dus tot een veel betere grondbewerking dan gebruikelijk was, dan vervallen zijn bezwaren. Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat in Air Bangis (1919) de veestapel ontoereikend was om tot deze tweede stap over te gaan.

In West-Soembawa is men wel tot laatstgenoemde intensivering gekomen (ploegvee is in ruime mate voorhanden). Tegalans bevinden zich echter (Hoofdstuk III, § 3) vooral daar, waar ook de sawahcultuur tot groote ontwikkeling is gekomen, n.l. in een door de Schetskaart zoo duidelijk aangegeven strook, die zich langs of op eenigen afstand van de west- en noordkust uitstrekt („de chore der aaneengesloten sawahcomplexen”). Boschreserveeringen hebben in de buurt van deze complexen niet plaats gehad, er is daar geen aaneengesloten hoogstammig bosch meer. De tegalans aldaar zijn dus niet ontstaan, omdat gebrek aan grond noodzaakte tot korter braakliggen en betere grondbewerking (ploegen), maar het zijn velden van een bevolking, die reeds eeuwen sawahbouw uitoefende, voor wie dus het tegalansysteem op moeilijk te bevloeien of te terrasseeren gronden een complementair landbouwstelsel was. De tegalans in deze chore worden vooral met katjang

¹⁾ M. B. Smits. Onderzoek naar de landbouwtoestanden in de Onderafdeeling Air Bangis (S. W. K.). Med. van den Landbouwvoorlichtingsdienst, no. 1, 1919.

²⁾ L. 65, p. 23—24.

hidjau beplant. De teelt van dit exportgewas is voordeelig, omdat de afstand tot de havenplaatsen gering is. Voor een landbouwer b.v. in Zuid-Ropang, valt er niet aan te denken zijn ladang in een tegalan om te zetten en er katjang hidjau te planten: hij zou geen afzet voor het product vinden.

Hoewel grondschaarschte tengevolge van boschreserveering overgang tot een systeem van korter braakliggen en soms ook tot de tegalancultuur kan bewerkstelligen, volgt uit het voorafgaande, dat veel meer de *ligging* van de droge bouwvelden beslissend is voor het gebruik, dat ervan gemaakt wordt. Is deze ligging gunstig, dan heeft de grond meer waarde en kan men bij de bewerking meer kapitaal (betere werktuigen, ploegvee) aanwenden.

Er is nog een derde mogelijk gevolg van boschreserveering onder de oogen te zien. Leidt boschreserveering wellicht tot omzetting van ladangs in permanente tuinen (tuinen met overjarige gewassen beplant)? Bij gebrek aan grond om te ladangen gaat men liever tot sawahbouw of tot een systeem van korter braakliggen over, dan tot de cultuur van overjarige gewassen. In de eerste plaats houdt men het oog op de voedselvoorziening. De gewassen, die in de permanente tuinen zijn aangeplant, zijn ten deele exportgewassen (koffie, klappers), ten deele van beperkt nut voor de bevolking (suikerriet, kemiri, vruchtboomen, enz.). Uitbreiding van deze tuinen ontstaat slechts zelden door boschreserveering: klapper-tuinen van eenige uitgestrektheid komen alleen aan de kust voor; om tot uitbreiding van de koffiecultuur te komen heeft men juist oud bosch noodig; terwijl uitbreiding van de tuinen met gewassen, die voor bijvoeding dienen voor de schaarsche bevolking, die in de buurt der boschreserves woont, niet of nauwelijks noodig is.

De maatregelen ter bescherming of uitbreiding van de djatibosschen hebben een ander doel en andere gevolgen, dan die, welke ten opzichte van het wildhoutbosch zijn genomen. Een achtstal reserves zijn ingesteld, nadat de toenmalige houtvester E. K. Plasschaert in een rapport over de djatibosschen op Soembawa (1918)¹⁾ had gewezen op het belang van het behoud van deze bosschen.

Vóór het verschijnen van dit Rapport, waren in de Zelfbesturende Landschappen van het eiland Soembawa reeds Zelfbestuursregelingen tot stand gekomen, betrekking hebbend op den aankap

¹⁾ M. 13.

en het vervoer van djatihout. Voor het Zelfbesturend Landschap Soembawa dagteekent deze Regeling van 10 Mei 1918. ¹⁾

In het bovengenoemde Rapport zijn deze regelingen, die 4 artikelen omvatten, samengevat:

Art. 1. Slechts aan ingezetenen van het Landschap . . . kan door het betrokken Zelfbestuur worden toegestaan in de bosschen van het Landschap djatihout te kappen, mits uitsluitend voor eigen gebruik.

Art. 2. Voor het kappen of laten kappen van djatiboomen, hetzij door ingezetenen van het Landschap . . . , met het doel hout uit te voeren, dan wel door niet-ingezetenen, voor welk doeleinde ook, is de vergunning van den Assistent-Resident van Soembawa (controleur van Bima) noodig.

Art. 3. In het geval sub art. 1 bedoeld wordt geen retributie geheven; in de gevallen genoemd in art. 2 daarentegen is een retributie verschuldigd van 10 % van de waarde van het gekapte hout. Deze retributie wordt gestort in de Landschapskas van Soembawa (Bima). ²⁾

Vóór het jaar 1918 was dus het kappen en ook het uitvoeren van djatihout voor een ieder geheel vrij. Het zichtbare resultaat van den uitkap, die zoowel door particulieren als ten behoeve van het Landschap geschiedde, is in Hoofdstuk III § 2 beschreven.

De djatibosschen, die er nog het best voorstonden, zijn thans gereserveerd, wat buiten de reserves valt, kan worden opgeruimd, behoudens de bepalingen van de Zelfbestuursregeling van 1918. Moet de reserveering dienen om de djatibosschen, die nog eenige waarde hebben, voor verdere devastering te behoeden, het Boschwezen heeft ook getracht een verjonging in deze bosschen tot stand te brengen. In de jaren 1928—'29 is daartoe een poging gedaan bij Kanar (djatiboschreserve no. 1). Aldaar werd 20 ha voor aanplant bestemd. Een gedeelte van de cultuur kiemde slecht, terwijl de opgekomen stompjes geteisterd werden door de apen en te lijden hadden van een stekelvarkenplaag. De proef kan als mislukt worden beschouwd ³⁾. Het is daarom te verwachten, dat het Boschwezen zich voorloopig weer zal beperken tot de verpleging van het djati-

¹⁾ Goedgekeurd bij besluit van den Resident van Timor en Onderhoorigheden van 6 Juni 1918, no. 267.

²⁾ In een 4e artikel wordt de strafmaat bij kappen of vervoeren van djatihout, in strijd met bovengenoemde bepalingen, vastgesteld.

³⁾ Volgens den Boschopziener te Soembawa-besar.

bestand der reserves. Dit beteekent uitkap van slecht gevormde en oude stammen en het verstrekken van voldoende licht en ruimte aan de kleine stammetjes der goede opslagstukken, door weggappen van hinderlijke burenen.¹⁾ Daar, zooals gezegd, behoudens vergunning van het Zelfbestuur de djatiperceelen buiten de reserves gelegen, mogen worden uitgekapt, zullen in de toekomst deze perceelen wel langzamerhand voor het verkrijgen van goed timmerhout waardeloos worden. In Hoofdstuk I § 5 beschreven wij den uitkap van een dergelijk perceel ten behoeve van den bouw van de nieuwe Astana te Soembawa-besar. Voorloopig is er nog genoeg djatihout om in de behoeften van de bevolking en het Landschap te voorzien, terwijl ook buiten de „hydrologische” reserves nog voldoende andere deugdelijke timmerhoutsoorten te vinden zijn. De reserveering van een gedeelte der djatibosschen kan daarom geen nadeel voor de bevolking worden genoemd.

Bestuursinvloeden zijn, naast andere, ook aan te wijzen bij de inzameling van boschproducten²⁾ ten behoeve van den uitvoer. Het handelsmonopolie, dat de Compagnie zich bij het tractaat van 1674 verschaftte, noemt uitdrukkelijk eenige boschproducten, maar de levering van een bepaald contingent van deze producten is in dit tractaat niet vastgesteld.³⁾ In een nieuwe overeenkomst door de V. O. C. den 9en Februari 1765 met den Sultan van Soembawa gesloten, werd deze verplicht jaarlijks een zekere hoeveelheid sappanhout aan het Gouvernement te leveren. Deze bepalingen bleven bestaan tot 1858⁴⁾, waarna bij een nieuwe overeenkomst de jaarlijks te leveren hoeveelheid sappanhout werd vastgesteld op 40 koyangs tegen den prijs van f 50 de koyang (con-

¹⁾ M. 13.

²⁾ In de Verslagen van het Boschwezen in Ned.-Indië spreekt men van boschbijproducten om een onderscheid met de timmerhoutopbrengst van het bosch te doen uitkomen.

³⁾ Tractaat van 12 Juni 1674 gesloten in het kasteel Rotterdam met Mas Gowa, koning van Soembawa (Dagh Register, gehouden in 't Casteel Batavia Anno 1674. Batavia, 's Hage 1902, blz. 187—191.

In art. 6 van dit tractaat wordt het monopolie tot uitdrukking gebracht: „Insgelijks en sullen geene van alle voorsz. natien, zoo Europeansche, als Indiane, uyt het gebied ende jurisdictie van hoogstgemelten Koning mogen vervoeren eenige de allerminste koopmanschappen, bijzonderlijk sappanhout, cassia-ligna, schildpadhoorn, was, etc.”

⁴⁾ Zie Encyclopaedie van Ned.-Indië, 2e druk 1918, art. Soembawa.

tract van den 2en Augustus 1858). ¹⁾ In later jaren daalde de prijs van dit hout zoodanig, dat de levering voor het Gouvernement verlies gaf, wat een wijziging van het Contract noodig maakte, hetgeen geschiedde in 1875. ²⁾ Het schijnt, dat de uitvoer sindsdien heeft opgehouden te bestaan, latere auteurs vermelden het althans niet meer als uitvoerproduct.

In de batikkerij wordt het hout heden ten dage niet meer gebruikt, wel dient het volgens Jasper en Pirngadi ³⁾ nog voor het kleuren van vlechtmaterialen. Naar wij konden vaststellen, werd het voor dit doel in West-Soembawa niet gebruikt, waaruit volgt dat het sappanhout, dat eens als het waardevolste product van het Sultanaat Soembawa werd beschouwd, thans geen economische beteekenis meer heeft.

Wat de in het tractaat van 1674 vermelde „cassia-ligna” ⁴⁾ betreft, dit is een soort wilde kaneel, welke ook op Flores groeit. ⁵⁾ Pigafetta, schrijver van een dagboek aan boord van Magalhaes' schip „Victoria” vermeldt in 1522 een eiland, Endeh genaamd, waar vrij veel kaneel groeide. ⁶⁾ Uit Compagnies bescheiden blijkt dan, dat in verband met de concurrentie de kaneel der Molukken aangedaan, de V. O. C. in het midden der 18e eeuw meende, dat dit „zoo alleszints schadelijk product (n.l. „de Endese wilde kaneel”) best voeglijk zoude kunnen worden uitgeroeid.” ⁷⁾ Tot de uitvoering van dien wensch bezat de Compagnie niet de middelen, maar de handel in het product schijnt terwille van de kaneel uit de Molukken te zijn opgegeven. ⁷⁾ Voor Soembawa zal een gelijke politiek zijn gevolgd.

Het derde in het tractaat van 1674 genoemde boschproduct, de *was*, heeft ook thans nog beteekenis.

¹⁾ Volgens den Assistent-Resident J. A. Bakkers in: Kort Overzicht van het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden enz. 1865.

²⁾ Zie Encyclopaedie van Ned.-Indië, 2e druk, 1918, art. Soembawa en Koloniaal Verslag van 1876, p. 23.

³⁾ J. E. Jasper en Mas Pirngadi. De inlandsche Kunstnijverheid in Ned.-Indië. Deel I (1912). Vlechtwerk, p. 68.

⁴⁾ Beter *cassia lignea*.

⁵⁾ Volgens K. Heyne. De nuttige planten van Ned.-Indië, 2e druk, I 1927, p. 654 is *cassia lignea* de z.g. Chineesche kaneel *Cinnamomum Cassia* Bl? maar volgens denzelfden auteur (idem, p. 652) zou in West-Flores (ook) *C. Burmanni* Bl. voorkomen.

⁶⁾ C. C. F. M. Le Roux L. 44, p. 46.

⁷⁾ Zie Le Roux L. 44, p. 48.

De volgende cijfergroeperingen geven een denkbeeld van de betekenis van dit uitvoerproduct in het decennium 1924 t/m 1933. ¹⁾

Uitvoer van bijenwas te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
{ 1927	41093 kg	—	f 66364,—
{ 1928	43393 „	538 kg	„ 73977,—
{ 1929	44979 „	492 „	„ 78314,—
{ 1931	8072 „	—	„ 7449,—
{ 1932	9587 „	—	„ 4847,—
{ 1933	14272 „	—	„ 7138,—

Uit de kustkampongs van het demoengschap Ampang werden in 1928 62 picol (3828 kg) en in 1929 11½ picol (710 kg) was uitgevoerd. ²⁾ Het valt op, dat slechts een zeer gering deel der in Laboean Soembawa uitgevoerde was voor de Buitengewesten is bestemd, bijna alles gaat naar Java. De was wordt n.l. naar Soerabaja vervoerd en daar opgekocht voor de batikkerijen, die vooral in Midden-Java talrijk zijn.

De bijenwas is echter slechts een der bestanddeelen van de was, die bij de verschillende bewerkingen wordt gebruikt. Paraffine- en harssoorten, alsmede rundervet, worden ook verwerkt. De samenstelling van de batikwas is niet aan te geven, daar deze zich niet

¹⁾ Het Centraal Kantoor voor de Statistiek verstrekke ons de cijfers van de in- en uitvoer te Laboean Soembawa van en naar Java (en Madoera) en de Buitengewesten over de jaren 1924 t/m 1933. Tevens de in- en uitvoer van en naar het Buitenland van eenige der belangrijkste producten of productengroepen over de jaren 1928 t/m 1933. Het in zijn geheel overnemen van dit uitgebreide cijfermateriaal zou te veel ruimte in beslag nemen en weinig overzichtelijk zijn. Van ieder uitvoerproduct, dat belangrijk genoeg is om te worden genoemd, willen wij daarom de hoeveelheid en de waarde over de crisisjaren 1931 t/m 1933 opgeven en deze vergelijken met den uitvoer gedurende de drie achtereenvolgende jaren, waarin deze (naar de hoeveelheid) het grootst was (in het tijdvak 1924 t/m 1933). Laboean Soembawa is verreweg de belangrijkste in- en uitvoerhaven van het Sultanaat. Over de in- en uitvoer van de kleine havens ontvangt het Centraal Kantoor voor de Statistiek geen gegevens. Door bemiddeling van Z. H. den Sultan van Soembawa verkregen wij van de demoengs cijfers over den uitvoer uit de kustplaatsen van hun resp. demoengschappen, over een wisselend aantal jaren vóór 1932. Deze cijfers geven, zooals blijken zal, soms een welkome aanvulling van de cijfers betreffende den uitvoer te Laboean Soembawa. De statistiek van de in- en uitvoer te Laboean Soembawa werd op het Geografisch Instituut te Utrecht gedeponoord.

²⁾ De bestemming van de uitvoerproducten der kleine havens zullen wij slechts bij uitzondering kunnen opgeven.

alleen regelt naar het doel, waarvoor zij gebruikt wordt, maar ook naar de prijzen der samenstellende deelen, terwijl bovendien ieder batikker weer zijn eigen wijze van wasmenging toepast. ¹⁾

De beteekenis van de bijenwas, waarvan men de soorten Roti, Soembawa en Timor onderscheidt ¹⁾ is wel gedaald: sinds c.a. 1860 begon de concurrentie van de goedkoope Europeesche aardwas en sinds 1905 die van de nog goedkoopere en bovendien op Java (Tjepoe) fabriekmatig gewonnen paraffine. ²⁾

De bijenwas heeft zich echter weten te handhaven; het schijnt, dat men het niet zonder menging met dit product kan stellen. Immers hoe is het anders te verklaren, dat de Kotei (de bijenwas), die in April 1926 prijzen deed van f 70—f 130 per picol, niet verdrongen werd door witte en gele B. P. M. paraffine, die resp. f 22 à f 25 en f 32 per picol kostte? ³⁾ Nadien is, zooals uit de uitvoertabel blijkt, een scherpe prijsdaling in het product opgetreden, tengevolge van de *algemeene malaise*, die in 1930 den omzet van alle batikcentra over geheel Java deed terugloopen. ⁴⁾

Het is wel opvallend, dat Soembawa ook leverancier is van nog twee bij de batiknijverheid gebruikte ingrediënten. Wij bedoelen den bast van *Peltophorum pterocarpum* Backer (in de batikkerij *soga djambal* genoemd) en het hout van *Cudrania javanensis* Tréc. (in het batikbedrijf *tëgërang-hout* genoemd). De uitvoerstatistiek, waarover wij beschikken, spreekt alleen van „verfhout” en „ander hout.” ⁵⁾

Wij vermoeden, dat onder het eerstgenoemde alleen het *tëgëranghout* (geelhout) moet worden verstaan, m. a. w. dat sogabast niet te Laboean Soembawa wordt uitgevoerd, dit laatste een exportproduct der kleine havens is. Wij geven den uitvoer van „verfhout” weer gedurende 3 achtereenvolgende jaren van hoogsten export

¹⁾ Volgens R. M. P. Soerachman. Het batikbedrijf in de Vorstenlanden. Med. van de Afdeling Nijverheid no. 1. Weltevreden 1927.

Zie ook J. E. Jasper en Mas Pirngadi. De Inl. Kunstnijverheid in Ned.-Indië (deel III de Batikkunst, p. 20—22).

²⁾ Zie Encyclopaedie van het Ned.-Indië, 2e druk 1918, artikel Batikken.

³⁾ Soerachman L 69, p. 25.

⁴⁾ P. de Kat Angelino. Batikrapport, deel I (West-Java), Weltevreden 1930, p. XVII.

⁵⁾ De uitvoer van „ander hout” (dan verfhout) is onbeteekenend. In 1933 werd voor f 182,— aan „ander hout” uitgevoerd, nadat sinds 1926 niets was geëxporteerd.

uit het tijdvak 1924 t/m 1933 en den uitvoer in de jaren 1931 t/m 1933.

Uitvoer van *verfhout* te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
{ 1925	111829 kg	—	f 27558,—
{ 1926	27497 „	—	„ 6655,—
{ 1927	83642 „	—	„ 20314,—
{ 1931	3267 „	—	„ 544,—
{ 1932	—	—	—
{ 1933	35562 „	—	„ 2842,—

Ook de kleine havens voerden geelhout en sogabast uit. In het demoengschap Taliwang-Djareweh¹⁾ werden in 1930 31½ picol (1945 kg) en in 1931 15 picol (926 kg) tēgēranghout uitgevoerd. In de uitvoerhaven van het demoengschap Seteloek: Laboean Sepakeh werden in 1928 3 picol (185 kg) en in 1929 14 picol (865 kg) geelhout geëxporteerd.

Het demoengschap Plampang voerde in 1930 540 picol (33350 kg) sogabast ter waarde van f 2160 uit.

Wij hebben hier te doen met een tweetal producten, die (evenals de was) niet alleen door schepen van de K. P. M., maar ook door Makassaarsche en Madoereesche prauwen worden vervoerd. Het doel van de reis is Soerabaja of Grissee, volgens Soerachman²⁾ is de laatste haven het belangrijkste voor den handel. De batikkerijen van Solo en Jogja voorzien zich aldaar van hetgeen zij aan verfhout en bast noodig hebben. Tēgēranghout en sogabast zijn grondstoffen, die bij het njoga, d. i. okergeelbruin kleuren van het batiksel gebruikt worden. Soerachman³⁾ vermeldt, dat men voor inferieure batiks sogā djambal en tēgēranghout niet gebruikt, maar volstaat met tingi-bast⁴⁾, zijnde de goedkoopste grondstof.⁶⁾ Voor

¹⁾ Deze demoengschappen waren tijdelijk gecombineerd.

²⁾ L 69, p. 23.

³⁾ L 69, p. 45.

⁴⁾ Bast van *Ceriops Candolleana* Arn. en *C. Roxburghiana* Arn.

⁵⁾ In Solo waren begin April 1926 de prijzen voor:

Soja-djambal 1e kwaliteit f 6,— per picol.

„ „ 2e „ „ 3,— „ „

Tingi „ 2,50 à f 4,50 per picol.

Tēgērang (Alor-kwaliteit) „ 50,— per picol.

een middelmatige soort sogā wordt o. a. gebruik gemaakt van het volgende mengsel:

20	deelen	sogā	djambal.
20	„	tingi	bast.
30	„	tëgëranghout.	

Het is bekend, dat ook in het batikbedrijf de synthetische kleurstoffen, uit Europa aangevoerd, hun intrede hebben gedaan. Toch hoeft men zich over de toekomst der natuurlijke verfstoffen nog niet ongerust te maken, zegt Soerachman:

„Wanneer men een plantaardig gekleurd doek n.l. naast een doek legt, dat met synthetische kleurstoffen is geverfd, dan valt het verschil onmiddellijk op. Bij de eerste ligt de kleurstof dik op de vezel, terwijl bij de laatste de kleurstof meer daarin is getrokken. Afgezien van deze eigenschap spelen de prijzen ook nog een rol bij de keuze van de verfstof. Voorloopig schijnen de natuurlijke kleurstoffen in het gebruik nog iets goedkooper te zijn, dan de synthetische, althans volgens de batikkers zelf, bij wie de factor tijd, in casu de vlugge afwerking met synthetische kleurstoffen nog geen punt van noemenswaardige overweging vormt.”¹⁾

Deze laatste opmerking wordt weersproken door het volgende, dat wij in het Batikrapport²⁾ over het sogā-verven vonden opgemerkt:

„De sogā-djawa³⁾, meestal vermengd met een of ander middel, behorende tot de beroemde fabrieksgeheimen in de batikindustrie, geeft de voorname bruine kleuren, waarvoor de Solo-batik zoo gezocht is; de verving op deze wijze kost zeer veel tijd, aangezien eerst na weken de gewenschte kleur verkregen wordt⁴⁾, terwijl de kosten zoo hoog zijn, dat alleen welgestelden zich een dergelijke batik kunnen aanschaffen. De kleuring met aniline verfstoffen duurt slechts een oogenblik. De batik wordt door de daarvoor bestemde mengsels gehaald, waarna de kleuring voltooid is.”

Ook wij zijn van meening, dat — zeker in de groote batikkerijen, waar vele mannen en vrouwen in loondienst werken — de factor tijd niet verwaarloosd mag worden. De duurte van de „echte”

¹⁾ Soerachman L 69, p. 20.

²⁾ L 36, deel I, p. XII.

³⁾ D. i. het mengsel van sogā-bast, tingi-bast en tëgëranghout.

⁴⁾ Jasper en Pirngadi (L 35, III, p. 42) noemen 15 dagen.

Solo-batik wordt echter mede veroorzaakt, doordat bij het njogaverven van superieure kwaliteit veel tēgēranghout en soja djambal moet worden gebruikt: de duurste grondstoffen. Wellicht is daaruit de sterke daling van den uitvoer van verfhout te Laboean-Soembawa te verklaren, een daling, die in 1932 haar laagste punt bereikte. De vraag naar superieure en middensoortige batiks, volgens Soerachman ¹⁾ in de jaren voor 1926 reeds in niet geringe mate verminderd, zal nog verder zijn afgenomen, om in 1932 bijkans nihil te worden. Toch zien wij in 1933 reeds eenig herstel in den uitvoer van tēgēranghout optreden, een herstel, dat zich ook bij den uitvoer van sogabast zal hebben voorgedaan, als is de soja djambal van Soembawa de duurste van den geheelen Archipel. ²⁾ Wij kunnen dus concludeeren, dat de uitvoer van drie van West-Soembawa's voornaamste boschproducten (was, geelhout en sogabast) vooral afhankelijk is van de koopkracht van de inheemsche bevolking van Java.

Het vierde boschproduct, dat in noemenswaardige hoeveelheid het land verlaat, is de lange peper. ³⁾ K. Heyne merkt op, dat lange peper (*Piper retrofractum* Vahl) vaak wordt verward met staartpeper (*Piper cubeba* L.), ook in de douane-statistiek. Voor West-Soembawa kunnen wij dit bevestigen. In de uitvoerstatistiek van Laboean Soembawa over de jaren 1924 t/m 1933, die het Centraal Kantoor voor de Statistiek ons verstrekke, wordt als uitvoerartikel „Cubeben” genoemd. *Piper cubeba* komt echter, voor zoover wij dit konden nagaan, in West-Soembawa niet voor, het is een heester, die in het westelijk deel van den Maleischen Archipel in het wild voorkomt en daar ook wordt aangeplant. ⁴⁾ De cilindrische vruchten van de lange peper werden ons eenige keeren getoond, de plant groeit in West-Soembawa in de bosschen. Wij meenen daarom, dat de „Cubeben” van onze uitvoerstatistiek met lange peper is gelijk te stellen. De volgende tabel geeft eenig denkbeeld van den uitvoer van dit boschproduct.

¹⁾ L 69, p. 48.

²⁾ Soerachman L 69, p. 24.

³⁾ Heyne, deel I, p. 524 en p. 532.

⁴⁾ L 26, deel I, p. 523.

Uitvoer van „Cubeben” te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
{ 1928	16050 kg	—	f 5085,—
{ 1929	8345 „	417 kg	„ 2841,—
{ 1930	168 „	2288 „	„ 903,—
{ 1931	130 „	124 „	„ 71,—
{ 1932	780 „	—	„ 78,—
{ 1933	371 „	—	„ 55,—

De havens van het demoengschap Taliwang-Djareweh voerden in 1930 18 picol (1112 kg) „tjabé goenoeng” (lange peper) uit. Uit de tabel blijkt, dat de uitvoer van dit product sinds 1928 steeds is verminderd en tevens, dat deze zoowel naar Java als naar de Buitengewesten gericht was. Daar volgens K. Heyne ¹⁾ Singapore verreweg de belangrijkste plaats van bestemming voor alle echte en onechte Cubeben uit den Archipel is, zal de uitvoer naar Java en de Buitengewesten wel de beteekenis van doorvoer hebben. Ook direct werd lange peper naar Singapore uitgevoerd. Aan „drogerijen en specerijen” werden n.l. van Laboean Soembawa naar „het Buitenland” in 1928, 1929, 1930, 1931, 1932 en 1933 resp. 3460, 827, nihil, nihil, 1116 en 563 kg bruto geëxporteerd. Volgens L. C. Coorengel ²⁾ is het grootste gedeelte van de lange peper, die in „Malakka” wordt ingevoerd weer voor export bestemd vnl. naar Britsch-Indië en Burma. Behalve als specerij wordt het product ook veel gebruikt in diverse medicamenten. Over de toekomst van de export van lange peper uit West-Soembawa is niets te zeggen, daar wij niet weten, wie in genoemde landen het product gebruiken en welken omvang dit gebruik heeft aangenomen.

Rottan is een boschproduct, dat sinds 1924 niet meer te Laboean Soembawa en in de kleine havens slechts in geringe hoeveelheden wordt uitgevoerd, weshalve wij van een bespreking van dit product afzien.

De eetbare vogelnestjes kunnen nog tot de boschproducten gere-

¹⁾ L 26, deel II, p. 524 en 532.

²⁾ De uitvoer van staartpeper en lange peper uit Nederlandsch Indië. Economisch Weekblad voor Ned.-Indië 1934, p. 648.

kend worden. Uit het politiek contract van 1905 (Bijlage B) blijkt, dat het verzamelen ervan alleen ten behoeve van den Sultan geschiedde, zonder dat daarvoor eenige belooning werd ontvangen (terwijl het geelhout aan den Sultan moest worden geleverd voor f 1 de picol). Beide monopolies zijn blijkens de Begrotingen van het Zelfbesturend Landschap Soembawa over de jaren 1918, 1919 en 1920 ¹⁾ vervangen door een uitvoerrecht op genoemde producten, waarbij de Hoofden een uitkeering van 90 % van de opbrengst van deze hasil ontvingen.

De uitvoer van vogelnestjes te Laboean Soembawa is sterk teruggegaan sinds de crisis. Eenige jaren daarvoor was de uitvoer belangrijker.

Uitvoer van eetbare vogelnestjes te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
{ 1925	71 kg	85 kg	f 4270,—
{ 1926	117 „	23 „	„ 2673,—
{ 1927	119 „	22 „	„ 2564,—
{ 1931	—	2 „	„ 30,—
{ 1932	—	1 „	„ 5,—
{ 1933	27 „	—	„ 380,—

Het is mogelijk, dat verder een zekere hoeveelheid vogelnestjes rechtstreeks naar Singapore gaat. Wij hebben daarover echter geen gegevens. Ook de eetbare vogelnestjes, die naar Java en de Buitengewesten worden verzonden, zullen voor een groot deel over Singapore hun weg naar China vinden.

Volgens een bericht in de Indische Mercur ²⁾ vindt het dalen van den uitvoer van „sarang boeroeng” in het regentschap Toeban (Oost-Java), waar nog in de jaren 1929 en 1930 een aanzienlijke uitvoer plaats had, zijn oorzaak in het in China heerschende geldgebrek.

Het schijnt hier op zijn plaats ook de beteekenis van de producten van de jacht voor den uitvoer in het licht te stellen. Het betreft vooral den uitvoer van *herten* en *hertevellen* en dien van

¹⁾ Opgenomen in: Begrotingen van de Zelfbesturende Landschappen in de Buitengewesten over de jaren 1918, 1919 en 1920. Uitgeg. door het Encyclopaedisch Bureau te Weltevreden 1919, 1920, 1921.

²⁾ 1933, no. 27, p. 412.

reptielhuiden. Onze statistiek van den uitvoer te L. Soembawa geeft noch over den uitvoer van herten noch over dien van hertehuiden cijfers. Ze onderscheidt slechts de uitgevoerde dieren in buffels, runderen, paarden en vee n. a. g. (niet afzonderlijk genoemd). Onder laatstgenoemde groep zijn ongetwijfeld de herten begrepen.

Gelukkig bezitten wij in de Jaarverslagen van den B. V. D. in den ambtskring Soembawa-besar gegevens over den uitvoer van herten. Hetzelfde geldt voor de uitgevoerde hertehuiden. De officiële statistiek kent slechts buffel- en koehuiden en huiden n. a. g. Ook hier bieden de bovengenoemde Jaarverslagen uitkomst.

Wij geven weer eenige jaren van hoogen uitvoer (van hertevellen) en plaatsen deze tegenover den uitvoer in de jaren 1931 t/m 1933.

Totale uitvoer van herten en hertevellen te L. Soembawa:

Jaar	Herten	Hertevellen
{ 1928	10 stuks	15753 stuks
{ 1929 ¹⁾	9 „	13297 „
{ 1930	1 „	3140 „
{ 1931	—	—
{ 1932	—	—
{ 1933	2 „	3602 „

Uit de tabel blijkt, dat de uitvoer van herten onbelangrijk is. De export van hertehuiden is van meer beteekenis. ²⁾ In een artikel in het Economisch Weekblad ³⁾ werden van den totalen uitvoer van hertehuiden over het jaar 1930 de volgende cijfers gegeven:

Export van hertevellen 1930.

Naar de Vereenigde Staten	17147 stuks
„ Singapore	11864 „
„ Hongkong	5187 „
Totaal	36827 stuks
o. a. van Makassar	25773 „
Totale waarde f	27000,—.

¹⁾ Het demoengschap Ampang voerde in 1929 nog 7 picol (432 kg), het demoengschap Alas 1.8 picol (111 kg) hertevellen uit.

²⁾ De waarde is in genoemde Jaarverslagen niet opgegeven.

³⁾ De handel in huiden en vellen in Ned-Indië. Ec. Weekbl, 1932, p. 89. 123 en 159.

Makassar blijkt dus een groot deel van de vellen te leveren. Naar ons bleek, gingen de hertevellen van Soembawa vooral naar Makassar. Celebes zelf, van ouds een land rijk aan herten, levert vermoedelijk nog het leeuwendeel van den export van deze haven. De looierijen in de Vereenigde Staten schijnen de grootste afnemers van hertevellen, zoodat te vermoeden valt, dat een deel van de voor Singapore bestemde vellen ook naar de Vereenigde Staten wordt verstuurd. In het genoemde artikel in het Economisch Weekblad wordt gezegd, dat de vraag naar hertenvellen zeer is afgenomen, zonder dat daarvoor een of meer oorzaken worden opgegeven.

De uitvoerstatistiek van Laboean Soembawa vermeldt verder als uitvoerproducten *buffelhorens* en *horens n. a. g.* Onder dit laatste zijn vooral hertehorens te verstaan. De uitvoer bedroeg vroeger aanzienlijk meer dan tegenwoordig.

Uitvoer van horens n. a. g. te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
{ 1924	1 kg	17669 kg	f 37048,—
{ 1925	22 „	14316 „	„ 17949,—
{ 1926	—	9459 „	„ 3695,—
{ 1931	—	5772 „	„ 1878,—
{ 1932	—	2736 „	„ 620,—
{ 1933	—	5076 „	„ 961,—

De tabel drukt duidelijk uit, welk een enorme prijsdaling dit artikel heeft ondergaan, een prijsdaling, die reeds in 1925 inzette.

De reptielhuiden, die West-Soembawa uitvoert, zijn te onderscheiden in slangen- en leguaanhuiden. Wij hebben over den uitvoer van beide producten slechts enkele gegevens.

In 1933 werden volgens het Jaarverslag van den B. V. D. in den ambtskring Soembawa-besar uitgevoerd 7065 *leguaanhuiden* en 457 *slangenhuiden*, terwijl het demoengschap Taliwang-Djareweh in 1930 20 lembar¹⁾ slangenhuiden exporteerde. Vol-

¹⁾ lembar (Mal.) = stuks.

gens H. Witkamp ¹⁾ nam Frankrijk ± 1928 de meeste leguaan- en slangenhuiden af. Volgens het eerder genoemde artikel in het Economisch Weekblad liep in 1931 het quotum van den uitvoer in slangenhuiden van alle Europeesche landen — Engeland uitgezonderd — belangrijk terug, terwijl daarentegen dat van Amerika tot het dubbele van de voorgaande jaren steeg. De oorzaak van deze verschuivingen is gelegen in de verhooging der Amerikaansche invoerrechten tot 30 % ad valorem op gelooide huiden, waardoor Europa, dat vroeger als looier voor de in Amerika benodigde huiden fungeerde, genoodzaakt werd, of zijn bedrijf naar de overzijde van den Oceaan te verplaatsen of wel zich gewonnen te geven aan zijn Amerikaanschen concurrent. Engeland werkt minder dan b.v. Frankrijk voor den export, het heeft van de Europeesche landen de grootste eigen consumptie. Leguaanhuiden gaven een dergelijke verschuiving niet te zien, vermoedelijk door een verhoogden uitvoer van de Philippijnen. In 1930 bedroeg de uitvoer van Ned.-Indië van reptielhuiden:

259600 stuks leguaanhuiden t. w. v. f 572000,—
en 1241456 „ slangenhuiden t. w. v. f 2372000,—

De prijzen zijn in de jaren 1929 t/m 1931 sterk gedaald. Onze gegevens betreffende den uitvoer van reptielhuiden in West-Soembawa zijn ontoereikend om de beteekenis van deze prijsdaling voor dezen export te kunnen nagaan.

Wij willen tenslotte de inzameling van de eigenlijke boschproducten (was, geelhout, sogabast, eetbare vogelnestjes en staartpeper) als middel voor de bevolking van West-Soembawa om haar inkomsten te vermeerderen, nader beschouwen. M. B. Smits ²⁾ zegt, dat deze inzameling in tijden van lage productenprijzen een belangrijk middel ter verhooging der inkomsten is en men in zulke tijden dan ook een toename van den uitvoer ziet. Om zulks voor West-Soembawa na te gaan, berekenen wij de waarde van den uitvoer van boschproducten in 1927 (een jaar van hoogconjunctuur) en het percentage van den uitvoer van deze producten van den totalen export van dat jaar. Hetzelfde doen wij voor het jaar 1933 (een jaar van lage productenprijzen).

¹⁾ H. Witkamp. De handel in reptielhuiden in Ned.-Indië en de reptielenvangst. Ind. Merc. 1929, p. 555 en p. 603.

²⁾ M. B. Smits. Over den landbouw in Ned.-Indië. Weltevreden 1929, p. 219.

Waarde van den uitvoer van boschproducten te Laboean Soembawa¹⁾

in 1927:

Was.	f 66364,—
Eetbare vogelnestjes.	„ 2564,—
Verfhout.	„ 20314,—
Cubeben.	„ 239,—
Totaal Boschproducten	f 89481,—

Totale waarde van den uitvoer in 1927 f 552881,—.

Aandeel van de boschproducten in percenten van den totalen uitvoer in 1927: 16,2 %.

Waarde van den uitvoer van boschproducten te Laboean Soembawa

in 1933:

Was.	f 7138,—
Eetbare vogelnestjes.	„ 380,—
Verfhout.	„ 2842,—
Cubeben.	„ 55,—
Totaal Boschproducten	f 10415,—

Totale waarde van den uitvoer in 1933 f 226708,—.

Aandeel van de boschproducten in percenten van den totalen uitvoer in 1933: 4,6 %.

De stelling van Smits geldt dus niet voor West-Soembawa. Eerder (p. 153) hebben wij erop gewezen, hoe de hoeveelheid en waarde van den uitvoer van eenige boschproducten in dit gebied samenhangt met de koopkracht van de inheemsche bevolking van Java (deze is, gelijk bekend, sinds ± 1930 zeer gedaald). Verder meenen wij, dat de door Smits geponeerde stelling wellicht geldt voor gebieden, waar men de teelt van overjarige handelsgewassen zeer heeft uitgebreid, maar niet voor streken als West-Soembawa, waar de bevolking beschikt over een aanzienlijk voedseloverschot (zooals uit de volgende paragraaf zal blijken), zoodat zij bij prijsval van de handelsgewassen, niet onmiddellijk behoeft over te gaan tot een verhoogde inzameling van boschproducten.

§ 2. *Bestuursmaatregelen ter bevordering van den landbouw, de uitwerking van deze maatregelen op het cultuurlandschap en de beteekenis van de agrarische productie voor het welvaartspeil der inheemsche bevolking.*

De bestuursmaatregelen, die in het belang van den landbouw sinds het politiek contract van 1905 zijn genomen, hebben zoowel

¹⁾ Daar de waarde van den uitvoer der kleine havens niet bekend is, moeten wij ons beperken tot de vergelijking van den export te Laboean Soembawa.

1
2 ten doel gehad de teelt van bepaalde gewassen te bevorderen, als, in het algemeen, de uitoefening van bepaalde landbouwsystemen aan te moedigen. Uit de vorige paragraaf bleek reeds, dat de ladangbouw niet onder deze landbouwstelsels is te rangschikken. In de verschillende manuscripten van Bestuurs- en andere ambtenaren, door ons aangehaald, is, wanneer het hoofdstuk „Landbouw” aan de orde komt, een verheerlijking van den sawahbouw en een veroordeeling van den ladangbouw regel. Dit verschijnsel staat niet op zichzelf. Ook in Centraal-Celebes toonden de Bestuursambtenaren geestdrift voor den sawahbouw.

Alb. C. Kruyt schreef (1924) daarover o.m.¹⁾: „Zoodra het Gouvernement vasten voet had gekregen in Midden-Celebes, begreep de besturende ambtenaar al dadelijk, dat een van de voorwaarden voor den vooruitgang van het land moest wezen, dat de Possoërs sawah's leerden aanleggen. De menschen wilden niets hiervan weten, maar het militaire bestuur dwong er hen toe Er was groote ontevredenheid hierover, maar de schrik voor de macht van het Gouvernement, die men gezien had bij de inneming van een paar versterkte dorpen, waar tal van strijdbare mannen zich hadden verzameld, zat er nog zoo in, dat men niet ongehoorzaam durfde zijn.”

In West-Soembawa is ook de sawahbouw zeer aangemoedigd in besprekingen met de demoengs en de kamponghoofden²⁾, maar men kan niet zeggen, dat de bevolking tot deze wijze van bodemgebruik gedwongen is. De controleur Lanting, die zich veel moeite getroostte om de bevolking van het nut van den sawahbouw te overtuigen, schrijft in zijn Dagboek (M. 12) over zijn tournée in Zuid-Ropang o. a.: „Verder werden de verlaten sawah's op de Sampar Selang tusschen Ropang en Beroe nagegaan. Deze beslaan een aanzienlijke uitgestrektheid en zijn gedeeltelijk bevoelbaar. Bij de besprekingen bleek de bevolking in het algemeen zeer genegen om tot sawahbouw over te gaan, mits zij slechts in hun tegenwoordige nederzettingen konden blijven wonen. Overeengekomen werd, dat het a.s. jaar 1930 met de sawahbouw een begin gemaakt zou worden.”

Ons is gebleken, dat men in 1932 nog niet tot sawahbouw in de

¹⁾ Alb. C. Kruyt. De beteekenis van den natten rijstbouw voor de Possoërs. Kol. Stud., Aug. 1924, p. 41—42.

²⁾ Zooals in het bijzonder de controleur Lanting meedeelt. (M. 12).

genoemde streek was overgegaan. Dit brengt ons tot de vraag, welke factoren het vasthouden van de bevolking aan den ladangbouw bepalen. De meeste van deze zijn van negatieven aard. Men zou wel tot sawahbouw willen overgaan, indien niet:

a. de gesteldheid van het terrein in sommige streken zoodanig was, dat men voor den aanleg van sawah's veel zou moeten terras-seeren;

b. het irrigatie-wezen in sommige streken onvoldoende was (veel damdoorbraak van bevolkingsstuwen) zoodat oogstmislukking voorkomt. Het mede-uitoefenen van ladangbouw door de kampong geeft verdeling van risico over twee landbouwstelsels;

c. de kennis van de sawahbewerking (o. a. ploegen) bij de bevolking van sommige streken onvoldoende was.¹⁾ Door de slechte bewerking van de sawah zouden — volgens inlichtingen, die wij niet door cijfers kunnen staven — de ladangs, die op maagdelijke boschgrond zijn aangelegd, een hogere opbrengst per ha geven.

Verder is er de psychologische factor: afgezien van de vraag of ladangbouw minder werk vraagt per oppervlakte-eenheid dan sawahbouw²⁾, is het eerste systeem aantrekkelijker, omdat het meer vrijheid en afwisseling biedt. Hierop wees de landbouwconsulent J. B. Hageis.³⁾ Doordat het bosch in West-Soembawa geen roofdieren en — volgens zeggen der bevolking — weinig giftige slangen herbergt, is de psychologische factor van nog meer beteekenis. Alle hierboven genoemde factoren hebben reeds van ouds hun invloed doen gelden. In de laatste vijftien jaren is daarbij de boschreserveering gekomen, een factor, die, zooals wij zagen, aan de onbepaalde uitoefening van den ladangbouw grenzen stelt. Een nieuwe factor trad tenslotte in 1929 met de invoering van de landrente op. Het feit, dat sawah's, jaarlijks beplante tegalans en permanente tuinen landrenteplichtig zijn en ladangs niet, moet van

¹⁾ Het uitzaaien van de rijst op de sawah's, in plaats van het kweken van bibit op aparte bedden, zooals hier en daar nog voorkomt, bewijst dit ook.

²⁾ M. B. Smits (L. 65, p. 17) gaf een bedrijfsanalyse van den padi-ladangbouw van het kappen tot den oogst. Over deze periode zou de arbeidsaanwending geringer zijn dan bij den sawahbouw over dezelfde tijdsruimte. B. J. Hageis (zie noot 3) achtte de door Smits gegeven cijfers voor de arbeidsaanwending in den ladangbouw te laag. Meerdere onderzoekingen zullen moeten volgen, voor men de kwestie zal kunnen oplossen. In West-Soembawa gold de sawahbouw als meer werk eischend. In verband met de op lage trap staande irrigatie- en bewerkingstechniek (zie ad. b en c) lijkt ons dit aannemelijk.

³⁾ J. B. Hageis. Ladangbouw. Landbouw 1930—'31, p. 43. Zie ook Tectona 1931, p. 604.

invloed zijn op de keuze van het landbouwsysteem door de bevolking. Voor wij daarop nader ingaan, willen wij eerst de verdere bestuursmaatregelen ter bevordering van den landbouw vermelden.

Wat de sawahbouw in het algemeen betreft, valt in de eerste plaats de verbetering van een aantal bevolkingsstuwen te noemen, waardoor een uitbreiding van het bevoelbare sawahoppervlak tot stand kwam (zie Hoofdstuk III § 3). In 1918 werd voor irrigatiewerken een bedrag besteed van *f* 2416,99¹⁾, in 1929, 1930 en 1931 werden resp. *f* 710,35, *f* 1305,25 en *f* nihil uitgegeven voor „onderhoud en herstelling van bevoeiings- en afwateringswerken.”²⁾

In het belang van den landbouw werden verder door het Zelfbestuur gelden bestemd voor „den aankoop van zaden, beter plantmateriaal en landbouwgereedschappen.” In de jaren 1916, 1917 en 1918 werden daarvoor uitgegeven resp. *f* 616,83, *f* 676,85³⁾ en *f* 390,35³⁾; in het jaar 1930 werd *f* 2000 uitgetrokken voor den aankoop van zaadpadi ter verstrekking aan de inheemsche bevolking in voorschot, maar werd niets uitgegeven, terwijl in 1931 geen gelden voor het begrootingshoofdstuk „Landbouw” werden uitgetrokken.⁴⁾

Misschien ligt het aan de ervaringen, die het Bestuur met de bovengenoemde wijze van bevordering van den landbouw soms opdoet, dat de belangstelling ervoor vermindert. Een treffend voorbeeld hiervan geeft de voormalige controleur Lanting.⁵⁾ Het betreft een geval van verstrekking van plantmateriaal van *Coffea arabica*. . . . „toen bibit werd gekocht en een plaats voor kweekbed werd vastgesteld, zei men wel overal ja en amen op, doch van andere zijde vernam ik later, dat men uiterst benauwd was om koffie te planten en het slechts onder dwang deed, vanwege de vrees voor de landrente, die ervan geheven zou worden. Naar ik later vernam is er van de uitgezaaide bibit niets terecht gekomen, wat echter ook aan de bibit gelegen kan hebben.” . . .

In het algemeen was het plantmateriaal, waarover in de begrotingen wordt gesproken, bestemd voor de proefvelden, waarop

¹⁾ Landschapsbegrooting van Soembawa 1920 (L 4, p. 210). De geraamde totale uitgaven voor het jaar 1918 bedroegen *f* 274265,50 (L 4, 1918, p. 248).

²⁾ M. 20. In die jaren was het totaal der uitgaven resp. *f* 327584,28, *f* 352448,68 en *f* 311522,90.

³⁾ Vide de begrootingen van het Landschap Soembawa over de jaren 1918, 1919 en 1920 (L 4).

⁴⁾ M. 20.

⁵⁾ M. 12.

betere padi-soorten werden gedemonstreerd. Op de proefvelden in Ropang werd (1928) een productie van 60 pikol droge padi per ha verkregen ¹⁾, een opbrengst, die veel hoger is, dan die van de sawah's der bevolking (zie Hoofdstuk III § 3). Wij meenden op te merken, dat de opbrengsten op deze proefvelden verkregen, niet veel indruk op de bevolking maakten. Een uitgebreide credietverstrekking voor den aankoop van bibit en werktuigen, naast voortgezette irrigatieverbetering zullen slechts de rijst-opbrengst kunnen vermeerderen. Intusschen kan men deze zaken wenschelijk, maar niet urgent noemen. West-Soembawa produceert voldoende rijst voor de voedselvoorziening van zijn bevolking en heeft reeds jarenlang een belangrijk uitvoerexcedent van dit product.

Wij geven eerst 3 jaren, waarin de uitvoer van *gepelde rijst* het hoogst was, om deze te kunnen vergelijken met den uitvoer van de malaise-jaren 1931, 1932 en 1933.

Uitvoer van gepelde rijst te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
{ 1924	267204 kg	1978 kg	f 30858,—
{ 1925	7440 „	28230 „	„ 4715,—
{ 1926	15440 „	93000 „	„ 15375,—
{ 1931	6170 „	9581 „	„ 1284,—
{ 1932	82368 „	20894 „	„ 4817,—
{ 1933	180416 „	8095 „	„ 7462,—

De kleine havens voeren aanzienlijke hoeveelheden gepelde rijst (beras) uit. In het jaar 1931, een jaar van geringen uitvoer te Laboean Soembawa (zie boven), bedroeg de uitvoer van beras in de kleine havens van de demoengschappen:

Taliwang-Djareweh	1597	pikol
Ampang	55	„
Alas	6354	„
Oetan	2968	„
Ree	11	„
Seteloek	1190.5	„
Totaal	12175.5	pikol of 751959 kg

¹⁾ Volgens den controleur Seegeler (M. 11).

Hier hebben wij een geval, waaruit blijkt, dat de cijfers van de officiële statistiek een onjuist beeld geven van den uitvoer van het Sultanaat Soembawa! De uitvoer uit de kleine havens is veel belangrijker dan die te Laboean Soembawa. Nog opvallender is het verschil bij den uitvoer van *ongepelde rijst* (padi).

Uitvoer van ongepelde rijst te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
{ 1924	397877 kg	—	f 26997,—
{ 1925	25990 „	—	„ 2075,—
{ 1926	—	—	—
{ 1931	—	—	—
{ 1932	34772 „	—	„ 1122,—
{ 1933	56420 „	—	„ 530,—

Terwijl te Laboean Soembawa in 1931 dus in het geheel geen padi werd uitgevoerd, was de export in de andere havens van het Sultanaat nog belangrijk:

Uitvoer van ongepelde rijst in 1931 in de demoengschappen:

Taliwang-Djareweh . . .	13406 pikol
Alas	8596 „
Oetan	450 „
Ree	170 „
Totaal	22622 pikol of 1397135 kg

Bovendien voerden de demoengschappen Ampang, Alas, Oetan, Lape-Lopok en Seteloek in 1931 resp. nog 300, 71610, 32660, 30 en 18270 ikat (bossen) padi van onbekend gewicht uit.

De vier voorgaande tabellen toonen voldoende aan, dat West-Soembawa een rijst-exportland van beteekenis is.¹⁾ Ook blijkt,

¹⁾ Opvallend is, dat ook gepelde rijst wordt ingevoerd te Laboean Soembawa: in 1931, 1932 en 1933 resp. 12251 kg, 6618 kg en 931 kg voornamelijk uit de Buitengewesten. Du Croo (L 11, p. 596) vermeldt dezen rijstimport ook (1917) en deelt mee, dat ze in hoofdzaak bestemd is voor de consumptie van Europeanen, Vreemde Oosterlingen en de militairen (van het toen nog bestaande garnizoen). Wij hebben geen gegevens om dit te bevestigen, maar wijzen erop, dat een deel van de b.v. naar Laboean Hadji (Lombok) uitgevoerde, ongepelde rijst, als „gepelde rijst uit de Buitengewesten” kan terugkeeren.

dat de uitvoer nogal onregelmatig is, zoowel naar hoeveelheid als bestemming. Nu eens zijn de Buitengewesten, dan weer Java en Madoera de grootste afnemers. De uitgevoerde hoeveelheid is natuurlijk vooral afhankelijk van het slagen van den oogst, zoo is de droogte van 1925 ongetwijfeld mede oorzaak van het sterk terugloopen van den uitvoer van gepelde en ongepelde rijst in dat jaar te Laboean Soembawa en wellicht heeft deze droogte ook nog invloed gehad op den uitvoer van 1926.¹⁾ Verder zijn prijs-schommelingen natuurlijk evenzeer van invloed op den export. Niettegenstaande de voortgaande waardedaling van het gepelde en ongepelde product in de jaren 1931, 1932 en 1933 nam de uitgevoerde hoeveelheid toch toe. De bevolking moge door deze waardedaling in haar inkomsten zijn getroffen, de productie van haar voornaamste voedingsmiddel staat op gezonde basis.

Wat de bestemming der ongepelde rijst aangaat, vernamen wij, dat een groot deel naar de rijstpellerij te Laboean Hadji wordt verzonden (vnl. de export der westelijke demoengschappen), terwijl de te Laboean Soembawa uitgevoerde padi, die blijkens de tabel alleen voor Java en Madoera bestemd is, vooral door de rijstpellerijen in Banjoewangi wordt afgenomen. De gepelde rijst gaat zoowel naar Java en Madoera als de Buitengewesten. West-Soembawa schijnt aangewezen op het voorzien in de behoefte van de rest van de residentie Timor en Onderhoorigheden. Dit gebied kan het volgens M. B. Smits²⁾ zoo noodig zonder invoer stellen, maar in geval van misoogst van de maïs, het hoofdvoedsel in een groot deel van het gewest, is rijstimport noodzakelijk. Een deel van West-Soembawa's uitvoer van gepelde rijst naar de Buitengewesten zal verder voor de Molukken, Menado en de Zuideren Oosterafdeeling van Borneo, alle rijstimporterende gebieden, bestemd zijn.³⁾

Als landbouwexportgewas is de *katjang hidjau* nog belangrijker dan de rijst. Ook Bima heeft een aanzienlijken uitvoer. Voor het geheele eiland Soembawa werden door de Jaarverslagen van den Landbouwvoorlichtingsdienst (in 1926 voortgezet als Verslagen van de Afdeeling Landbouw) de volgende cijfers gegeven:

¹⁾ M. B. Smits toonde deze invloed ook in andere deelen van de Buitengewesten aan. (L 66, p. 93—140).

²⁾ L 68, p. 102.

³⁾ Zie Smits L 68, p. 101, 102 en 103.

Katjang hidjau uitvoer van Soembawa:	
in 1923	36910 pikol
1924	± 27856 „
1925	± 2346 ton ¹⁾
1926	2187 „
1927	1550 „

Smits geeft in zijn beschouwingen over „de voornaamste mid-delen van bestaan van de inlandsche bevolking der Buitengewesten” geen cijfers over den uitvoer van katjang hidjau van het gewest Timor en Onderhoorigheden, maar zegt, dat deze uitvoer belang-rijk moet zijn. ²⁾

Merkwaardig is, dat de officiële statistiek van Laboean Soem-bawa katjang hidjau niet onder de uitgevoerde producten plaatst. Wellicht dat Smits daarom geen officiële uitvoercijfers kon geven. Dank zij de cijfers, die de demoengs ons verstrekten, kunnen wij ons toch een denkbeeld vormen van den uitvoer van katjang hidjau uit West-Soembawa.

De uitvoer van katjang hidjau bedroeg in de jaren 1928 en 1931 in de demoengschappen:

	1928	1931
Taliwang-Djareweh	— ³⁾	7371 pikol
Ampang	40 pikol	—
Alas	2412 „	7647 „ ⁴⁾
Oetan	993 „	2798 „
Ree	283 „	1362 „
Seteloek	3255 „	3727,9 „
Totaal	6983 pikol	22905.9 pikol

Wanneer wij aannemen, dat Taliwang in 1928 een uitvoer heeft gehad, ongeveer even groot als die van Alas (ruim 2000 pikol), dan blijkt dat de uitvoer in 1931 veel grooter was. De uitvoer in het laatstgenoemde jaar (22905.9 pikol of 1414668 kg) is bijna even

¹⁾ Tonnen van 1000 kg.

²⁾ L 66, p. 23.

³⁾ De demoeng kon geen cijfers over dit jaar opgeven.

⁴⁾ En 200 „blanse” katjang hidjau (Blanse = vermoedelijk een verbastering van een Makassaarsch woord voor zak (balassé). Mededeeling van den heer H. Koot te 's Gravenhage.

groot als de export van het geheele eiland in het jaar 1927 (1550 ton). Het schijnt dus wel, alsof de malaise, die in 1931 den uitvoer van bijna alle producten deed terugloopen, geen invloed heeft gehad op den export van katjang hidjau. Het is moeilijk om hiervoor een verklaring te geven. Vooropgesteld moet worden, dat Soembawa een monopolie-positie inneemt wat den uitvoer van dit product betreft. ¹⁾ Deze is, naar ons bleek, vooral naar Java gericht. Heyne ²⁾ deelt mee, dat Java katjang hidjau uitvoert naar Singapore en invoert van Rangoon. De verklaring van dit eigenaardige verschijnsel ligt in het grootte-verschil van de boontjes. Die van Java zijn vrij groot en daarom geschikt voor het maken van meel, de Rangoon-boontjes zijn zeer klein en daarom geschikt voor het maken van tao-gé. ³⁾ Ook de katjang hidjau van Soembawa leek ons een kleine soort te zijn. De export van de katjang hidjau van Java is echter, volgens Heyne, belangrijk geringer dan de import en ook zou in de Buitengewesten een belangrijk tekort te dekken vallen.

De demoeng Ree, die ook de waarde van de in zijn demoengschap uitgevoerde artikelen opgaf, besomt deze van de 283 pikol, die in 1928 aldaar werden geexporteerd op f 2121,75 en die van de uitgevoerde 1362 pikol in 1931 op f 3617,14 zoodat de waarde in 3 jaar tijds van $\pm f 7,50$ p. pikol op $\pm f 2,65$ p. pikol zou zijn gedaald.

Dat de uitvoer nochtans is toegenomen, hangt wellicht samen met een verhooging der productie door uitbreiding van het sawahareaal in de westelijke demoengschappen (waarover straks nader), een uitbreiding wellicht door de goede prijzen voor landbouwproducten omstreeks 1926, veroorzaakt. De verhoogde export tegen verlaagde prijzen in 1931 bewijst, dat de cultuur de prijsdaling heeft opgevangen. De toekomst van de teelt van dit oude cultuurgewas schijnt daarom gunstig, hetgeen te meer verblijdend is, omdat de boontjes een vitaminenrijk volksvoedsel vormen. De katjang hidjau is daarom met succes aangewend ter voorkoming en genezing van beri-beri. ⁴⁾

Het Verslag van de Afdeeling Landbouw over 1926 ⁵⁾ zegt, dat

¹⁾ K. Heyne L 26, p. 838 vermeldt, dat Lombok ook een overschot voor den uitvoer beschikbaar zou hebben, zonder dit met cijfers te bewijzen.

²⁾ L 26, p. 837 en 838.

³⁾ Dit zijn de ontkiemde en van de zaadhuid ontdane boontjes, als toespijs bij de rijst vnl. door Chineezen, maar ook door Inlanders genuttigd.

⁴⁾ Zie Heyne L 26, p. 837.

⁵⁾ p. 50.

evenals de katjang hidjau, de *uien* behooren tot de voornaamste uitvoerartikelen van Soembawa. Voor West-Soembawa geldt dit niet. Volgens den gezaghebber Zandman (1919)¹⁾ nam het Bestuur in deze onderafdeeling eerst in 1918 een proef met de uiencultuur, teneinde meer dan tot dusver, de sawah's voor de cultuur van tweede gewassen te doen benutten. De cultuur heeft hier echter nog op verre na niet de beteekenis, die ze van ouds in Bima bezit. Bima leverde in 1925 het leeuwendeel van het gewest Timor en Onderhoorigheden, hetgeen uit de volgende tabel blijkt:

Uitvoer van uien in 1925.

Timor en Onderhoorigheden . ²⁾	3529 ton ⁴⁾
Afd. Soembawa ³⁾	3453 „

De uitvoer van uien te Laboean Soembawa was in dat jaar nihil. In 1926 werden uit deze haven 744 kg en in 1927 4340 kg uitgevoerd, waarna gedurende de jaren 1928, 1929 en 1930 geen export meer plaats had. In 1931, 1932 en 1933 verlieten weer resp. 6273, 1542 en 2444 kg uien, vnl. voor de Buitengewesten bestemd via Laboean Soembawa het land, terwijl de demoeng van Taliwang-Djareweh over 1930 een uitvoer van 100 pikol (6176 kg) uien voor zijn demoengschap opgaf. De export van West-Soembawa is dus van geringe beteekenis. Dit blijkt ook uit den invoer van uien te Laboean Soembawa: in 1933 b.v. werden 10494 kg uit de Buitengewesten en 639 kg uit Java en Madoera ingevoerd. De invoer overtrof dus in dat jaar den uitvoer verre. Hieruit volgt, dat de uiencultuur van West-Soembawa nog niet aan de vraag in eigen land kan voldoen, waarbij echter in het oog gehouden moet worden, dat van het gewas ui (*Allium*) diverse soorten voorkomen⁵⁾, zoodat bij toenemende productie van één inheemsche soort toch invoer van andere soorten kan blijven bestaan.

C. W. Bagchus⁶⁾ meent, dat (althans op Java) voorzichtigheid met het aanmoedigen van de cultuur geboden is. Goede prijzen zullen spoedig tot overproductie leiden en deze heeft, met het oog op het betrekkelijk beperkt verbruik van het product, weer prijsdaling tengevolge. De in 1925 uit de gewesten Bali en Lombok,

¹⁾ M. 9.

²⁾ Ontleend aan Smits L 66, p. 15.

³⁾ Ontleend aan Verslag v. d. Afdeeling Landbouw 1926, p. 50.

⁴⁾ Van 1000 kg.

⁵⁾ Zie Heyne L 26, p. 439.

⁶⁾ C. W. Bagchus. De uiencultuur op Java. Landbouw 1926/'27, p. 659.

en Timor en Onderhoorigheden aangevoerde uien waren echter belangrijk lager in prijs dan de uit West-Java naar Sumatra, Borneo en Singapore uitgevoerde. ¹⁾ De cultuur in West-Soembawa schijnt voor uitbreiding vatbaar, indien zij de inheemsche behoefte door het telen van verschillende soorten beter dan tot dusver gaat bevredigen en zich, gelijk de cultuur in Bima, met lage prijzen tevreden stelt om daardoor in Oost-Java en in de Buitengewesten te kunnen concurreren met het product van Java.

De andere éénjarige gewassen, die in ons gebied geteeld worden, voert men niet of in geringe mate uit. Het eerste is het geval met de *aardnoten*, waarvan de teelt \pm 1920 door het Bestuur is aanbevolen.

„Gepelde en ongepelde *Arachides*” werden in 1931, 1932 en 1933 nog tot een gewicht van 3573, 3531 en 1676 kg te Laboean Soembawa ingevoerd.

Van *gekorven tabak* heeft West-Soembawa een zeer geringen uitvoer. Te Laboean Soembawa bedroeg deze in 1931, 1932 en 1933 resp. 30, nihil en 20 kg. De demoeng Alas gaf over 1929 een uitvoer van 1100 „toempi ²⁾ tembakau” op. De invoer van gekorven tabak te Laboean Soembawa bedroeg in 1931, 1932 en 1933 resp. 135, 199 en 2498 kg, is dus belangrijker dan de uitvoer. Toch kan deze invoer niet groot genoemd worden en de tabakcultuur des lands schijnt daarom tamelijk wel in de behoefte van de inheemsche bevolking aan gekorven tabak te kunnen voorzien.

Maïs werd te Laboean Soembawa na 1926 niet meer uitgevoerd. In 1930 exporteerde het demoengschap Taliwang-Djareweh nog 6247 pikol of 385815 kg, een niet onaanzienlijke hoeveelheid. Invoer van maïs te Laboean Soembawa had gedurende het tijdvak 1924 t/m 1933 alleen in 1930 plaats (186 kg). Er blijkt uit, dat de verbouw van maïs, die, zooals wij vroeger vaststelden, in het geheele land (meest op ladangs) voorkomt, eerder een overschot dan een tekort oplevert, maar ook, dat de cultuur hoofdzakelijk tot de bevrediging van eigen behoefte dient.

Van de overjarige gewassen, die in West-Soembawa gecultiveerd worden, is de *koffie* reeds herhaaldelijk genoemd. Dat de inmening van het Nederlandsche Bestuur in de zaken van een inlandsch

¹⁾ Zie Bagchus L 3, p. 657.

²⁾ toempi (Mal.) = plak.

koffie
rijke soms een direct gunstig gevolg kan hebben voor de uit-
oefening van een bepaalde cultuur, mag blijken uit hetgeen de
kapitein Boonstra in 1909 omtrent de bevolkingskoffiecultuur
meedeelt. ¹⁾ Hij schrijft: „Aan de noordelijke hellingen van den
Batoe Lantee komen van Batoe Doelang tot Kadok uitgestrekte
koffietuinen voor, die evenwel door de hebzucht der vorsten ²⁾
in verval zijn geraakt. Sedert echter aan den Sultan te kennen is
gegeven, dat hij zijn koffie heeft te koopen, als hij koffie wil
drinken, zijnde heffing, niet voorkomende in Staat B van het
Politiek Contract, onwettig, is de bevolking weer begonnen de tuinen
schoon te maken en te onderhouden.”

Wij zien hier een in het cultuurlandschap aanwijsbaar gevolg
van het Contract van 1905.

Du Croo ³⁾ noemt koffie niet onder de in 1917 uitgevoerde
producten van het eiland, zoodat het waarschijnlijk is, dat tot
 \pm 1920 de cultuur eigen consumptie diende. Daarna is de „Java-
koffie” te Amsterdam gestadig in prijs gestegen, om in 1928 haar
hoogste punt te bereiken. ⁴⁾ Voor wij op den uitvoer van *Arabica*-
koffie, die door deze prijsstijging werd veroorzaakt, nader ingaan,
willen wij eerst de proefaantplant bespreken, die het Bestuur in
1918 met de cultuur van *Robusta*-koffie nam bij de kampongs
Rarak, Roengis (Dp. Taliwang), Mantar (Dp. Seteloek) en Nang-
kalanong (Dp. Djareweh). De gezaghebber Zandman meldt in
1922 ⁵⁾ dat bij Mantar en Nangkalanong de plantjes nagenoeg alle
op 1½ à 2-jarigen leeftijd stierven. De cultuur had bij Rarak en
Roengis meer succes, hoewel daar óók veel jonge planten dood
gingen.

In 1932 deelde men ons mee, dat de cultuur nog zeer weinig
te beteekenen had. Alleen in 1930 en 1933 vond te Laboean Soem-
bawa uitvoer van *Robusta* plaats en wel resp. 7845 en 440 kg.

De uitvoer van *Arabica*-koffie te Laboean Soembawa is belang-
rijk genoeg om hier van 1924 af een plaats te vinden. ⁶⁾

¹⁾ M. 6.

²⁾ Zie ook Elbert L 17, II, p. 117 hierover.

³⁾ L 11.

⁴⁾ Grafiek no. 2 in G. C. W. Chr. Tergast. Med. van de Afd. Landbouw no. 15.

⁵⁾ M. 9.

⁶⁾ In de Statistiek wordt zij genoemd „Koffie, gepelde, andere”. Volgens mede-
deeling van het Centraal Kantoor voor de Statistiek is deze koffie met *Arabica* gelijk
te stellen.

Uitvoer van *Arabica*-koffie te Laboean Soembawa. ¹⁾

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1924	103 kg	49976 kg	f 51271,—
1925	—	52793 „	„ 66379,—
1926	72 „	75932 „	„ 104020,—
1927	—	85132 „	„ 105478,—
1928	—	14369 „	„ 16400,—
1929	150 „	50015 „	„ 46162,—
1930	—	37425 „	„ 30779,—
1931	—	69830 „	„ 49837,—
1932	—	43274 „	„ 25508,—
1933	2810 „	9781 „	„ 4547,—

Ook naar „het Buitenland” had uitvoer van „koffie v. a. s.” plaats en wel in 1929, 1930, 1931, 1932 en 1933 resp. 2714, 9551, nihil, 64 en 19636 kg. Het zou echter onjuist zijn te meenen, dat deze laatstgenoemde cijfers alleen den uitvoer naar landen buiten Ned.-Indië aangaven. Waarschijnlijk vindt het grootste deel van de voor „de Buitengewesten” bestemde koffie via Makassar eveneens zijn weg naar Singapore. Vermoedelijk komt de Soembawa-koffie, die te Makassar wordt aangevoerd, als Timorkoffie in den handel. ²⁾ Overzien we de uitvoertabel dan blijkt, dat in 1927 de uitvoer het hoogst is geweest, terwijl over 1926 de hoogste waarde per kg is opgegeven. Dit komt overeen met het prijsverloop van Bali-koffie, door Tergast in een grafiek voorgesteld, die in 1926 hooge toppen vertoont. ³⁾ Een tweede prijsstijging van Bali-koffie in 1928 teekent zich in onze uitvoertabel niet af. Wij hebben er eerder al op gewezen, hoe wisselvallig de oogsten van de *Arabica* kunnen zijn. Dat het oogstresultaat zich ook in de uitvoerstatistiek moet afteekenen, is duidelijk. Zoo zien wij in 1927, 1929 en 1931 groote uitvoeren, niettegenstaande voortgezette waardedaling van het product, tegen geringere uitvoeren in 1928 en 1930. Dit komt overeen met de jaarlijksche afwisseling van goede en slechte oogsten, die wij in Hoofdstuk III § 2 vermeldden. De goede prijzen van het

¹⁾ De kleine havens voeren geen koffie uit, hetgeen uit de ligging van de tuinen t. o. v. Laboean Soembawa te verklaren is.

²⁾ Misschien wordt ook een deel ervan als Boenginkoffie (onder deze naam komt de koffie van de Zuidelijke Toradjalanden in den handel) te Makassar uitgeoerd. Zie Verslag van de Afd. Landbouw 1927, p. 73.

³⁾ L 73, grafiek no. 3.

product omstreeks 1926 en volgende jaren zijn aan de bevolking ten goede gekomen, dank zij de onderlinge concurrentie van de Chineesche exporteurs. De controleur Seegeler deelt dan ook mee (1928), dat de bevolking haar tuinen is gaan uitbreiden.¹⁾ Intusschen zijn sinds 1923 de prijzen van de Ned.-Indische Arabica-soorten (Angkola-, Bali-, Boengin- en Timor-) steeds verder gedaald. Voor het jaar 1934 wordt hieromtrent gemeld²⁾: „Ook dit jaar viel wederom een geleidelijke afbrokkeling der prijzen van de verschillende Arabica-soorten, welke Nederlandsch-Indië voortbrengt, te constateeren. Zoo daalde de prijs van Timor en Boengi³⁾ tot 25, die van Angkola tot 24 ct per $\frac{1}{2}$ kg, zulks voornamelijk tengevolge van de alom verminderde koopkracht, waardoor het gebruik in hoofdzaak tot de goedkoopere kwaliteiten werd beperkt. Vanzelfsprekend kwam een en ander het sterkst tot uiting in landen met gedeprecieerde valuta, zooals Denemarken en Scandinavië, welke van oudsher het voornaamste afzetgebied voor fijne en belegen kwaliteiten vormden.”

Evenwel heeft sinds 1933 de bevolkingskoffiecultuur in West-Soembawa nog een bijzondere stimulans ondergaan. In dat jaar is concessie verleend aan een hoofdzakelijk met Zweedsch kapitaal werkende cultuurmaatschappij tot uitoefening van een grootlandbouwbedrijf op de noordwesthelling van den Tambora. Ongeveer op dezelfde plaats heeft zich vroeger de cultuuronderneming „Kenanga” uitgestrekt, die aldaar koffie en klappers aanplante, maar volgens Rahm (1924)⁴⁾ door een onverstandig financieel beheer te gronde is gegaan. Jasper⁵⁾ noemt reeds den treurigen staat, waarin deze onderneming in 1908 verkeerde, hetgeen hij aan moeilijkheden met het verkrijgen van werkkrachten en de slechte verbinding met de kust toeschrijft. Welke ook de oorzaken van het mislukken der onderneming geweest mogen zijn, het is wel merkwaardig, dat men in het malaise-jaar 1933 op de waterlooze hellingen van den Tambora opnieuw een grootlandbouwbedrijf durfde oprichten. Naar wij vernamen heeft de onderneming Arabica-bibit van de bevolkingstuinen in West-Soembawa aangekocht en wilde zij eveneens den oogst van deze tuinen opkopen. Het is thans

¹⁾ M. 11.

²⁾ In- en Uitvoer 1935, p. 44.

³⁾ Moet zijn Boengin.

⁴⁾ M 14.

⁵⁾ L 34, p. 91.

nog niet te zeggen, welke invloed deze onderneming verder op de bevolkingskoffiecultuur van ons gebied zal gaan uitoefenen.

Het feit, dat de door West-Soembawa uitgevoerde *Arabica*-koffie een fancy-product is, dat hoogere prijzen maakt dan b.v. de *Robusta* en andere soorten, is oorzaak van den vrij grooten invoer van deze koffie-soorten. Zoo werden te Laboean Soembawa in 1933 ingevoerd resp. 1450 kg gepelde Java-koffie, 7592 kg gepelde *Robusta*- en 3015 kg gepelde „andere” koffie ter waarde van resp. f 460, f 2190 en f 865. De duurste geïmporteerde soort, de Java (*Arabica*-) koffie blijft met een waarde van f 0,32 per kg beneden de uitgevoerde *Arabica*, die in 1933 met een uitvoer van 12591 kg ter waarde van f 4547 op f 0,36 per kg kwam.

Het is daarom begrijpelijk, dat de cultuur van de hoogwaardige *Arabica* bij de bevolking veel meer populair is, dan die der door het Bestuur ingevoerde *Robusta*. Thans, nu de prijzen zoo gedaald zijn, wacht de bevolking rustig op betere tijden en toont het geldgebrek in de kampongs, in welker omgeving de cultuur wordt uitgeoefend, de gevolgen van de verminderde export.

Van geringer beteekenis dan de koffiecultuur, moet die van *klappers* genoemd worden. Uit gegevens van Zollinger (Hoofdstuk II) blijkt, dat in het midden van de 19e eeuw West-Soembawa een geringe aanplant van cocospalmen had en klapperolie moest invoeren. Het laatste product wordt nog ingevoerd, maar er staat thans een uitvoer van copra (en cocosnoten) tegenover.

Du Croo ¹⁾ geeft over 1917 een uitvoer op van 228 pikol (14081 kg) copra te Laboean Soembawa en 61 pikol (3767 kg) copra te Laboean Balat. Waarschijnlijk is na dat jaar de uitvoer van copra, zij het met schommelingen, toegenomen, want M. B. Smits ²⁾ constateerde een algemeene toename van den export van dit product in de Buitengewesten, over het tijdvak 1915—1925. In het bijzonder was deze toename in het oostelijk deel van den Archipel belangrijk. In 1925 en volgende jaren beleeft de copra een hausse, waarop dan omstreeks 1930 ook bij dit artikel een aanzienlijke prijsdaling optreedt. Dit is uit de volgende tabel af te lezen.

¹⁾ L 11, p. 596.

²⁾ M. B. Smits. De copraproductie van Nederlandsch-Indië en de wereldhandel in plantaardige vetten. Landbouw 1926—'27, p. 863—867.

Uitvoer van copra te Laboean-Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1924	—	30766 kg	f 6153,—
1925	—	34987 „	„ 7678,—
1926	1060 kg	29637 „	„ 6949,—
1927	—	22945 „	„ 5095,—
1928	—	42111 „	„ 9968,—
1929	—	14209 „	„ 3053,—
1930	—	14872 „	„ 2991,—
1931	—	2259 „	„ 309,—
1932	—	5995 „	„ 510,—
1933	—	5766 „	„ 488,—

Ook de kleine havens voeren copra uit. In het haussejaar 1928 bedroegen de uitgevoerde hoeveelheden in de demoengschappen:

Ampang	30 pikol
Alas	274 „
Oetan	337 „
Totaal	641 pikol of 39588 kg,

een uitvoer, die dus dien van Laboean Soembawa in dat jaar opzij streeft, waaruit blijkt, dat het officiële cijfermateriaal onvoldoende den omvang van den copra-export in ons gebied weergeeft.

Nog duidelijker wordt dit bewezen door de cijfers van den export in 1931. In dat jaar werden uitgevoerd in:

Ampang	10 pikol
Alas	1325,5 „ ¹⁾
Oetan	404 „
Totaal	1739,5 pikol of 107432 kg.

Evenals bij de katjang hidjau zien wij, dat de uitvoer uit de kleine havens aan groote schommelingen onderhevig is, hetgeen wij niet uit prijsveranderingen van het product kunnen verklaren. Veeleer schijnt hij samen te hangen met uitbreiding van den aanplant. Zoo is mogelijk in Alas omstreeks 1925 de aanplant sterk uitgebreid met het oog op de gunstige vooruitzichten, die de cultuur destijds bood. Na \pm 6 jaar levert de klapper de eerste vruchten,

¹⁾ En 67 karoeng (zakken) copra.

die voor coprabereiding geschikt zijn. Mogelijk heeft Alas in 1931 een groote opbrengst aan cocosnoten gehad, die, nadat in eigen behoefte was voorzien, o. a. in den vorm van copra, zij het tegen lage prijzen, werd verkocht.

De uitvoer van cocosnoten heeft in de kleine havens veel meer te beteekenen dan in Laboean Soembawa. Terwijl laatstgenoemde kustplaats, in het tijdvak 1924 t/m 1933 alleen in 1924 en 1930 cocosnoten exporteerde (resp. 1630 en 50 stuks), hebben wij voor 1928 de volgende opgaven.

Uitvoer van cocosnoten in de demoengschappen:

Alas	21090 stuks
Oetan	2200 „
Totaal	23290 stuks

In 1931 bedroeg de export van cocosnoten in de demoengschappen:

Alas	2300 stuks
Oetan	1300 „
Totaal	3600 stuks

Door alle voorgaande cijfers wordt de indruk gewekt, dat West-Soembawa een overschot aan klapperproducten oplevert. Wij zagen echter, dat behalve Laboean Soembawa alleen de havens van de demoengschappen Ampang, Alas en Oetan copra en cocosnoten uitvoerden. In vele demoengschappen is de klapperaanplant van zoo'n geringen omvang, dat niet in de behoefte aan klapperolie kan worden voorzien. Vandaar een vrij aanzienlijke invoer van deze olie te Laboean Soembawa ¹⁾:

Invoer van klapperolie te Laboean Soembawa:

Jaar	Van Java en Madoera	Van de Buitengewesten	Totale waarde
1931	17825 liter	22384 liter	f 10504,—
1932	25727 „	8770 „	„ 5040,—
1933	19702 „	23920 „	„ 5368,—

¹⁾ Waarschijnlijk ook in de havens van genoemde demoengschappen.

Vergelijken wij de waarde van den copra-export met dien van den import van klapperolie over de bovengenoemde jaren te Laboean Soembawa, dan zien we, dat de waarde van den eerste veel geringer is dan die van den tweede. Het komt ons voor, dat de klappercultuur in West-Soembawa daarom aanmoediging verdient, vooral in de demoengschappen, waar ze nog weinig ontwikkeld is, om aldus de consumptie van zelfbereide klapperolie te bevorderen. De toekomst van het exportproduct copra is onzeker sinds de in 1927 doorgevoerde concentratie in de margarine- en zeepindustrie, waardoor van een vrije copra,,markt" geen sprake meer is. Het meerdere gebruik van walvischtraan bij de bereiding van zeep en olie is voor den Ned.-Indischen copra-export eveneens een ongunstige factor. ¹⁾

De *katoencultuur* op Soembawa heeft zich nooit in de belangstelling van het Nederlandsch-Indische Gouvernement mogen verheugen. Bekend zijn de pogingen op Flores aangewend, om de bevolking een voor de Westersche industrie geschikt product te laten verbouwen. ²⁾ In West-Soembawa wordt de katoen bijna uitsluitend gebruikt als grondstof voor de textielnijverheid van de bevolking, die in bijna alle kampongs wordt uitgeoefend (Hoofdstuk III § 2 en § 3). „Garens om te weven" werden te Laboean Soembawa in onbeduidende hoeveelheden uitgevoerd (in 1931, 1932 en 1933 resp. nihil, 59 en 122 kg) ³⁾, de invoer van deze garens was belangrijker, n.l. in dezelfde jaren resp. 2926, 2465 en 2984 kg. Wijst dit er reeds op, dat de productie van inheemsche katoen niet in de behoeften van de weefnijverheid des lands kan voorzien, de groote invoer van allerlei manufacturen bewijst, dat de bevolking op het gebied van kleeding, enz. velerlei behoeften kent, die de eigen weefnijverheid bij lange na niet kan bevredigen.

¹⁾ Zie Mr. Paul Catz. De situatie op de copra-markt. In- en uitvoer 1932, p. 548—'49.

²⁾ Zie hiervoor b.v. K. Heyne L. 26, p. 1048—'49, alwaar nadere literatuuropgave.

³⁾ Vermoedelijk zijn dit niet eens garens van Soembawa-katoen, maar weer uitgevoerde, geïmporteerde garens.

Invoer van manufacturen (en alle soorten sarongs) te
Laboean Soembawa:

Jaar	Van Java en Madoera	Van de Buitengewesten	Totale waarde
1924	25771 kg	41196 kg	f 204537,—
1925	29576 "	35923 "	" 210346,—
1926	26763 "	20719 "	" 139453,—
1927	31565 "	15650 "	" 132446,—
1928	23374 "	22356 "	" 164066,—
1929	33321 "	28944 "	" 218859,—
1930	20215 "	17250 "	" 116441,—
1931	17553 "	13223 "	" 72089,—
1932	28385 "	10845 "	" 83343,—
1933	33712 "	9261 "	" 80138,—

De sterk gedaalde waarde van den import van manufacturen sinds omstreeks 1930, bewijst, hoezeer de koopkracht van de bevolking van West-Soembawa is afgenomen.

De *suikerrietcultuur* vertoont in West-Soembawa in zooverre overeenkomst met de katoencultuur, dat zij evenmin als de laatstgenoemde in staat is de behoeften van de bevolking te bevredigen. De cultuur heeft weinig te beteekenen. Het lijkt ons twijfelachtig of de uitgevoerde „witte rietsuiker" van in West-Soembawa geplant riet afkomstig is. Temeer, omdat de uitvoer een zeer onregelmatig verloop had: 100 kg in 1925, 1926 en 1927 nihil, en in 1928, 1929, 1930, 1931, 1932 en 1933 resp. 13130 kg, 13829 kg, 47285 kg, 10000 kg, 8000 kg en 200 kg. Vermoedelijk hebben deze hoeveelheden betrekking op doorgevoerde geïmporteerde suiker. De invoer van witte rietsuiker bedroeg te Laboean-Soembawa:

Jaar	Van Java en Madoera	Van de Buitengewesten	Totale waarde
1931	446294 kg	7437 kg	f 38654,—
1932	179847 "	8192 "	" 12514,—
1933	231468 "	2468 "	" 13386,—

In de jaren 1931 t/m 1933 had geen invoer van arèn-suiker plaats, in 1930 werd 3852 kg ter waarde van f 378 en afkomstig van de Buitengewesten, geïmporteed. De invoer van deze suiker heeft dus in vergelijking met dien van de rietsuiker geen beteekenis.

De uitvoercijfers van de kleine havens geven tenslotte nog eenig denkbeeld van de waarde van de teelt van sommige vruchten voor den export. Alleen in de demoengschappen Taliwang-Djareweh en Alas werden vruchten uitgevoerd en wel in 1931:

Taliwang-Djareweh	342 pikol asem ¹⁾ ,
	200 rimpi ²⁾ pisang,
	820 bidji laboe ³⁾ ,
Alas	126½ pikol asem,
	1400 tandan ²⁾ pisang.

Aan het eind gekomen van ons overzicht van de landbouw-exportgewassen van West-Soembawa, komen wij tot de conclusie, dat de teelt van deze gewassen zeer onder den invloed van de conjunctuur staat, ofschoon de exporttabellen van rijst en katjang hidjau leeren, dat prijsverlaging van het product niet steeds vermindering van uitvoer tengevolge heeft. Verder is de beteekenis van de Bestuursmaatregelen, in het belang van den landbouw genomen, gering te achten. De aanmoediging van den verbouw van bepaalde gewassen heeft, zooals we gezien hebben, weinig succes gehad. De aanmoediging van den sawahbouw zelve, en de pogingen de bevolking van den ladangbouw te weerhouden, hebben evenmin veel resultaat opgeleverd. Hieromtrent geeft de volgende tabel ⁴⁾ aanwijzingen.

¹⁾ Vruchten, waarschijnlijk in gedroogden toestand uitgevoerd, van de *Tamarindus indica* L. Langs de wegen komt zij zeer veel voor, is daar vermoedelijk ten deele aangeplant. Volgens Heyne L 26, p. 732 zou de res. Timor honderden tonnen asem uitvoeren naar Celebes. Voor het gebruik van de vruchten zie aldaar.

²⁾ tros.

³⁾ bidji laboe (Mal.) = vruchten van *Cucurbita moschata* Duch. Voor het gebruik zie Heyne L 26, p. 1425.

⁴⁾ Ontleend aan het Belastingvoorstel Soembawa 1929. (M. 19).

Landrenteplichtige sawah's en droge gronden in de onderafdeeling
Soembawa in 1929 en 1932.

Demoengschap	1929		1932	
	Sawah's	Droge gronden	Sawah's	Droge gronden
Brang Rea	1148 ha	779 ha	1082.74 ha	724.06 ha
Brang Mojo Hoeloe	1182 "	475 "	1882.41 "	408.65 "
Brang Mojo Hilir .	2731 "	1616 "	2606.44 "	1459.24 "
Lape-Lopok	2648 "	804 "	2873.01 "	709.19 "
Plampang	1655 "	349 "	1595.94 "	291.81 "
Ampang	2322 "	1542 "	2303.48 "	1028.92 "
Ropang	1575 "	1339 "	1514.16 "	242.53 "
Loenjoek	781 "	364 "	786.87 "	284.91 "
Batoe Lantee	164 "	943 "	163.20 "	943.81 "
Ree	195 "	411 "	182.50 "	396.30 "
Oetan	1411 "	927 "	1316.42 "	855.91 "
Alas	2598 "	2226 "	2674.61 "	2076.50 "
Seteloek	1580 "	1113 "	1596.27 "	1211.67 "
Taliwang	2811 "	2071 "	} 3785.63 "	} 2814.48 "
Djareweh	600 "	784 "		
Totaal	24101 ha	15763 ha	24363.68 ha	13447.98 ha

Uit de vergelijking van de cijfers volgt, dat het sawahoppervlak over geheel West-Soembawa slechts in geringe mate is uitgebreid, terwijl het landrenteplichtig droge-grondareaal in alle demoengschappen, met uitzondering van Seteloek is ingekrompen (in Batoe Lantee trad geen noemenswaardige verandering in).

Bezien wij de cijfers nauwkeuriger, dan blijkt, dat slechts in zes demoengschappen het sawahareaal toenam, n.l. in Brang Mojo Hoeloe, Lape-Lopok, Loenjoek, Alas, Seteloek, Taliwang en Djareweh. Vergelijken wij het totale landrenteplichtig areaal van de verschillende demoengschappen, dan zien we, dat slechts in drie (of vier) demoengschappen de oppervlakte van dit areaal is toegenomen, n.l. in Lape-Lopok (3582.20 ha in 1932 tegen 3452 ha in 1929), Seteloek (2808.94 ha in 1932 tegen 2693 ha in 1929), en Taliwang-Djareweh (in 1932 6600.11 ha tegen 6266 ha in 1929). In Batoe Lantee had geen noemenswaardige verandering plaats.

Moeten wij nu de afname van de oppervlakte van landrenteplichtige bouwgronden, die in de overige demoengschappen is

opgetreden, een gevolg achten van de invoering van het nieuwe belastingstelsel? Wij vermoeden, dat deze invoering inderdaad in sommige streken de bevolking ertoe gebracht heeft tot ladangbouw over te gaan. In die gebieden schijnt opgeving van bezitsrechten (eventueel gebruiksrechten) op sawah's en vooral op droge gronden en veel te zijn voorgekomen. Dat dit in de Buitengewesten meer plaats heeft, blijkt uit het Jaarverslag van den Dienst der Landelijke Inkomsten in Ned.-Indië over 1925, 1926 en 1927 (één deel). ¹⁾ Het Jaarverslag maakt onderscheid tusschen prijsgeving van bezitsrechten door afkoop (b.v. door Gouvernement, Inlandsche gemeente enz.) en door verlating, overstrooming, aard-schuiving en onteigening. In de onderafdeeling Bima hadden in 1927 3 gevallen van prijsgeving van bezitsrechten plaats door verlating en 33 tenolge van overstrooming. In de Afdeeling Hoeloe Soengei (Borneo), waar evenals op Soembawa in de twintiger jaren de landrenteregeling is ingevoerd, kwamen in 1926 446 gevallen van opgeving van bezitsrechten op landrenteplichtige gronden tengevolge van verlating voor, terwijl in 1927 er 152 dergelijke gevallen werden geregistreerd en 1 geval van opgeving van bezitsrechten door overstrooming.

Wij noemen deze cijfers slechts om te doen uitkomen, dat opgeving van bezitsrechten op landrenteplichtige gronden door verlating geen ongewoon verschijnsel is in de Buitengewesten. Aan te nemen lijkt ons, dat de vermindering in oppervlakte van landrenteplichtige droge gronden en sawah's, die in vele demoengschappen is opgetreden, vooral op verlating van deze velden berust om daardoor van betaling der landrente ontheven te worden. Voorfs zijn ons gevallen bekend (o. a. in het demoengschap Loenjoek) van opgeven van bezitsrechten na sawahvernieling tengevolge van overstrooming. De bevolking ging in deze gevallen over tot ladangbouw, omdat ze tegen het werk, verbonden aan het herstellen van stuwdammen en waterleidingen, opzag.

Wij hebben gezien, dat in de demoengschappen Lape-Lopok, Seteloek, Taliwang en Djareweh het landrenteplichtig areaal is toegenomen. Met uitzondering van Lape-Lopok, zijn dit in het westen van het Sultanaat gelegen demoengschappen. In deze paragraaf, maar ook in vorige hoofdstukken, kwam herhaaldelijk tot uiting, dat de demoengschappen in het westen tot de meest

¹⁾ L. 32.

welvarende van de onderafdeeling Soembawa zijn te rekenen. Het wordt ook bevestigd door een uitlating van den controleur Oranje naar aanleiding van den in de onderafdeeling mogelijk gemaakten afkoop van heerendiensten. Hij zegt daarover ¹⁾ (1926):

„... in de jaren voor 1923 was er zoo goed als algemeen afkoop, vooral in het westelijk deel van het ressort ²⁾...”

Afkoop van heerendiensten is in de Buitengewesten een der meest duidelijke welvaartsaanwijzers, die wij bezitten. Wij achten daarom de uitbreiding van het landrenteplichtig areaal, die in de westelijke demoengschappen is te constateeren, te verklaren door de meerdere welvaart in deze demoengschappen. De prijzen van verschillende exportgewassen, in 1929 nog niet onrustbarend gedaald, zullen de bevolking van de westelijke demoengschappen er toe gebracht hebben, de uitbreiding van hun bouwgronden — vermoedelijk in voorgaande hausse-jaren reeds begonnen — ondanks de invoering van het landrentestelsel, voort te zetten.

Aan het slot van deze paragraaf zij nog de vraag behandeld, of de ladangbouw in West-Soembawa inderdaad zoo af te keuren is, als soms door bestuursambtenaren wordt aangenomen. De landbouwconsulent B. J. Hagreis, die zich met het onderwerp „Ladangbouw” veel heeft bezig gehouden en daarover een prae-advies ³⁾ uitbracht op het Congres van de Vereeniging van Landbouwconsulenten in Nederlandsch-Indië te Bandoeng (1930), maakt in een vroeger artikel ⁴⁾ het volgende onderscheid:

a. Ladangbouw in dun bevolkte streken met uitgestrekte goede boschgronden. De reboisatie dekt hier in den omloopstijd van het ladangen het door het ladangen vernietigde bosch geheel.

b. Ladangbouw in dicht bevolkte streken met sterken bevolkingsaanwas en goede boschgronden. Hier is het zeer goed mogelijk, dat door reboisatie in den omloopstijd van het ladangen het vernietigde bosch niet gedekt wordt. Dat genoemde landbouwconsulent tegen ladangbouw in het eerste geval geen landhuishoudkundige bezwaren vermag aan te voeren, maar dat deze occupatievorm in het tweede geval zijn goedkeuring niet kan wegdragen, volgt reeds uit de wijze, waarop hij beide gevallen tegenover elkaar stelt.

¹⁾ M. 10.

²⁾ Bedoeld is de onderafdeeling Soembawa.

³⁾ Dit prae-advies in Landbouw 1930/'31, p. 43—78 en Tectona 1931, p. 518—529.

⁴⁾ B. J. Hagreis. Ladangbouw. Landbouw 1926/'27 p. 52.

De ladangbouw in het dunbevolkte West-Soembawa heeft uitgestrekte boschgronden tot zijn beschikking en zou daarom onder het sub *a* genoemde geval zijn te rekenen. De boschreserveering beperkt de uitgestrektheid van deze boschgronden (vooral de goede!). Als gevolg daarvan, zou de ladangbouw in West-Soembawa meer het karakter krijgen van het onder *b* genoemde geval. Terwijl echter in vele streken van de Buitengewesten niet-herstel van het vernietigde bosch leidt tot vergrooting van de oppervlakte van gronden met lichtminnende onkruiden bedekt, beteekent in West-Soembawa dit in de meeste gevallen uitbreiding van waardevol weideterrein.

Wij zijn daarom van meening, dat, nadat de boschreserveering in het zuidwesten des lands tot stand is gekomen, tegen het ladangen der bevolking geen belangrijke bezwaren meer zijn aan te voeren. Deze vorm van bodemgebruik heeft volledig recht van bestaan. De mogelijkheid tot andere occupatievormen over te gaan en eventueel weer tot de genoemde vorm terug te keeren, is een der oorzaken van de soepelheid der inheemsche landbouw. Deze hoedanigheid van de primaire productie maakt de veel geroemde „aanpassing” van de inheemsche bevolking aan het huidige welvaartspeil mogelijk.

Blijkt uit voorgaande bladzijden, dat het ladangbouwvraagstuk van velerlei standpunt kan worden beschouwd, de correlaties, die er bestaan tusschen dezen occupatie-vorm en den tegalanbouw, de sawahcultuur, de bevolkingsdichtheid, de veedichtheid en de verkeersstructuur, voor West-Soembawa in deze en vorige paragrafen aan het licht gebracht, maken het tot een typisch *geografisch* probleem.

§ 3. *Bestuursmaatregelen ter versterking van het veebezit en de beteekenis van dat bezit voor het welvaartspeil der inheemsche bevolking.*

De Bestuursbemoeyenis met het veebezit der bevolking dateert van 1912. Te Laboean Soembawa (later te Soembawa-besar) werd in dat jaar een Gouvernements-veearts geplaatst, die de onderafdeeling Soembawa tot zijn ambtelijk ressort kreeg aangewezen. In den beginne viel de nadruk van de bemoeyenis met het veebezit der bevolking op de ziektebestrijding, terwijl pas in de twintiger jaren de bevordering der fokkerij meer aandacht verkreeg. De Jaarverslagen van den B. V. D. in den ambtskring Soembawa-

besar geven nauwkeurige opgaven van het aantal ziekte- en sterfgevallen, die elk jaar onder het vee zijn voorgekomen. Uit deze verslagen blijkt, dat het aantal sterfgevallen tengevolge van ziekte onder het vee in het algemeen gering is te noemen in verband met de grootte van den veestapel (normaal beneden de 500 dieren per jaar), maar dat in sommige jaren een langdurige droge tijd (zie Hoofdstuk III § 2) of een miltvuurepidemie groote verwoestingen in den veestapel kunnen aanrichten. Gewoonlijk wordt de verspreiding van een dergelijke epidemie zoo energiek aangepakt, dat de werkingssfeer van de ziekte beperkt blijft tot een bepaald demoengschap. De gezondheidstoestand van den veestapel in het algemeen wordt echter in alle genoemde Jaarverslagen gunstig geacht.

De bemoeienis met de fokkerij strekt zich uit over die van paarden, buffels, runderen en geiten. J. Merkens¹⁾ heeft in Veeartsenijkundige Mededeeling no. 51 een overzicht van de maatregelen genomen ter bevordering van de paardenfokkerij gegeven, dat wij hier verkort laten volgen.

Om te voorkomen, dat andere rassen door handelaren of door particulieren werden binnengebracht, werd bij Gouvernementsbesluit van 13 Aug. 1912 (Stbl. no. 439) bepaald, dat de invoer van vee in den Timor-Archipel verboden was. Om te voorkomen, dat het goede vrouwelijke fokmateriaal uit dat gebied verdween, werd de uitvoer van merries uit de residentie Timor en Onderhoorigheden verboden bij Gouvernementsbesluit van 20 October 1913 (Stbl. no. 599). Het feit, dat de uitvoer van hengsten vrij bleef, baarde ongerustheid onder degenen, die met den toestand van den paardenstapel op het eiland op de hoogte waren. Het gaf M. H. du Croo een artikel in de pen over „de verbetering van den paardenstapel op het eiland Soembawa”²⁾, waarin de schrijver o. a. tot de conclusie komt, dat de uitvoer van hengsten beperkt dient te worden. Het Veeartsenijkundig Jaarverslag over 1917 klaagt in de volgende bewoordingen: „De uitvoer van hengsten is nog steeds vrij gelaten. De paardenstapel gaat met reuzenschreden achteruit, wat de qualiteit betreft. Vanzelfsprekend is toch, dat alleen de betere paarden door de exporteurs worden opgekocht en de minderwaardige dieren in hoofdzaak voor de voortplanting bestemd

¹⁾ L. 52.

²⁾ Kol. Stud. 1918, deel I, p. 479.

blijven." Het duurde tot 1923 voor een regeling (door het Zelfbestuur getroffen) tot stand kwam, die den uitvoer van hengsten beperkte. Bij deze Zelfbestuursregeling werd bepaald, dat niet mochten worden uitgevoerd ¹⁾:

a. Hengsten beneden den leeftijd van 4 jaren.

b. Hengsten boven den leeftijd van 4 jaren en beneden den leeftijd van 8 jaren, indien deze dieren 1.20 m en hooger zijn en geschikt worden bevonden voor de fokkerij. Albino's en bonten en alle hengsten, die niet onder a en b worden genoemd, mogen ten allen tijde worden uitgevoerd.

De bedoeling van deze bepalingen is duidelijk: de beste hengsten worden althans tot hun achtste jaar in het land gehouden en kunnen dus voor de fokkerij worden gebruikt. Een nadeel van deze regeling is, dat de hengsten, die geschikt voor de fokkerij worden geacht, minder waarde hebben, dan die, welke mogen worden uitgevoerd. Hierop wijzen Merkens ²⁾ en Ajoebar ³⁾. Door een premiestelsel voor hengsten, die door den B. V. D. geschikt werden geacht als vaderdier, is aan dit bezwaar eenigszins tegemoet gekomen.

Na de registratie van 1920 heeft er in de onderafdeeling geen telling van den paardenstapel meer plaats gehad. Het is dus moeilijk, na te gaan of het aantal paarden in dit gebied is toe- of afgenomen. De gouvernementsveearts A. Doeglas deed in 1928 steekproeven in een aantal kampongs van verschillende demoengschappen om het verschil tusschen het aantal paarden volgens den belastingaanslag en het aantal, dat werkelijk aanwezig was, na te gaan. De veearts kwam daarbij tot de uitkomst, dat het laatstgenoemde aantal 50 % hooger was, dan het eerstgenoemde (veulens worden voor de belasting niet opgegeven). Met behulp van dit percentage werd de grootte van den paardenstapel berekend op 65453 stuks. De paardenstapel zou dus in 8 jaar tijds met 13 % zijn toegenomen. ⁴⁾ Verder zou hieruit volgen, dat de aanzienlijke uitvoer van paarden (waarover straks) de natuurlijke vermeerdering van den stapel niet opheft.

In 1933 ondergingen de bepalingen betreffende den uitvoer van hengsten in zoover een wijziging, dat voortaan hengsten van

¹⁾ Merkens L 52, p. 103—104.

²⁾ L 52, p. 104.

³⁾ Ajoebar. De verbetering van den paardenstapel op West-Soembawa. (Kol. Stud. 1927, deel II, p. 366 e. v.).

⁴⁾ M. 18 over 1928.

4—8 jaar indien 1.22 m en hooger, in het land moesten blijven. Deze wijziging maakt dus — afgezien van de marktsituatie — een grooteren uitvoer mogelijk en is genomen om de geldschaarste, die in 1933 en vorige jaren bij de inheemsche bevolking zeer merkbaar was, eenigszins te bestrijden. Er staat tegenover, dat in de jaren 1931, 1932 en 1933 geen premies meer konden worden toegekend aan de houders van premie-dekhengsten. ¹⁾

De bemoeienis van den B. V. D. met de buffelfokkerij is betrekkelijk gering geweest. J. Merkens ²⁾ vermeldt bepalingen voor de residentie Timor en Onderhoorigheden, die ten doel hebben den uitvoer van de voor de buffelfokkerij gewenschte stieren en koeien tegen te gaan. (Staatsblad van Ned.-Indië 1922, no. 201). Bij de buffelregistratie van 1926 bleek, dat de stapel sinds 1922 achteruit was gegaan (74295 stuks tegen 93113 in 1922). Als voornaamste oorzaak wordt in de B. V. D.-Jaarverslagen de te veelvuldig toegepaste castratie (zie Hoofdstuk IV § 3) genoemd en daarom is bij Zelfbestuursverordening in 1927 vastgesteld, dat jaarlijks de stieren geselecteerd zullen worden op geschiktheid en noodzakelijkheid voor de fokkerij. Het aantal stieren, dat op de jaarlijks gehouden castratie-tournée wordt voorgebracht ter selectie, is sinds die regeling steeds toegenomen ³⁾, zoodat verwacht mag worden, dat de buffelstapel weer vermeerdert, de achteruitgang ervan althans tot stilstand zal zijn gekomen.

De fokkerij van runderen op de eilanden van den Timor-Archipel is, nadat sinds 1912 op Soemba gunstige resultaten werden verkregen met de fokkerij van Madoereesch en Bengaalsch vee, een geliefd denkbeeld van den Burgerlijk Veeartsenijkundigen Dienst. In de Mededeeling van de Regeering omtrent eenige onderwerpen van Algemeen Belang (Februari 1926) wordt het verloop van de runderfokkerij in de residentie Timor en Onderhoorigheden tot ultimo 1924 beschreven. ⁴⁾ Nadat proeven waren genomen met de fokkerij van Balineesch en gekruist Javaansch-Bengaalsch vee ⁵⁾,

¹⁾ M. 18 over 1933.

²⁾ L 53, p. 164.

³⁾ M. 18 over 1930.

⁴⁾ L 48, p. 121—122.

⁵⁾ Zie hiervoor: Abr. Exodus. Een fokkerij van Ongole-vee op Soembawa. (Algem. Landbouw Weekblad voor Ned.-Indië 1919/20, p. 560).

werden in 1921 twee koppels volbloed Hissar-vee, uit de Landsfokkerij te Padang Mengatas (S. W. K.) ingevoerd. Deze koppels werden op dezelfde wijze aan de bevolking uitgegeven als op Soemba (volgens z.g. Soemba-contract). De betaling geschiedt niet in geld, doch in natura: de gegadigde, die 1 stier en 12 koeien ontvangt, betaalt een soortgelijken stapel terug, waarbij voor elk jaar, dat de schuld niet is vereffend als rente een stier of koe — naar verkiezing — moet worden betaald. Zoo kan men eigenaar worden van een kudde. Het aantal aanvragers was daarom groot, zoodat in 1922 en volgende jaren meerdere koppels Hissar-vee volgden. In 1929 werd besloten om het Hissar-vee om te kruisen in Ongole, omdat het genoemde vee van mindere kwaliteit zou zijn, de nog aanwezige Ongole-dieren het daarentegen goed maakten en het Ongole-vee op Java meer gewild was dan Hissar.¹⁾ Aan dit plan schijnt uitvoering te zijn gegeven, er werden althans in 1930, 1931, 1932 en 1933 resp. 10, 7, 12 en 30 Ongole-stieren van Soemba te Laboean Soembawa ingevoerd.²⁾ In October 1933 was de rundveestapel tot 1526 stuks aangegroeid, waarvan 559 in het demoengschap Brang Mojo Hilir en 408 in het demoengschap Lape-Lopok. De bedoeling, die de B. V. D. met deze fokkerij heeft, blijkt uit hetgeen J. Merkens in Veeartsenijkundige Mededeeling no. 47 daarover opmerkt³⁾: „In de toekomst zal Java een zeer groot gedeelte van zijn slachtvee en van zijn trekdieren van buiten moeten betrekken. In veel streken van Java zal het fokdier geheel door het gebruiksdier worden verdrongen. De Timor-Archipel leent zich, gezien de ervaring der laatste 10 jaren bij uitstek voor het fokken van vee.”

„Wordt nu de vraag naar vleesch op Java grooter,” zegt J. Merkens elders⁴⁾, „dan zal er een tijd komen, dat Madoera en Bali niet meer voldoende zijn om aan die vraag te voldoen, zoodat de vleeschprijzen en daardoor de veeprijzen zullen oploopen, waardoor het fokken van slachtvee in den Timor-Archipel rendabel zal worden.”

¹⁾ M. 18 over 1929.

²⁾ M. 18 over 1933.

³⁾ L 49, p. 23.

⁴⁾ J. Merkens. De plaats van den veestapel in de volkshuishouding. Landbouw 1925/26, p. 509.

Bij de bespreking van den veeuitvoer komen wij op deze uiteenzettingen terug.

Met den inheemschen geitenstapel heeft de B. V. D. zich tot dusver niet bemoeid. De stapel zou van 1928 t/m 1932 vermeerderd zijn met 12958 dieren. ¹⁾ Omdat Soembawa een echt geitenland is, werd in 1926 een proef genomen met de fokkerij van Etawah-geiten. ²⁾ De dieren werden in koppels, bestaande uit 1 bok en 10 geiten aan de bevolking op contract verstrekt. Gelijk bij de runderfokkerij is het mogelijk door afbetaling in natura in het bezit van den koppel te komen. De bedoeling was, om in de vraag naar Etawahfokbokken, op Java zeer groot, door deze fokkerij te voorzien. De resultaten zijn teleurstellend geweest. Door ziekte stierven vele dieren, terwijl de veearts A. Doeglas als oorzaak van het verhoogde sterftcijfer der lammeren en den teruggang van het geboortecijfer inteelt opgeeft. ³⁾

Het doel der fokkerij is dus niet bereikt. Wellicht, dat de import in 1929 van meer grovere, rechtstreeks uit Britsch-Indië aangevoerde dieren, een saneering van den stapel te weeg kan brengen. Einde 1933 waren totaal 147 Etawah-geiten in het ressort aanwezig. ⁴⁾

Nu wij de maatregelen besproken hebben, door den B. V. D. in samenwerking met het Zelfbestuur genomen om het veebezit der bevolking te versterken, kan een behandeling van den uitvoer van veeteeltproducten de waarde van dit bezit voor de bevolking gedeeltelijk aantonen. Over de waarde van het vee in het land zelf ten behoeve van draag- en trekdiensten werd reeds in vorige Hoofdstukken uitgeweid. De Jaarverslagen van den B. V. D. in den ambtskring Soembawa-besar geven over den uitvoer van veeteeltproducten vollediger cijfers dan de douanestatistiek van Laboean Soembawa. Laboean Balat is n.l. ook een belangrijke uitvoerhaven van deze producten. Wij laten hier den uitvoer van vee uit beide havens sinds 1912 volgen:

¹⁾ M. 18 over 1932.

²⁾ Zie hierover J. Merkens en Anwar Sjarif. Bijdrage tot de kennis van de geitenfokkerij in Ned. Oost-Indië, N. I. B. D. D. 1932, p. 436—466.

Etawah is een streek in de United Provinces (Voor-Indië).

³⁾ A. Doeglas. De gevolgen van inteelt bij de Etawahgeitenfokkerij te Soembawa-besar. N. I. B. D. D. 1931, p. 358.

⁴⁾ M. 18 over 1933.

Overzicht van den uitvoer van vee over de jaren 1912 t/m 1933
te Laboean Soembawa en Laboean Balat.

Jaar	Runderen	Paarden	Buffels	Geiten	Schape
1912	—	912	1079	870	—
1913	—	1251	3491	1038	51
1914	—	1440	3227	675	84
1915	—	2173	1032	630	80
1916	—	2605	1491	398	61
1917	—	1961	4313	43	—
1918	—	2046	4339	49	—
1919	—	2938	3030	93	32
1920	—	5214	3557	95	18
1921	—	2003	4627	159	5
1922	—	678	1582	30	—
1923	61	1216	1646	15	3
1924	5	1701	3847	14	—
1925	90	2148	4580	25	—
1926	61	2047	2028	3	—
1927	60	2009	2359	183	16
1928	25	2550	4468	243	25
1929	66	2112	3691	804	27
1930	111	1353	903	606 ¹⁾	15
1931	100	947	90	129	—
1932	170	599	682	204 ²⁾	—
1933	36	1197	1429	160	2

De Jaarverslagen van den B. V. D. geven niet de waarde van den veeuitvoer op. Hier biedt de douane-statistiek ten deele uitkomst. Deze statistiek onderscheidt den uitvoer van buffels, runderen, paarden en vee n. a. g. Wij laten daarom eerst den uitvoer van *buffels* te Laboean Soembawa (sinds 1924) hier volgen, om dezen uitvoer te vergelijken met dien van geheel West-Soembawa, om aldus de beteekenis van den buffeluitvoer te kunnen belichten.

¹⁾ W.o. 22 geiten uitgevoerd te Laboean Lalar.

²⁾ W.o. 16 " " " " "

Uitvoer van buffels te Laboean Soembawa.

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1924	3653 stuks	—	f 182550,—
1925	4380 „	—	„ 219000,—
1926	1660 „	160 stuks	„ 84105,—
1927	1404 „	258 „	„ 76460,—
1928	2921 „	715 „	„ 181850,—
1929	2682 „	239 „	„ 146050,—
1930	381 „	228 „	„ 30200,—
1931	64 „	21 „	„ 3700,—
1932	668 „	—	„ 31500,—
1933	1192 „	118 „	„ 39300,—

Indien wij nu het aantal uitgevoerde buffels te Laboean Soembawa vergelijken met het aantal, dat den uitvoer van geheel West-Soembawa aangeeft (p. 188), dan zien we, dat voor alle jaren de waarde van den uitvoer moet worden verhoogd, soms met bijna 50 % (1930). De buffeluitvoer is blijkens de tabel op p. 188 nogal aan schommelingen onderhevig. In 1917, 1918, 1921, 1925 en 1928 bedroeg de uitvoer meer dan 4000 stuks. Daar de uitvoer vooral naar Java gericht is, zijn de vleeschprijzen aldaar van beslissende beteekenis. Het Jaarverslag van den B. V. D. over 1921 vermeldt, dat de meeste buffels in dat jaar naar Batavia gingen, eenige slechts naar Tegal of Cheribon, maar geen enkele naar Soerabaja. Dit laatste zou samenhangen met de ligging van deze plaats ten opzichte van Madoera en Bali, vleesch-leverende gebieden van den eersten rang.

Dat ook de vrachtprijzen van de K. P. M. den export beïnvloeden, blijkt uit het Jaarverslag van den B. V. D. over 1933, waarin wordt gezegd, dat de verhoogde uitvoer van karbouwen (en van paarden) in dat jaar o. a. verband houdt met de verlaagde tarieven van de K. P. M.

De uitvoer van *buffelhuiden* was in het tijdvak 1924 t/m 1933 het grootst in 1928, 1929 en 1930. Wij geven daarom den uitvoer over het tijdvak 1928 t/m 1933.

Uitvoer van buffelhuiden te Laboean Soembawa: ¹⁾

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1928	1001 kg	20956 kg	f 21764,—
1929	526 „	28150 „	„ 28681,—
1930	129 „	27224 „	„ 23558,—
1931	940 „	12949 „	„ 11812,—
1932	—	14196 „	„ 5669,—
1933	9765 „	16830 „	„ 11489,—

In de laatste drie jaren blijkt dus een scherpe waardedaling van het product te zijn opgetreden, hetgeen overeenkomt met het prijsverloop van natte en droge buffelhuiden in Ned.-Indië gepubliceerd in het Economisch Weekblad van 29 Juli 1932. ²⁾ In 1933 schijnt eenig prijsherstel te zijn ingetreden en is in verband daarmee de uitvoer weer toegenomen. De huiden worden meest, gelijk uit de tabel blijkt, naar Makasser verscheept om vandaar naar het buitenland te worden uitgevoerd; volgens het eerder genoemde artikel is Nederland van alle soorten buffelhuiden de grootste afnemer.

De slacht in het land van uitvoer heeft natuurlijk ook invloed op de uitgevoerde hoeveelheden huiden. De Jaarverslagen van den B. V. D. geven cijfers over de slacht in het ressort, maar zijn niet geheel betrouwbaar wegens het clandestien uitvoeren van deze bewerking om de slachtbelasting te ontduiken. Lage buffelprijzen zullen de binnenlandsche vleeschconsumptie bevorderen en een grooter aantal huiden voor den export beschikbaar doen zijn. Opgemerkt moet worden, dat een deel der huiden binnenlands wordt verwerkt tot touw en kroepoek.

In verband met de geringe sterkte van den runderstapel is de uitvoer van runderen nog weinig belangrijk. ³⁾ De uitgevoerde dieren (stieren) werden meest voor Gouvernementsrekening naar de Landsfokkerijstations Tegal en Padang Mengatas verscheept om daar eventueel aan de bevolking te worden uitgegeven. De

¹⁾ In de uitvoerstatistieken der kleine havens worden buffelhuiden niet onder de uitgevoerde artikelen genoemd.

²⁾ L 30, p. 160.

³⁾ Evenals de uitvoer van runderhuiden.

stapel zal nog belangrijk moeten groeien voor hij de taak kan vervullen, die J. Merkens hem voor de toekomst heeft toegedacht (zie p. 186). Thans heeft alleen de buffeluitvoer voorziening in de behoefte aan vleesch op Java ten doel. Dat de consumptie van vleesch op Java onder den invloed van het gedaalde welvaartspeil aldaar is verminderd en de prijzen voor runderen en buffels dientengevolge zeer zijn gedaald, behoeft geen betoog.

Overzien we in de tabel op p. 188 den uitvoer van *paarden* sinds 1912, dan blijkt, dat deze jaarlijks gemiddeld een 2000 stuks bedroeg, met uitzondering van 1920, in welk jaar 5214 paarden het land verlieten. Teneinde de waarde van den jaarlijkschen paardenuitvoer eenigszins te kunnen schatten, geven wij evenals voor de buffels, den uitvoer te Laboean Soembawa sinds 1924 op.

Uitvoer van paarden te Laboean Soembawa.

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1924	1688 stuks	—	f 84525,—
1925	2178 „	—	„ 111575,—
1926	2078 „	—	„ 97910,—
1927	2008 „	—	„ 100730,—
1928	2533 „	—	„ 126750,—
1929	2112 „	—	„ 105510,—
1930	1353 „	—	„ 67650,—
1931	946 „	1 paard	„ 47350,—
1932	595 „	—	„ 27490,—
1933	1197 „	—	„ 35710,—

Het per jaar te Laboean Soembawa uitgevoerde aantal paarden komt vrijwel overeen met dat van geheel West-Soembawa, zoodat de hierboven opgegeven waarde van den uitvoer geen belangrijke verandering behoeft te ondergaan. In de goede jaren leverde dus de paardenuitvoer een bedrag van \pm f 100.000 per jaar op. Gelijk bekend, zijn de Soembawaresche paarden bestemd voor het verrichten van trekdiensten op Java, vooral in de groote steden. Als zoodanig worden zij zeer gewaardeerd. In Veeartsenijkundige Mededeeling no. 51 ¹⁾ wordt dienomtrent opgemerkt: „Het kalme, rustige temperament maakt den Soembawares bij uitstek geschikt

¹⁾ p. 29.

voor karreverhuurderijen (de Sandel is vuriger). Het uithoudingsvermogen is schitterend. Daarbij stelt hij betrekkelijk weinig eischen aan voeding en verpleging." Als havens van bestemming worden in de Jaarverslagen van den B. V. D. opgegeven Soerabaja, Banjoewangi, Tegal, Cheribon en Batavia, alwaar de dieren op venduties worden verkocht. De groote uitvoer van paarden in 1920 was het gevolg van een aanzienlijke prijsstijging op Java.¹⁾ De oorzaak van deze prijsstijging wordt in het aangehaalde Jaarverslag niet vermeld.

De lijn der Kleine Soenda-eilanden kon het vervoer in dat jaar bij lange niet verwerken. Vele paarden (en buffels) bleven te Laboean Soembawa en Laboean Balat achter. Reeds in 1919 werd in een Archiefstuk²⁾ der K. P. M. dienaangaande opgemerkt: „In Mei van het verslagjaar kwamen wij nogmaals op ons reeds in Augustus van het jaar 1918 aan den Directeur van Binnenlandsch Bestuur gedane voorstellen tot wijziging der lijnen 23³⁾ terug. Het is ons n.l. ook toen gebleken, dat wij zooals wij de Kleine Soenda-eilanden bedienden, niet geheel voorzagen in de behoeften van den handel, m. a. w. het toenemen der welvaart der zich toch al niet snel ontwikkelende eilanden eenigszins belemmerden, door voor het af te schepen vee niet steeds de benoodigde ruimte te kunnen aanbieden." Om hieraan tegemoet te komen werd in 1919 en volgende jaren door uit het Oosten naar Java terugkeerende schepen naar behoefte Laboean Soembawa aangedaan. Een uitbreiding van de diensten op lijn 23 ondervond bezwaren. In eenige Archiefstukken wordt n.l. uitgesproken, dat de lijn der Kleine Soenda-eilanden verlies oplevert, voornamelijk door het groote aantal stoomuren tusschen Timor en de Zuid-wester eilanden, waar geen belangrijk aanbod van vracht tegenover staat.

Uit het voorafgaande blijkt wel het groote belang van de diensten der K. P. M. voor het transport van grootvee uit ons gebied. Hier hebben wij een geval van volkomen verdringing van de prauwvaart. Wij zullen zien, dat ook het vervoer van kleinvee de diensten der K. P. M. niet kan missen.

¹⁾ M. 18 over 1920.

²⁾ Aanwezig in het Archief van het Hoofdkantoor van de K. P. M. Scheepvaarthuis Amsterdam. Evenals de volgende gegevens welwillend door de Hoofddirectie ter inzage gegeven. (Bronvermelding blijft op verzoek der Hoofddirectie achterwege).

³⁾ De lijn Java—Kleine Soenda-eilanden—Timor—Zuidwester-eilanden en terug.

In de Jaarverslagen van den B. V. D. wordt eenige malen de verwachting uitgesproken, dat de paardenuitvoer, als gevolg van het toenemen van het mechanische transport op Java, wel gestadig achteruit zal gaan. De cijfers in de tabel op p. 188 wettigen deze verwachting geenszins. Weliswaar is in 1931 en '32 de export, zooals van zooveel andere producten, aanzienlijk gedaald, maar in 1933 is een gering herstel te constateeren. Dat het mechanisch transport op Java sinds \pm 1920 enorm is toegenomen behoeft hier niet nader te worden aangetoond. Dat de beteekenis van het paard als trekkracht in evenredige mate is gedaald, mag betwijfeld worden. In de 3e Mededeeling der Regeering omtrent enkele onderwerpen van Algemeen Belang (Juni 1930) wordt naar aanleiding van een in 1929 te Semarang gehouden verkeerstelling het volgende opgemerkt: ¹⁾ „Er is nog geen reden voor de veronderstelling, dat het verkeer te voet afneemt als gevolg van het motorverkeer en evenmin blijkt de meening juist te zijn, dat het taxiverkeer de rijtuigjes verdringt. Het moge juist zijn, dat deze op de allervoornaamste hoofdwegen steeds minder gezien worden, op de overige wegen neemt het gebruik eer toe dan af. Dit blijkt onder anderen uit de statistiek der te Soerabaja geregistreerde voertuigen. Het aantal geregistreerde kosongs, dogcarts en kreteks, dat tezamen in 1914 ruim 300 stuks bedroeg, en in 1923 rond 1500, was in 1928 tot ruim 2100 gestegen. Eerst sinds 1926 is zowel hier als te Semarang een geringe neiging tot achteruitgang te bespeuren.”

Op de buitenwegen zijn andere toestanden ontstaan: ²⁾ „In veel sterkere mate dan zulks in de steden het geval is, heeft het motorverkeer de karretjes van den buitenweg verdrongen. Alleen in de onmiddellijke omgeving van de steden en de groote dessa's heeft het transport per kar zich nog staande kunnen houden. In mindere mate heeft het vrachtvervoer per grobak de concurrentie onderhouden van het motorverkeer. Wel is waar geschiedt thans het vrachtvervoer op de secundaire wegen voor een deel per vrachtauto of autobus, doch dit kwam, voor zoover is na te gaan, in de plaats van het verkeer per pikolpaarden en van het koelietransport. Vooral op de Buitengewesten valt dit verschijnsel op. Evenwel kan niet geconstateerd worden, dat het grobakvervoer langs de groote wegen door het motorverkeer wordt verdrongen.”

¹⁾ L 48 artikel Modern Verkeer, p. 151.

²⁾ L 48, p. 153.

*breidel
verkeer*

Het bovenstaande bevat voor de toekomst van den paardenexport van ons gebied geruststellende mededeelingen. Te verwachten is, dat de vraag naar een matig groot paard met veel uithoudingsvermogen voor rijtuigvervoer in de groote steden zal blijven bestaan, ook omdat — de Mededeeling spreekt hierover niet — de benzineprijs in Ned.-Indië exorbitant hoog mag worden genoemd, hetgeen het autotransport nog immer vrij duur houdt. Ook zonder uitbreiding van het aantal rijtuigjes in de groote steden zal een voortdurende aanvoer noodig blijven om de gestorven dieren te vervangen. De sterfte schijnt onder de afgejakkerde karrepaarden aanzienlijk te zijn.

Uit de tabel op p. 188 blijkt, dat de uitvoer van *geiten*, na jarenlang onbeduidend te zijn geweest (uitgezonderd in de jaren 1912 t/m 1915) in 1929 en 1930 weer is toegenomen. Het Jaarverslag van den B. V. D. vermeldt als oorzaak daarvan het opkopen van geiten uit den Timor-Archipel door een concern te Singapore. Voor het overige gaan de laatste jaren de geiten, die alle voor de slacht bestemd zijn, naar Laboean Hadji, Boeileleng, Soerabaja, Tandjong Priok en Telok Betong. Dat ook voor dit vervoer de diensten van de K. P. M. noode kunnen worden gemist, blijkt uit het volgende, dat wij ontleenen aan het Jaarverslag van den B. V. D. over 1930:

„Betreffende den uitvoer van geiten zij nog opgemerkt, dat een Arabier een honderdtal geiten wilde verzenden. Dit moest per prauw geschieden, want de K. P. M. vroeg f 1,50 en de prauwvoerder maar f 1,—.¹⁾ Gevolg was, dat na 2 dagen de prauw nog maar 25 km gevorderd was en 20 geiten reeds gestorven waren, waarop de prauw terugkeerde en de dieren toch per K. P. M. vervoerd werden.”

Dat in 1930 en '32 geiten te Laboean Lalar (een haven, die niet door de K. P. M. booten wordt aangedaan) werden uitgevoerd,²⁾ bewijst, dat de prauwvaart, wat het vervoer van geiten betreft, blijft concurreeren met de K. P. M., ondanks de in het geciteerde stuk genoemde bezwaren.

De waarde van den geitenuitvoer kan moeilijk worden opgegeven, daar de statistiek van het tolkantoor te Laboean Soembawa slechts den uitvoer van „vee n. a. g.” opgeeft. Hieronder zijn te verstaan geiten, schapen en vermoedelijk ook herten. Van deze drie groepen is de eerste verreweg de belangrijkste, zooals uit voorgaande tabellen blijkt.

¹⁾ Per dier (Schr.).

²⁾ In de tabel op p. 188.

Daar Laboean Balat ook geiten, schapen en herten uitvoert en Laboean Lalar geiten, kan de waarde van den uitvoer van „vee n. a. g.” te Laboean Soembawa ons geen denkbeeld geven van de waarde van den totalen geitenuitvoer van West-Soembawa. In de jaren 1931, 1932 en 1933 was de waarde van den uitvoer van „vee n. a. g.” te Laboean Soembawa zeer gering, zij bedroeg resp. f 750, f 580 en f 115.

De uitvoer van *geitevellen* te Laboean Soembawa wordt in de Verslagen van den B. V. D. ook opgegeven. Over het tijdvak 1928 t/m 1933 bedroeg de uitvoer van deze vellen resp. 16205, 11841, 12124, onbekend, ¹⁾ 4194 en 9863 stuks. De waarde van dezen uitvoer is niet bekend, omdat de geitevellen samen met schape- en herte-huiden onder het artikel „huiden n. a. g.” der douane-statistiek vallen. Ook de kleine havens voeren geringe hoeveelheden geitevellen uit, zoo gaven voor 1931 de demoengs van Taliwang-Djareweh en Alas den uitvoer van resp. 33 en 87 lembar koelit kambing op. Het meerendeel der geitevellen wordt naar de Vereenigde Staten geëxporteerd, ²⁾ de inlandsche looierijen nemen slechts weinig op. ³⁾ De prijs wordt daardoor geheel door „Amerika” bepaald en is van 1928 tot 1932 bijna onafgebroken gedaald. ⁴⁾

Om tenslotte de beteekenis van den totalen uitvoer van *veeteelt-producten* voor West-Soembawa te doen uitkomen, zij de waarde van dezen uitvoer (te Laboean Soembawa!) in 1933 opgegeven.

Waarde van den uitvoer van veeteeltproducten te Laboean Soembawa: (naar Java en de Buitengewesten):

Vee, buffels	f 39300,—
Vee, runderen	„ 1700.—
Vee, paarden	„ 35710.—
Vee, n. a. g. ⁵⁾	„ 115,—
Huiden, buffel-	„ 11489.—
Huiden, koe-	„ 460.—
Huiden, n. a. g. ⁶⁾	„ 10402.—
Totaal	f 99176.— ⁷⁾

¹⁾ In het betreffende Jaarverslag vonden wij geen opgave.

²⁾ L 30, p. 124 en 160. ³⁾ L 30, p. 124. ⁴⁾ L 30, p. 160.

⁵⁾ Hieronder 2 herten van onbekende waarde.

⁶⁾ Hieronder 3602 hertevelen, 7065 leguaanhuiden en 457 slangenhuiden van onbekende waarde.

⁷⁾ Uit noot ⁵⁾ en ⁶⁾ blijkt, dat de waarde der zuivere veeteeltproducten geringer is, dan het totaal aangeeft.

De waarde van den totalen uitvoer van Laboean Soembawa naar Java en de Buitengewesten bedroeg in 1933 f 226708.— zoodat het aandeel van de veeteeltproducten in dien uitvoer op ruim 40 % mag worden gesteld.

De uitvoer van veeteeltproducten uit Laboean Soembawa direct naar het Buitenland is zeer gering. In 1933 werden 974 kg „dierlijke voortbrengselen en fabrikaten daarvan” ter waarde van f 504.— direct naar het Buitenland vervoerd. Producten van jacht en visscherij zijn hieronder begrepen. De voor het Buitenland bestemde veeteeltproducten (vnl. huiden) gaan dus voor het meerendeel eerst naar Makassar of havenplaatsen op Java om vandaar naar het Buitenland te worden verscheept.

Het voorgaande schijnt voldoende om de beteekenis van het veebezit der bevolking van West-Soembawa in het licht te stellen. De maatregelen, die de B. V. D. heeft genomen om dit veebezit te versterken, verdienen daarom toegejuicht te worden. Wanneer wij ons tenslotte afvragen, welken invloed genoemde maatregelen op het cultuurlandschap van West-Soembawa hebben gehad, dan moeten wij constateeren, dat zij geen duidelijk waarneembare landschapsverandering hebben teweeggebracht. De toename van den veestapel, die wij vaststelden, zal bepaalde, moeilijk te constateeren en te registreeren veranderingen in de gebieden, welke „weideterrein” voor dezen veestapel zijn, teweeggebracht hebben. Statisch is de beteekenis van den veestapel, dat hij de uitgestrekte gebieden, die buiten de groote boschcomplexen en de tijdelijk of constant geoccupeerde oppervlakten zijn gelegen, tot waarde brengt.

§ 4. *De bemoeienis van het Bestuur met handel en verkeer, de uitwerking hiervan op het cultuurlandschap en de beteekenis van de prauwvaart voor het vervoer van West-Soembawa's in- en uitvoerproducten.*

De bestuursbemoeienis met den binnenlandschen handel in West-Soembawa bestaat alleen in een aanmoediging van het pasarwezen. In eenige demoengschapshoofdplaatsen zijn pasarloodsen gebouwd, die in 1919 volgens J. J. Zantman,¹⁾ met uitzondering van die te Alas, ongebruikt stonden. Naar wij in 1932 konden vaststellen, was het pasarwezen slechts in enkele groote

¹⁾ M. 9.

kampongs van beteekenis, hetgeen samenhangt met de structuur van het ruilverkeer in Hoofdstuk IV § 4 uitgewerkt.

Van meer beteekenis is de Bestuursbemoeyenis met het verkeer, in het bijzonder met den aanleg van betere verkeerswegen. De kapitein Boonstra schrijft in 1909: ¹⁾ „Bij onze komst op het eiland werden hier geen wegen aangetroffen, de bevolking had blijkbaar voldoende aan de wegen door de wildernis, die de eene kampong met de andere verbonden en waarlangs men zich te paard kon bewegen.”

Jasper ²⁾ spreekt (1908) van „bendywegen”, waaruit blijkt, dat wij de verbindingen tusschen de voornaamste kampongs in het begin dezer eeuw ons moeten voorstellen als 2—3 m breede, onverharde wegen.

In de jaren na 1910 is men begonnen, deze bendywegen langzamerhand te verbreed en te verhard en te verhard. Tevens werden over sommige rivieren bruggen gebouwd. In de jaren 1916, 1917 en 1918 werden voor de „Aanleg van wegen en bouw van daarin gelegen bruggen en duikers” door het Landschap Soembawa uitgegeven resp. f 34235,95, f 69768,19 en f 65300,—. ³⁾ In 1930 werd voor den bouw van bruggen in den weg Soembawa-besar—Taliwang f 18000,— uitgetrokken en voor den aanleg van den weg naar de grens van Bima f 36000,—. ⁴⁾ Bij de uitvoering van openbare werken wordt gebruik gemaakt van den arbeid van heerendienstplichtigen en dwangarbeiders.

Het maximum aantal te vorderen heerendiensten bedraagt voor kampongdiensten 16 dagtaken en voor aanleg, zware herstellingen en onderhoud der groote aswegen en bruggenbouw 24 dagtaken. ⁵⁾ In de hausse-jaren had op groote schaal afkoop van heerendiensten plaats, zoodat de wegeaanleg en bruggenbouw er door werden belemmerd. Koelies waren niet te krijgen, zoodat de door den afkoop binnengekomen gelden niet op de gebruikelijke wijze — n.l. voor wegeaanleg — konden worden besteed. ⁶⁾ De controleur Oranje keurt daarom een te sterke propaganda voor afkoop der heerendiensten af. Wat de dwangarbeiders betreft, slechts een klein gedeelte van de zich te Soembawa-besar bevindende gestraften is voor het zware werk

¹⁾ M. 6.

²⁾ L 34, p. 61.

³⁾ L 4 over 1918, 1919 en 1920 resp. p. 247, 230 en 210.

⁴⁾ M. 20.

⁵⁾ M 11.

⁶⁾ Volgens den controleur Oranje. (M. 10).

aan bruggen en wegen geschikt. In 1928 hielp een ploeg van \pm 12 man de heerendienstplichtigen bij den aanleg van den weg naar de grens van Bima. ¹⁾ Van groote beteekenis kan deze hulp dus niet zijn. Ondanks de bezwaren met het werkvolk werd toch, zij het in een zeer langzaam tempo, met den wegeaanleg voortgegaan. De Schetskaart toont aan, dat het wegennet feitelijk bestaat uit één groote weg van Djareweh tot de grens van Bima ²⁾ met een aantal vertakkingen. De wegeaanleg werd urgent geacht door het Bestuur. De controleur Seegeler wijdt in zijn Memorie van Overgave ³⁾ er vele pagina's aan, is van het belang ervan overtuigd, maar wijst er tevens op, dat men bij den aanleg van nieuwe wegen zich moet afvragen of het onderhoud — gezien het betrekkelijk geringe aantal heerendienstplichtigen — in voldoende mate geschieden kan. Inderdaad is in sommige demoengschappen het aantal heerendienstplichtigen gering, zooals uit de volgende tabel blijkt. ⁴⁾

Heerendienstplichtigen in de onderafdeeling Soembawa in 1931.

Demoengschap	Aantal Heerendienstplichtigen
Brang Rea	2512
Brang Mojo Hilir	1998
Brang Mojo Hoeloe	1133
Lape-Lopok	1746
Batoe Lantee	1584
Ree	567
Oetan	1574
Alas	3524
Seteloek	1056
Taliwang	2513
Djareweh	838
Loenjoek	870
Ropang	1071
Plampang	1142
Ampang	1938
Totaal	24066

¹⁾ M. 11.

²⁾ De verbinding met de wegen van de onderafdeeling Bima schijnt (1936) nog niet tot stand gekomen te zijn.

³⁾ M. 11.

⁴⁾ Aanwezig in het B. B. Kantoor te Soembawa-besar.

Bij het bestaande afkoopsysteem is het echter onmogelijk te zeggen op hoeveel man per demoengschap men kan rekenen, zoodat de waarschuwing van genoemden controleur alle aandacht verdient, vooral bij wegeaanleg in dunbevolkte demoengschappen. Opvallend is daarom het bepleiten van het gereedmaken van den weg Semamoeng—Lenangoear voor autoverkeer en het doortrekken van dezen weg naar Loenjoek door dezen controleur. „Deze weg, die het bergland van Soembawa openlegt, dient (ook) zoo spoedig mogelijk gereed te komen,” wordt in de reeds vaker genoemde Memorie van Overgave (1928) gezegd. Een blik op ons Bevolkingsdichtheidkaartje is voldoende om vast te stellen, dat zoowel het weggedeelte Semamoeng—Lenangoear als dat van Lenangoear naar Loenjoek loopt door een bijkans onbewoonde streek, die er geen behoefte aan heeft „opengelegd” te worden.

In Hoofdstuk IV § 4 is op het geringe en ongeregelde ruilverkeer gewezen, dat tusschen de bergstreken en de noordelijke demoengschappen bestaat. Voor de inheemsche bevolking lijkt ons daarom de aanleg van dezen weg van geen nut. „Een maatschappij zonder geregeld ruilverkeer heeft aan vele en goede wegen geen behoefte,” zegt J. H. Boeke.¹⁾

Het Bestuur van West-Soembawa schijnt er anders over te denken. Behalve van den aanleg van bovengenoemden weg is in genoemde Memorie van Overgave ook sprake van het doortrekken van den weg Soembawa-besar—Semongkat—Batoedoelang. Het belang van deze doortrekking is ons evenmin duidelijk. Slechts één kampong wordt er door met de hoofdplaats verbonden. Wel bevinden zich in de buurt van Batoedoelang koffietuinen, maar hun productie vormt slechts een deel van die van het geheele demoengschap (de koffietuinen bij Tepal zijn veel uitgestrekter). Na aanleg van den weg zullen Chineezen uit Soembawa-besar den koffieoogst gemakkelijker naar deze plaats kunnen vervoeren, hetgeen beteekent, dat het pikolvervoer door Inheemschen alsdan een einde neemt. Hieruit volgt weer, dat de economisch-sterkeren van betere wegen profiteeren ten koste van de economisch-zwakkeren.

Hetzelfde kan opgemerkt worden ten opzichte van den bruggenbouw. De rivieren van West-Soembawa zijn alle doorwaadbaar, behalve gedurende korte bandjirtijden. (Hoofdstuk III § 2). De inheemsche bevolking heeft geen behoefte aan bruggen. Slechts

¹⁾ Tropisch Koloniale Staathuishoudkunde. Het Probleem 1910, p. 136.

voor het mechanische transport heeft het oversteken van de rivieren zekere bezwaren (slijtage van banden, tijdverlies in geval van hoog water enz.). Het is de vraag of de gelden voor bruggenbouw besteed in juiste verhouding staan tot de behoeften van het mechanisch transport.¹⁾ Het vrachtvervoer is, gezien de geringe verkeersspanning tusschen de verschillende productiegebieden, die door de groote wegen met elkaar worden verbonden, van weinig beteekenis, het personenvervoer met autobussen is onbelangrijk tengevolge van de geringe bevolkingsdichtheid. Blijft over de tourneerende ambtenaar, voor wien vele en goede wegen, van bruggen voorzien, van groot gemak zijn. In het bijzonder zal het gereedkomen van de verbinding met Raba, de hoofdplaats van de Afdeeling Soembawa, uit Bestuursoogpunt van groot belang zijn. Een druk personen- en vrachtvervoer langs dezen weg is niet te verwachten.²⁾

Voor de structuur van het cultuurlandschap zijn de wegeaanleg en de bruggenbouw van weinig beteekenis geweest. Verplaatsing van nederzettingen naar de groote wegen is slechts zelden voorgekomen. Verbouw van exportgewassen (katjang hidjau) op perceelen langs den weg tusschen Oetan en Taliwang komt hier en daar voor, maar heeft waarschijnlijk ook reeds plaats gehad, toen slechts een bendyweg deze kampongs verbond. Onze conclusie is, dat de wegeaanleg (en -verbetering) noch de agrarische productie, noch handel en verkeer der inheemsche bevolking in noemenswaardige mate heeft bevorderd en dat dientengevolge de structuurveranderingen in het cultuurlandschap in § 1 en § 2 van dit Hoofdstuk geconstateerd, niet of nauwelijks samenhangen met dien aanleg.

In de voorgaande paragrafen bleek herhaaldelijk, dat de uitvoer in de z.g. kleine havens belangrijk was en van sommige producten die van Laboean Soembawa overtrof. Van deze kleine havens wordt alleen Laboean Balat aangedaan door de schepen van de K. P. M. De uitvoer in de havens der andere demoengschappen wordt dus alleen door inheemsche prauwen verzorgd. Wij zagen, dat de K. P. M. het veevervoer vrijwel uitsluitend in handen heeft. Ook de uitvoer van katjang hidjau te Laboean Balat wordt voor een

¹⁾ In 1928 telde men in de onderafdeeling Soembawa 1 vrachtauto, 8 autobussen en 12 personenauto's (M. 11).

²⁾ Zie Hoofdstuk IV, § 4.

groot deel door deze maatschappij bevorderd, evenals die van koffie te Laboean Soembawa. De overige landbouwexportproducten zijn grootendeels vrachtgoed voor de prauwen, hetgeen met de boschproducten eveneens het geval is. Verder is er nog een groep producten, waarvan men mag aannemen, dat zij alleen door prauwen naar haar bestemming wordt gebracht: die der visscherijproducten. Van de beteekenis van het prauwvervoer van deze producten geven de volgende cijfers eenig denkbeeld.

Uitvoer van gedroogde en gezouten visch te L. Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1931	9300 kg	73045 kg	f 26975,—
1932	—	119233 „	„ 20323,—
1933	—	51483 „	„ 7270,—

Uitvoer van tripang ¹⁾ te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1931	53 kg	2730 kg	f 1001,—
1932	133 „	1541 „	„ 645,—
1933	51 „	560 „	„ 299,—

Uitvoer van trassi ²⁾ te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1931	—	7256 kg	f 2165,—
1932	—	21277 „	„ 4083,—
1933	—	79762 „	„ 3216,—

¹⁾ tripang (Mal.) = zeekomkommers (*Holothurioidea*).

²⁾ trassi = uit visch bereid, sterk adellijk van geur zijnd, Indisch condiment.

Uitvoer van *schelpen*, andere, ¹⁾ te Laboean Soembawa:

Jaar	Naar Java en Madoera	Naar de Buitengewesten	Totale waarde
1931	—	5451 kg	f 2656,—
1932	—	3373 „	„ 1263,—
1933	—	5077 „	„ 1504,—

Ook de andere havens van de onderafdeeling voeren visscherijproducten uit. Wij laten hier den export van visscherijproducten gedurende het jaar 1931 volgen.

Uitvoer van visscherijproducten in de havens van de demoenschappen:

Taliwang-Djareweh	534 pikol ikan asin ²⁾ 1073 „ „ kering ³⁾ 2942 lembar ikan kering Badjo ⁴⁾
Ampang	234 pikol ikan kering 35 „ trassi 419.6 „ agar-agar ⁵⁾
Alas	656.12 pikol ikan ⁶⁾ 77 „ trassi 10 „ tripang
	en verder
	15 karoeng ⁷⁾ ikan 135 peti ⁸⁾ „ v. onbekend gewicht 1526948 ekor ⁹⁾ ikan en 52 „ penjoe ¹⁰⁾

¹⁾ d. w. z. andere dan parlemoerschelpen. Laatstgenoemde schelpen werden in het tijdvak 1924 t/m 1933 slechts in 1927 en 1928 uitgevoerd en wel resp. 25 en 431 kg naar de Buitengewesten ter waarde van resp. f 10,— en f 145,—.

²⁾ ikan asin (Mal.) = gezouten visch.

³⁾ ikan kering (Mal.) = gedroogde visch.

⁴⁾ 2942 stuks door Badjo-visschers aangevoerde gedr. visch.

⁵⁾ gedroogd zeewier.

⁶⁾ Onbekend in welken toestand.

⁷⁾ karoeng (Mal.) = zak.

⁸⁾ peti (Mal.) = kist.

⁹⁾ 1526948 stuks.

¹⁰⁾ penjoe (Mal.) = schildpad.

Oetan	29 pikol ikan kering
	64 peti ikan kenas ¹⁾
	453000 ikan kenas
Plampang	72.3 pikol agar-agar.

In 1931 werden geen schelpen uitgevoerd in de kleine havens, maar wel gaven de demoengs van Ampang en Alas over 1928 en 1929 de volgende cijfers op:

Uitvoer van lolak ²⁾ in 1928 in de havens van de demoengschappen	
Ampang	5 pikol
Alas	12 pikol en 1 karoeng
In 1929 in Alas	28.21 pikol.

De prauwen, die het vervoer van visscherijproducten bevorderen, hooren in West-Soembawa thuis. De voor uitvoer bestemde boschen landbouwproducten worden daarentegen voor een groot deel door Madoereesche en Makassaarsche prauwen gehaald, zoodat van dit vervoer de kustbevolking van West-Soembawa weinig profijt trekt. Het zijn deze prauwen, die ook allerlei producten van Java en de Buitengewesten invoeren.

Daar wij niet over cijfers beschikken, betreffende den invoer van de kleine havens, kunnen wij hier niet nader op ingaan. Wel is de invoer te Laboean Soembawa uit Java, de Buitengewesten en het Buitenland bekend. Wij laten eenige der belangrijkste invoerartikelen (naar de waarde) volgen, waarbij te bedenken valt, dat een deel der ingevoerde waren, niet door K. P. M.-schepen wordt aangebracht.

¹⁾ ikan kenas (Mal.) = hier waarschijnlijk gezouten visch; onder kenas worden gezouten en met rijst of sago tot gisting gebrachte schaaldieren verstaan.

²⁾ lolak (Mal.) = Troca-schelpen.

Invoer van eenige der belangrijkste artikelen en artikelgroepen
te Laboean Soembawa in 1933.

Artikelen	Uit Java, Madoera en de Buitengewesten	Waarde
Aardolie, kerosine	262340 liter	f 18870,—
Aardolie, benzine	82615 „	„ 6188,—
Automobielen, alle soorten	5 stuks	„ 7300,—
Autobanden	110 „	„ 2975,—
Bier, alle soorten	9140 liter	„ 3958,—
Cement, in vaten	532 vaten	„ 2542,—
Eetwaren	—	„ 15220,—
Gambir	25259 kg	„ 7132,—
Garens, om te weven	2984 „	„ 5150,—
Garens, voor andere doeleinden	3554 „	„ 6536,—
Kleederen, alle soorten	—	„ 7624,—
Koffie, gep. Robusta	7592 „	„ 2190,—
Kramerij	—	„ 6744,—
Lucifers, alle soorten	1967 gr. doozen	„ 5354,—
Machines, naai-	29 stuks	„ 3600,—
Manufacturen, sarongs	11450 kg	„ 24146,—
Manufacturen, alle andere soorten	31523 „	„ 55992,—
Meel, alle soorten	28794 „	„ 2840,—
Olie, vette klapper-	43622 liter	„ 5368,—
Sigaretten	5394 kg	„ 13191,—
Suiker, witte, riet-	233936 „	„ 13386,—
IJzer- en staalwerk n. a. g. ¹⁾	—	„ 7579,—
Zeepp, alle soorten	—	„ 5827,—
Zilver n. a. g. ²⁾	—	„ 200040,—

De totale waarde van den invoer te Laboean Soembawa uit Java, Madoera en de Buitengewesten bedroeg in 1933 f 456304.—. Uit het Buitenland werd in 1933 ingevoerd ter waarde van f 3162.— (waarvan f 1560.— aan eetwaren en genotmiddelen), zoodat de waarde van den totalen invoer te Laboean Soembawa in 1933 f 459466.— bedroeg.

Wij komen op dit invoercijfer nader terug, maar willen eerst de vraag behandelen of de prauwvaart op de kusten van West-Soembawa toe- of afneemt. Het is niet mogelijk deze vraag afdoende te beantwoorden, daar de K. P. M. geen cijfers, het vrachtvervoer

¹⁾ Alle ijzer- en staalwerk uitgezonderd draadnagels en spijkers.

²⁾ Zilveren specie.

op haar lijnen betreffende, gepubliceerd wenschte te zien. Slechts ingeval genoemde cijfers beschikbaar werden gesteld, zou het, na raadplegen van de statistiek van het tolkantoor mogelijk zijn, het aandeel der prauwvaart in de handelsbeweging van een haven te berekenen. Bij uitstrekken van deze berekeningen over een aantal jaren zouden absolute en relatieve toe- of afname van de prauwvaart in deze haven vast te stellen zijn.

Het Jaarverslag van de Makassaarsche Handelsvereniging over 1932 meent, dat de prauwvaart de crisis niet alleen doorstaat, maar er zelfs van profiteert:

„De prauwvaart breidde zich niet onbelangrijk uit, ¹⁾ hetgeen ook als een crisisverschijnsel aangemerkt moet worden. Door velen wordt namelijk bij de zeer slechte marktgesteldheid en de geringe kooplust, die overal heerscht, de voorkeur gegeven aan zeer goedkoop, doch onzeker en onbetrouwbaar vervoer, boven vlug en veilig lijnvervoer.” ²⁾

Het lijkt ons zeer aannemelijk, dat voor sommige zeer in prijs gedaalde producten in deze crisis-jaren de voorkeur wordt gegeven aan het goedkoope vervoer per prauw, maar dit beteekent alleen, dat de prauwvaart *relatief* ten opzichte van andere middelen van zeevervoer is toegenomen. Wanneer wij de afname van den uitvoer van allerlei producten gedurende de jaren 1931 t/m 1933, in de voorgaande paragrafen aangetoond, nog eens nagaan en daarbij bedenken, dat vermindering van uitvoer noodwendig leidt tot vermindering van invoer, dan komen wij tot de conclusie, dat de prauwvaart in de bovengenoemde crisis-jaren *absoluut* zeer moet zijn afgenomen. De door de Makassaarsche Handelsvereniging vastgestelde uitbreiding van het prauwvervoer is verheugend, maar biedt bij lange na geen compensatie voor de genoemde absolute teruggang van dit vervoer. Wel blijkt eruit, dat de prauwvaart zich weet te handhaven en de functie, die zij in het inter-insulaire verkeer van den Archipel vervult, in crisisjaren minstens even belangrijk is als in tijden van hoogconjunctuur.

§ 5. Slotbeschouwing.

In het Sultanaat Soembawa wordt $\pm 4\frac{1}{2}$ % van de oppervlakte des lands ingenomen door sawah's, tegalans en permanente tuinen,

¹⁾ Op welke gegevens deze opmerking berust, wordt niet vermeld.

²⁾ Geciteerd bij J. Turpijn. Boegineesche handelsprauwen. Ec. Weekbl. 1933, p. 120.

terwijl aaneengesloten, hoogstammig wildhoutbosch ongeveer 32% van de oppervlakte beslaat. De overige 63½ %¹⁾ worden ingenomen door een gebied, dat grootendeels de functie van ladang- en weideterrein vervult. Grootendeels, want eenige deelen van dit cultuurlandschap vallen binnen de grenzen van de hydrologische en de djatireserves. Anderzijds zijn deelen van de groote aaneengesloten wildhoutboschcomplexen (nog) niet in de hydrologische reserves opgenomen, deze deelen zijn dus voor den ladangbouw (nog) beschikbaar.

De inheemsche bevolkingsgroep heeft in den loop der tijden, gebruik makend van de mogelijkheden, die het physisch milieu in verband met het bestaande beschavingspeil bood, de huidige cultuurlandschapsgeografische constellatie, zoojuist in groote trekken aangegeven, geschapen.

Zijn voor de toekomst belangrijke veranderingen in deze constellatie te verwachten? Bij de beantwoording van deze vraag moet vooropgesteld worden, dat West-Soembawa een geringe bevolkingsdichtheid bezit. Tevens, en dit is van meer belang, dat het aantal menschen per km² landrenteplichtige grond en per km² sawah betrekkelijk gering is. Wij hebben er verder meermalen op gewezen, dat goede gronden, voor eenigerlei vorm van occupatie geschikt, in vele demoengschappen voorhanden zijn. Er is geen grond-schaarschte en daaruit verklaarden wij het lage deelbouwquotient, dat in West-Soembawa gebruikelijk is. Dit in aanmerking genomen, meenen wij, dat een belangrijke uitbreiding der bouwgronden voor de eerste tientallen jaren niet te verwachten is. Wij zagen juist een tegenovergestelde beweging (§ 2 van dit Hoofdstuk). Wel mag verwacht worden, dat de verkleining van het landrenteplichtig oppervlak tot stilstand zal komen; of daarna weer een vergrooting zal plaats hebben, zal van verschillende omstandigheden afhangen. Van primair belang is de toename der bevolking. De verdere cultuurlandschapsontwikkeling hangt daarvan in groote mate af. Wij zagen, dat deze toename niet bijzonder sterk is en vooral bepaald wordt door het al of niet getrouw blijven aan den adat. De immigratie van Inheemschen is tot nu toe niet van grooten omvang geweest en heeft pas in de laatste 15 jaren geleid tot een uitbreiding van permanente tuinen.

¹⁾ De oppervlakte in gebruik voor woningen, wegen enz. wordt hier buiten beschouwing gelaten.

In verband hiermee mag de vraag gesteld worden of West-Soembawa een land is, dat in aanmerking komt voor georganiseerde immigratie van inheemsche landbouwers.

In Ropang en Loenjoek, maar ook in vele andere demoengschappen, bevinden zich uitgestrekte complexen verlaten bouwgronden, waarop geen bezitsrechten worden uitgeoefend. De Boschopzichter van Soembawa-besar noemt in zijn antwoord op de Ladangenquête¹⁾ de uitbreiding van het sawahoppervlak tot 10 % van de oppervlakte van West-Soembawa, (d. i. 84437,5 ha) mogelijk. Daar in 1932 het sawah-oppervlak 24363,68 ha bedroeg, zou in West-Soembawa ruim 60.000 ha grond voor sawah-aanleg geschikt zijn. Wij geven deze cijfers onder groot voorbehoud. Slechts landbouwtechnici en bodemkundigen zullen kunnen uitmaken of de terreinen, die wij in vorige Hoofdstukken globaal hebben aangeduid, inderdaad voor sawahaanleg op groote schaal geschikt zijn te achten en in hoeverre het irrigatiewezen in verband daarmee verbetering behoeft. Een dergelijk onderzoek zou zich ook dienen uit te strekken over Oost-Soembawa in welks bergland zich eveneens vele voor sawahaanleg geschikte grondstukken bevinden.²⁾

Van de...
Mocht alsdan blijken, dat Soembawa in belangrijken omvang goede sawahgronden beschikbaar heeft, dan zou een immigratie van Madoereezen voor de hand liggen. Het mag bekend geacht worden, dat het welvaartspeil van de inheemsche bevolking van Madoera in de laatste jaren zeer is gedaald, o. a. door de sterke vermindering van werkgelegenheid in Oost-Java. Een emigratie naar Soembawa zou vele gezinnen uitkomst bieden. De Madoerees lijkt ons tot een dergelijke emigratie geneigd, wijl Soembawa voor hem geen onbekend begrip is, daar wellicht reeds eeuwenlang Madoereezen de prauwvaart tusschen dit eiland en Java hebben uitgeoefend. Het ligt hier niet op onzen weg, deze denkbeelden nader uit te werken.

Is tengevolge van krachten, niet van Inheemschen zelf uitgaande, verandering in de cultuurlandschapsgeografische constellatie te verwachten? Wij noemden in vorige paragrafen de maatregelen van het Bestuur, den invloed van Westersch kapitaal en van de conjunctuur (in het bijzonder dien van de productenmarkt). De werkzaamheid van het Bestuur zal, indien in dezelfde mate als

¹⁾ M. 15.

²⁾ Zooals de houtvester Rahm mededeelt. (M. 14).

voorheen „Overheidszorg” wordt uitgeoefend, slechts in langzaam tempo veranderingen in bovengenoemde constellatie te weeg brengen.

De reserveering der bosschen zal voortgang hebben, zoodat te verwachten valt, dat het oppervlak der aaneengesloten hoogstammige boschcomplexen na aanvankelijk nog tot wellicht 30 % van de oppervlakte van West-Soembawa te zijn ingekrompen, zich weer langzaam, als gevolg van natuurlijke reboisatie, zal uitbreiden.

Volgens de Antwoorden op de Ladangenquête ¹⁾ zou het Boschwezen wenschen, 50 % van de oppervlakte des lands te kunnen reserveeren om na verloop van tijd eenzelfde percentage met aaneengesloten wildhoutbosch bedekt te zien. Er zullen, indien de eerste wensch vervuld raakt, jaren verlopen voor de laatstgenoemde toestand een feit is geworden.

De Bestuursmaatregelen ter bevordering van den landbouw genomen, hebben tot nu toe slechts geringe veranderingen in het areaal der landrenteplichtige gronden kunnen aanbrengen. Slechts aanleg van nieuwe en verbetering van bestaande bevoeiingswerken kunnen een belangrijke stimulans voor de bevolking gaan vormen haar sawah's uitbreiding te geven. De aanmoediging van bepaalde cultures heeft voor de uitbreiding van het landrenteplichtig areaal geen beteekenis.

In de gebieden, waar door de voortgaande boschreserveering het voor ladangbouw beschikbare areaal verkleind zal worden, is een uitbreiding van de met gras begroeide oppervlakte te verwachten. De kortere omloopstijd, die bij verkleining van dit areaal noodig wordt, zal volledig boschherstel op de in rust verkeerende ladangterreinen onmogelijk maken. Een deel van den veestapel (waarvan o. a. tengevolge van de werkzaamheid van den B. V. D. een uitbreiding te constateeren viel) zal deze terreinen als weide kunnen gebruiken. Blijft de veestapel toenemen, wordt de boschreserveering tot 50 % van de oppervlakte des lands doorgezet en komt geen verandering in de mate, waarin de bevolking thans den ladangbouw uitoefent, dan verwachten wij, dat de met gras begroeide oppervlakte langzamerhand zal toenemen.

Wat de bestuursbemoeyenis met handel en verkeer betreft, te verwachten is, dat het wegennet slechts langzaam zal worden uitgebreid. Nu we weten, hoe weinig de wegenaanleg structuurver-

¹⁾ M. 15.

anderingen in het cultuurlandschap in West-Soembawa te weegbrengt, kan de verwachting worden uitgesproken, dat ook in de nabije toekomst in dat opzicht wegeaanleg geen beteekenis zal hebben.

De belangstelling van het Westersch kapitaal voor West-Soembawa is tot dusverre gering geweest en niets wijst erop, dat hierin in de toekomst verandering zal komen. Verkrijgen van grond in erfpacht is in de Zelfbesturende Landschappen van de residentie Timor en Onderhoorigheden mogelijk, maar heeft op Soembawa slechts twee maal een aanvraag uitgelokt (leidende tot de vestiging van de oude en de nieuwe koffie-onderneming op den Tambora).

Tenslotte moet de vraag gesteld worden, hoe West-Soembawa's cultuurlandschap in de toekomst zal reageeren op de fluctuaties van de economische conjunctuur. Gebleken is, dat de invloed van de gunstige conjunctuur in de jaren na 1920 op de cultuurlandschapsgeografische constellatie groot is geweest. In het bijzonder werd in die jaren uitbreiding gegeven aan de velden met exportgewassen beplant. Daar de Landrente-regeling van einde 1928 dateert, is deze uitbreiding niet door cijfers aan te toonen. Dat de inkrimping van het landrenteplichtig areaal, in 1932 te constateeren, samenhangt met de gewijzigde conjunctuur (moeilijkheden met het opbrengen van de landrente) werd in § 2 geponeerd. Omdat wij meenen, dat vooral de conjunctuur (méér dan de Bestuursbemoeyenis) de verdere cultuurlandschapsontwikkeling in West-Soembawa zal bepalen, laten wij hier een tabel volgen, die de waarde van de in- en uitvoer te Laboean Soembawa sinds 1924 tegenover elkaar stelt.

Waarde van de in- en uitvoer te Laboean Soembawa van en naar Java, Madoera en de Buitengewesten.

Jaar	Waarde van den invoer	Waarde van den uitvoer
1924	f 500146,—	< f 777939,—
1925	„ 592152,—	< „ 827653,—
1926	„ 424859,—	< „ 587312,—
1927	„ 465293,—	< „ 552881,—
1928	„ 568629,—	< „ 681244,—
1929	„ 684341,—	> „ 641983,—
1930	„ 431218,—	> „ 304626,—
1931	„ 321289,—	> „ 229449,—
1932	„ 227365,—	> „ 165256,—
1933	„ 456304,—	> „ 226708,—

De waarde van de in- en uitvoer te Laboean Soembawa van en naar het Buitenland kunnen wij alleen sinds 1928 opgeven:

Waarde van de in- en uitvoer te Laboean Soembawa van en naar het Buitenland.

Jaar	Waarde van den invoer	Waarde van den uitvoer
1928	f 28705,—	f 2588,—
1929	„ 34726.—	„ 4448,—
1930	„ 27576,—	„ 11246,—
1931	„ 10880,—	„ 1615,—
1932	„ 9379,—	„ 4074,—
1933	„ 3162,—	„ 11628,—

Deze bedragen zijn te gering, om het algemeene beeld, dat de vorige tabel geeft, belangrijk te wijzigen. Uit de cijfers van beide tabellen blijkt, dat de waarde van den invoer sinds 1929 grooter is dan de waarde van den uitvoer. In 1933 is de waarde van den invoer zelfs tweemaal zoo groot als die van den uitvoer. Wij hebben gezien, (p. 204), dat zich bij den invoer van dat jaar zilver n. a. g. ter waarde van f 200040 bevond, een versterking van de Landschapskas van Soembawa met zilveren pasmunt. Ook indien wij dezen zilverinvoer buiten beschouwing laten, blijkt de waarde van den invoer uit Java, Madoera en de Buitengewesten (f 256264.—) in dat jaar nog grooter dan die van den uitvoer (226708.—) te zijn. De eerste tabel toont verder aan, dat de waarde van den uitvoer in het tijdvak 1924 t/m 1933 meer is teruggelopen dan die van den invoer. Het is mogelijk, dat, indien wij de waarde van de in- en uitvoer in de kleine havens kenden, het beeld, dat de statistiek van het tolkantoor te Laboean Soembawa vertoont, minder somber zou uitvallen, dan thans het geval is. Ook dan echter zou een sterke vermindering van den uitvoer tot uitdrukking komen. Hoe heeft West-Soembawa economisch en cultuurlandschapsgeografisch op deze vermindering gereageerd? Economisch was reeds vast te stellen, dat het geldgebrek in de kampong leidde tot een grootendeels terugvallen in de productenhuishouding. Hetzelfde geldgebrek maakte het opbrengen der landrente moeilijk en was voor een groot deel oorzaak van de vermindering van het landrenteplichtig areaal.

Nu wij de economische structuur van West-Soembawa kennen, heeft het terugvallen in de productenhuishouding niets veront- rustends: de voedselvoorziening loopt geen gevaar. De inkrimping van de landrenteplichtige bouwgronden mag voor de financiën van het Sultanaat Soembawa nadeelig zijn, voor de bevolking is het een „aanpassing” aan de gewijzigde omstandigheden, die, gezien de grondbezitsverhoudingen in dit gebied, evenmin reden tot bezorgdheid geeft. Zoo is te verwachten, dat de bevolking van West-Soembawa de slechte tijden zonder al te groote moeilijkheden zal doorkomen en de storing in de cultuurlandschapsontwikkeling bij een verbetering van de conjunctuur een einde zal nemen.

Geraadpleegde Manuscripten (M 1—20).

1. Memorie van Overgave van A. T. Vermeulen
aan S. Jason, 27 Dec. 1801 Landsarchief te Batavia.
2. Brief van den fungeerenden Resident van Bima
J. C. Vetter aan W. N. Servatius, Gou-
verneur van Makassar en Onderhoorigheden van
den 15en Juli 1820 idem.
3. Verslag over het eiland Soembawa door W. van
Schelle en J. N. Tobias, kommissarissen
voor Macassar van den 20sten Juni 1824 . . idem.
4. Generaal Verslag der afdeeling Bima met der-
zelve onderhoorigheden, opgemaakt volgens de
bestaande orders der hooge regeering over N-
ederlandsch-Indië loopende over den Jare 1833
door den Gezaghebber C. H. Steyns . . . idem.
5. Kort Overzicht van het Gouvernement Celebes
en Onderhoorigheden, opgemaakt door den As-
sistent-Resident ter beschikking van den Gou-
verneur van Celebes en Onderhoorigheden J.
A. Bakkers 1865 Archief van het Departement van Binnenlandsch Bestuur te Batavia.
6. Nota betreffende het landschap Soembawa sa-
mengesteld door den Civiel Gezaghebber Kapi-
tein der Infanterie R. Boonstra bij de over-
gave van het bestuur aan den Kapitein der In-
fanterie A. C. C. Musch 25 Juni 1909 . . Archief van het Bestuurs-
kantoor te Soembawa-
besar.
7. Algemeene Memorie over de onderafdeeling
Taliwang door den Gezaghebber J. J. Zant-
man 1912 Archief van het Departement van Binnenlandsch Bestuur te Batavia.
8. Memorie van Overgave van den Assistent-Re-
sident van Soembawa A. M. Zandveld
1 April 1915 idem.
9. Algemeene Memorie van de onderafdeeling
Taliwang, samengesteld door den Gezaghebber
J. J. Zantman, 11 Juni 1919 idem.
10. Bestuursmemorie betreffende de onderafdeeling
Soembawa door den aftredenden Controleur
A. Oranje 4 Juni 1926 Archief van het Bestuurs-
kantoor te Soembawa-
besar.

proberen te kopiëren

11. Algemeene Memorie van de onderafdeeling Soembawa, samengesteld door den Controleur C. J. Seegeler 1928 Archief van het Departement van Binnenlandsch Bestuur te Batavia.
12. Dagboek en Maandverslagen van den Controleur H. Lanting over een aantal maanden van de jaren 1928 en 1929 Archief van het Bestuurskantoor te Soembawa-besar.
13. Rapport van den toenmaligen houtvester Dr. E. K. Plasschaert over de djatibosschen op Soembawa 1918 *ook met bus* Archief van den Dienst der Bosschen in de Buitengewesten van het Departement van Economische Zaken te Batavia.
14. Boschtechnisch Verslag over het eiland Soembawa van den Opperhoutvester T. Rahm van den 20sten Februari 1924 (met boschkaart) *met bus* idem.
15. Ladangenquête 1933. Antwoorden van den boscharchitect van Bima en den boschopzichter van Soembawa Archief van de Afdeeling Landbouw van het Departement van Economische Zaken te Batavia
16. Uittreksel van het Rapport van den waarnemenden Gouvernements-Arts belast met de supervisie over de malariabestrijding 24 Januari 1928 Archief van het Hospitaal te Soembawa-besar.
17. Jaarverslagen van den Officier van Gezondheid belast met de waarneming van den Dienst der Volksgezondheid te Soembawa-besar 1927, 1928 en 1930 idem.
18. Jaarverslagen van den Burgerlijk Veeartsenijkundigen Dienst in den Ambtskring Soembawa-besar over de jaren 1913 t/m 1933 Archief van den Burg. Veeartsenijkundigen Dienst van het Departement van Econom. Zaken te Batavia.
19. Belastingvoorstel (Landrentemonografie) van het Landschap Soembawa 1929 Archief Landrentekantoor te Makassar.
20. Begrootingen over de jaren 1929 t/m 1931 van het Landschap Soembawa Archief Landschapskantoor te Soembawa-besar.

Geraadpleegde Literatuur (L 1—88).

Lijst van afkortingen:

- T. B. G.: Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Batavia.
- Verh. B. G.: Verhandelingen van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Batavia.
- Not. B. G.: Notulen van de Algemeene en Directievergaderingen van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Batavia.
Van 1922 af opgenomen in T. B. G., van 1933 af onder den titel van Jaarboek van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
- T. B. B.: Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur. Batavia. (Deze uitgave is in 1918 gestaakt).
- T. A. G.: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Leiden.
- T. v. N. I.: Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië. Batavia en Zaltbommel. (Sinds 1903 niet verder verschenen).
- N. I. B. D. D.: Nederlandsch-Indische Bladen voor Diergeneeskunde en Dierenteelt. Sinds 1926 Nederlandsch-Indische Bladen voor Diergeneeskunde. Buitenzorg.
- Kol. Stud.: Koloniale Studiën. Tijdschrift van de vereeniging voor studie van koloniaal-maatschappelijke vraagstukken. Weltevreden. (Batavia-C).
- Ec. Weekbl.: Economisch Weekblad voor Nederlandsch-Indië. Batavia-C.
- Ind. Merc.: De Indische Mercuur. Amsterdam.

1. Adatrechtbundels bezorgd door de commissie voor het adatrecht en uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Bundel XXXI (Selebes). 's Gravenhage 1929.
2. Ajoebar. De verbetering van den paardenstapel op West-Soembawa. Kol. Stud. 1927 II.
3. C. W. Bagchus. De uiencultuur op Java. Landbouw 1926/27.
4. Begrootingen van de Zelfbesturende Landschappen in de Buitengewesten over het jaar 1918. Uitgave van het Encyclopaedisch Bureau. Idem over 1919 en 1920.
5. J. H. Boeke. Tropisch-koloniale Staathuishoudkunde. Het Probleem. Diss. Leiden 1910.
6. Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. 1908—'09.
7. P. Catz. De situatie op de copra-markt. In- en Uitvoer 1932.
8. H. T. Colenbrander. Koloniale Geschiedenis. 's Gravenhage 1925/'26, 3 dln.

9. L. C. Coorengel. De uitvoer van staartpeper en lange peper uit Nederlandsch-Indië. Ec. Weekbl. 1934.
10. M. H. du Croo. De verbetering van den paardenstapel op het eiland Soembawa. Kol. Stud. 1918 I.
11. M. H. du Croo. Cijfers en beschouwingen betreffende het eiland Soembawa. Kol. Stud. 1919 I.
12. Dagh-Register gehouden in 't Casteel Batavia, Anno 1674. Batavia, 's Hage 1902.
13. M. L. Dames. The book of Duarte Barbosa. London 1921.
14. Dienstregelingen van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij.
15. A. Doeglas. De gevolgen van inteelt bij de Etawahgeitenfokkerij te Soembawa-besar. N. I. B. D. D. 1931.
16. A. J. A. F. Eerdmans. Het landschap Gowa. Verh. B. G. 1897.
17. J. Elbert. Die Sunda-Expedition des Frankfurter Vereins für Geographie und Statistik II. Frankfurt 1912.
18. Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, 2e druk. 's Gravenhage—Leiden 1918.
19. B. Erkelens. Geschiedenis van het Rijk Gowa. Verh. B. G. 1897.
20. Abr. Exodus. Een fokkerij van Ongolevee op Soembawa. Algemeen Landbouwweekblad voor Ned. Indië 1919/20.
21. J. P. Freys. Schets van den handel van Soembawa. T. v. N. I. 1859.
22. Geologische Overzichtskaart van den Nederlandsch Oost-Indischen Archipel (1 : 1 000 000). Toelichting bij blad XVII (Oost-Java—Soembawa) bewerkt door H. Brouwer. Jaarboek van het Mijneuzen 1915. Verhandelingen 2e deel.
23. J. B. Hagreis. Ladangbouw. Landbouw 1926/27.
24. J. B. Hagreis. Ladangbouw. Landbouw 1930/31. Ook in Tectona 1931.
25. H. R. van Heekeren. Megalithische overblijfselen in Besoeki. Djawâ 1931.
26. K. Heyne. De nuttige planten van Nederlandsch-Indië. 3 dln. 2e druk 1927.
27. H. Holtz. Oudheden op Soembawa. T. B. G. 1862.
28. A. N. J. Th. à Th. van der Hoop. Megalithic Remains in South-Sumatra. Zutphen z.j.
29. W. Huender. Overzicht van den economischen toestand der inheemsche bevolking van Java en Madoera. 's Gravenhage 1921.
30. De handel in huiden en vellen in Nederlandsch-Indië. Ec. Weekbl. 1932.
31. Jaarverslagen van den Landbouwvoorlichtingsdienst. (Sinds 1926 Verslagen van de Afdeeling Landbouw).
32. Jaarverslag van den Dienst der Landelijke Inkomsten in Ned. Indië over 1925, 1926 en 1927 (één deel).
33. A. J. F. Jansen. Hindoe-beelden van Soembawa. T. B. G. 1861.
34. J. E. Jasper. Het eiland Soembawa en zijn bevolking. T. B. B. 1908.
35. J. E. Jasper en Mas Pirngadi. De inlandsche Kunstnijverheid in Nederlandsch-Indië. deel I Het Vlechtwerk (1912). deel III De Batikkunst (1916).

36. P. de Kat Angelino. Batikrapport, deel I. (West-Java). Weltevreden 1930.
37. E. B. Kielstra. Een paar avonturiers in Oost-Indië. (Lange en King). Indië 1919.
38. Koloniaal Verslag van het jaar 1876.
39. N. J. Krom. Het oude Java en zijn kunst. Haarlem 1923.
40. N. J. Krom. Hindoe-Javaansche Geschiedenis. 's Gravenhage 1926.
41. Alb. C. Kruyt. De volken, die Midden-Celebes bewonen en de wijzen van hunne lijkbezorging. Comité voor Indische Lezingen en Leer- gangen. Vierde Koloniale Vacantiecursus voor Geografen. Amster- dam, 27—29 December 1923.
42. Alb. C. Kruyt. De beteekenis van den natten rijstbouw voor de Posso-ërs. Kol. Stud. 1924 II.
43. C. Lekkerkerker. Enkele nieuwe gegevens over Soembawa (met één kaart) T. A. G. 1933.
44. C. C. F. M. Le Roux. De Elcano's tocht door den Timor-Archipel met Magelhaes' schip „Victoria". Feestbundel van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel II 1928.
45. A. Ligtvoet. Aanteekeningen betreffende den economischen toestand en de ethnographie van het rijk van Soembawa. T. B. G. 1876.
46. C. Lulofs. Een land voor jagers (het eiland Mojo bij Soembawa). T. B. B. 1916.
47. B. F. Matthes. Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek. Amsterdam 1859.
48. Mededeelingen der Regeering omtrent enkele onderwerpen van alge- meen belang. Februari 1926 en Juni 1930. Weltevreden 1926 en 1930.
49. J. Merkens. De veeteelt in Nederlandsch-Indië. Veeartsenijkundige Mededeeling, no. 47. Buitenzorg z. j.
50. J. Merkens. Overzicht van de teelt van grootvee in Ned. Indië. Veeartsenijkundige Mededeeling, no. 52. Buitenzorg z. j.
51. J. Merkens. De plaats van den veestapel in de volkshuishouding. Landbouw 1925/26.
52. J. Merkens. De paarden- en runderteelt in Nederlandsch-Indië. Vee- artsenijkundige Mededeeling, no. 51. Weltevreden 1926.
53. J. Merkens. Bijdrage tot de kennis van den karbouw en de karbouwen- teelt in Nederlandsch Oost-Indië. Diss. Utrecht 1927.
54. J. Merkens en Anwar Sjarif. Bijdrage tot de kennis van de geiten- fokkerij in Nederlandsch Oost-Indië. N. I. B. D. D. 1932.
55. Narrative of the effects of the eruption from the Tomboro moun- tain in the island of Sumbawa on the 11th and 12th of april 1815. Verh. B G. deel VIII Batavia 1816.
56. J. Olivier. Land- en Zeetogten in Nederlandsch-Indië. Amsterdam 1828.
57. J. J. Pannekoek van Rheden. Voorloopige Mededeelingen over de geologie van Soembawa. Jaarboek van het Mijnwezen in Neder- landsch-Indië. Verhandelingen 1913.
58. W. de Quant. Aanteekeningen betreffende het Z.W. schiereiland van Celebes. Jaarboek van den Topografischen Dienst 1919.

59. B. Rensch. Eine biologische Reise nach den Kleinen Sunda-Inseln. Berlin 1930.
60. G. P. Rouffaer. Oud-javaansche inscriptie in Soembawa. Not. B. G. 1910.
61. L. M. R. Rutten. Voordrachten over de geologie van Nederlandsch-Oost-Indië. Groningen—Den Haag 1927.
62. A. M. P. A. Scheltema. Rijstproducties op Java en Madoera. Landbouw 1928/29.
63. A. M. P. A. Scheltema. Deelbouw in Nederlandsch-Indië. Diss. Wageningen 1931.
64. A. F. W. Schimper. Pflanzengeographie. Jena. 1898.
65. M. B. Smits. Onderzoek naar de landbouwtoestanden in de onderafdeeling Air Bangis (S. W. K.). Mededeelingen van den Landbouwvoorlichtingsdienst no. 1, 1919.
66. M. B. Smits. De voornaamste middelen van bestaan van de inlandsche bevolking der Buitengewesten. Mededeelingen van de Afdeeling Landbouw no. 14.
67. M. B. Smits. De copra-productie van Nederlandsch-Indië en de wereldhandel in plantaardige vetten. Landbouw 1926/27.
68. M. B. Smits. Over den lanbouw in Nederlandsch-Indië. Groningen—Den Haag —Weltevreden 1929.
69. R. M. P. Soerachman. Het batikbedrijf in de Vorstenlanden. Weltevreden 1927. Mededeeling van de Afdeeling Nijverheid no. 1.
70. Staatsbladen van Nederlandsch-Indië.
71. C. G. G. J. van Steenis. Maleische Vegetatieschetsen. T. A. G. 1935, p. 25, 171 en 363.
72. H. E. Steinmetz. Oudheidkundige Beschrijving van de Afdeeling Bandawasa. (Residentie Besoeki). T. B. G. 1898.
73. G. C. W. Chr. Tergast. Monografie over de bevolkingskoffiecultuur in Nederlandsch-Indië. Mededeeling van de Afdeeling Landbouw no. 15, 1930.
74. J. Turpijn. Boegineesche handelsprauwen. Ec. Weekbl. 1933.
75. Uitkomsten der in de maand November 1920 gehouden Volkstelling. deel I Tekst, deel II Tabellen. Batavia 1922.
76. Uittreksel van het Verslag van den Civielen en Militairen Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden betreffende de excursie naar het eiland Soembawa. 16 Febr.—9 Mei 1908. Indisch-Militair Tijdschrift. Extra Bijlage.
77. Het veeteeltbedrijf in den ambtskring Soembawa-besar. N. I. B. D. D. 1924, 1925.
78. Verhandelingen van het Koninklijk Magnetisch en Meteorologisch Observatorium te Batavia, no's 23 en 24.
79. Verslag van den economischen toestand der inlandsche bevolking, 1924, 2 deelen. Weltevreden 1926.
80. De handel in eetbare vogelnestjes. Ind. Merc. 1933.
81. Volkstelling 1930, deel I—V. Batavia 1933—'36.
82. C. N. A. de Voogd. De oro-oro in onze djatibosschen. De Tropische Natuur 1928.

83. C. N. A. de Voogd. Botanische aanteekeningen van de Kleine Soenda-eilanden. Met afb. De Tropische Natuur 1936.
84. L. van Vuuren. De prauwvaart van Celebes. Kol. Stud. deel I.
85. L. van Vuuren. Zur Anthropogeographie von Zentral-Celebes. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 1929, no. 3/4.
86. H. Witkamp. De handel in reptiel-huiden in Ned. Indië en de reptielenvangst. Ind. Merc. 1929.
87. H. Zollinger. Verslag van eene reis naar Bima en Soembawa en eenige plaatsen op Celebes, Saleier en Floris, gedurende de maanden Mei tot December 1847. Verh. B. G. 1850.
88. H. Zollinger. Besteigung des Vulkanes Tambora auf der Insel Sumbawa und Schilderung der Eruption im Jahre 1815. Mit 2 Karten. Winterthur 1855.

Inhoud.

Bladz.

Voorbericht.

Inleiding	1
Hoofdstuk I. Voorloopige indrukken van het land . .	2— 15
§ 1. Laboean Soembawa en Soembawa-besar.	
§ 2. Naar het Oosten.	
§ 3. Naar het Westen.	
§ 4. De Batoe Lantee op.	
§ 5. Naar het heuvelland ten Oosten en ten Zuiden van den Batoe Lantee.	
Hoofdstuk II. Landschapsbeeld en sociaal-economische verhoudingen in West-Soembawa in de 19e eeuw	16— 33
Hoofdstuk III. De „choren” van West-Soembawa . .	34— 72
§ 1. De chore der aaneengesloten boschcomplexen.	
§ 2. De chore van het parklandschap.	
§ 3. De chore der aaneengesloten sawahcomplexen.	
Hoofdstuk IV. Over de sociaal-economische verhou- dingen, die de ontwikkeling en huidige vormen- rijkdom van het cultuurlandschap in West-Soem- bawa hebben beïnvloed	73—127
§ 1. Elementen der bevolkingsstructuur.	
§ 2. De structuur van het grondbezit.	
§ 3. De structuur van het veebezit.	
§ 4. De structuur van handel en verkeer.	
Hoofdstuk V. De wordingsgeschiedenis van het cultuur- landschap in West-Soembawa	128—138
Hoofdstuk VI. De werking van Westersche invloeden op het cultuurlandschap van West-Soembawa sinds het politiek contract van 1905	139—211
§ 1. Bestuursmaatregelen ter bescherming of uitbrei- ding van het boschareaal en de waarde van het bosch en zijn producten voor de inheemsche bevolking.	

- § 2. Bestuursmaatregelen ter bevordering van den landbouw, de uitwerking van deze maatregelen op het cultuurlandschap en de beteekenis van de agrarische productie voor het welvaartspeil der inheemsche bevolking.
- § 3. Bestuursmaatregelen ter versterking van het veebezit en de beteekenis van dat bezit voor het welvaartspeil der inheemsche bevolking.
- § 4. De bemoeienis van het Bestuur met handel en verkeer, de uitwerking hiervan op het cultuurlandschap en de beteekenis van de prauwvaart voor het vervoer van West-Soembawa's in- en uitvoerproducten.
- § 5. Slotbeschouwing.

Geraadpleegde Manuscripten (M 1—20)	212—213
Geraadpleegde Literatuur (L 1—88)	214—218

TABELLEN.

- I. Zielental der Onderafdeeling Soembawa gesorteerd naar de Landaarden en de Leeftijdsgroepen.
- II. De beroepsbeoefenaars in de Onderafdeeling Soembawa.

KAARTEN.

- Schetskaart van West-Soembawa. Samengesteld op grondslag van de zeekaarten No. 293 (bijgewerkt tot 1929) en 294 (bijgewerkt tot 1908) en de Schetskaart van Soembawa op schaal 1 : 250 000 (uitgave 1926) voorzien van topografische verbeteringen en aanvullingen, benevens chorografische gegevens, door G. Kuperus
- Kaart van de bevolkingsdichtheid van West-Soembawa volgens de gegevens van de Volkstelling 1930. Schaal 1 : 600 000.

Stellingen.

I.

De naam „savannenklimaat” voor het tropische klimaat met periodieken, aan bepaalde grenzen gebonden, droogtetijd is uit plantengeografisch oogpunt minder geschikt.

II.

Onder het in den Nāgarakrtāgama als onderhoorig aan Majapahit genoemde Çeran, moet niet het eiland Ceram, maar het voormalige vazalstaatje van het Sultanaat Soembawa „Serang” worden verstaan.

Naar aanleiding van N. J. Krom, Hindoe-Javaansche Geschiedenis 1926 p. 414.

III.

Ten onrechte rekent C. van Vollenhoven West-Soembawa tot den adatrechtskring Bali en Lombok.

IV.

De statistiek van de gewestelijke handelsbeweging der Buitenbezittingen geeft een onvolledig beeld van de in- en uitvoer van deze gewesten.

V.

De zich in de onderafdeeling Soembawa bevindende megalithische oudheden zijn belangrijk genoeg om een deskundig onderzoek te rechtvaardigen.

VI.

Voor de beoefenaren der sociale geografie is de morphografie der aardoppervlakte van belang, in mindere mate de geomorphologie.

VII.

Het gewestelijk beboscings-percentage is in Nederlandsch-Indië niet omgekeerd evenredig met de bevolkingsdichtheid der gewesten, zooals C. G. G. J. van Steenis, op grond van een kaartje van den opperhoutvester F. H. Endert, aanneemt.

Zie C. G. G. J. van Steenis. Maleische Vegetatie-Schetsen I. T. A. G. 1935 p. 42

VIII.

Concentratie van de bedrijven der bijna 80, in de provincie Friesland gelegen, coöperatieve zuivelfabrieken is, hoezeer uit een sociaal oogpunt te betreuren, tot een economische noodzakelijkheid geworden.

IX.

Omzetting van daarvoor in aanmerking komend weiland in bouwland is in ons land, in verband met de economische politiek der ons omringende landen en de zich aldaar wijzigende structuur der bodemcultuur, gewenscht.

Tabel I.
Onderafdeeling Soembawa.

Zielental.

Landaard	1e leeftijdsgroep			2e leeftijdsgroep			3e leeftijdsgroep			Totaal ¹⁾		
	Mannen	Vrouwen	Totaal	Mannen	Vrouwen	Totaal	Mannen	Vrouwen	Totaal	Mannen	Vrouwen	Totaal
Beloeneezen	—	—	—	—	—	—	25	1	26	25	1	26
Atoni's	—	—	—	—	—	—	11	—	11	11	1	12
Rotineezen	1	4	5	8	5	13	31	12	43	40	21	61
Sawoeneezen	—	—	—	6	3	9	12	10	22	18	13	31
Endehers	2	—	2	16	17	33	95	76	171	115	97	212
Soembawareezen	2.019	1.868	3.887	16.784	14.287	31.071	29.195	32.509	61.704	48.269	48.925	97.194
Bimaneezen	24	26	50	212	149	361	518	303	821	760	483	1.243
Soembaneezen	1	1	2	14	11	25	96	43	139	113	55	168
Overigen uit Timor en O.	1	—	1	5	5	10	128	12	140	136	18	154
Bataks	—	1	1	2	—	2	3	1	4	5	2	7
Minangkabauers	—	—	—	—	—	—	4	—	4	4	—	4
Maleiers	—	1	1	5	1	6	5	8	13	10	10	20
Palembangers	—	—	—	—	—	—	2	1	3	2	1	3
Enggano's	—	—	—	1	1	2	10	4	14	11	6	17
Loeboeneezen	—	1	1	2	1	3	4	1	5	6	3	9
Bandjareezen	2	—	2	8	6	14	15	7	22	25	13	38
Sangireezen	—	—	—	—	—	—	1	2	3	1	2	3
Talauers	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	1
Minahassers	3	3	6	16	23	39	30	19	49	49	45	94
Overige landaarden v. Noord-Celebes	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	1
Toradja's	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	1
Boegineezen	95	117	212	866	698	1.564	1.737	1.590	3.327	2.709	2.418	5.127
Makassaren	23	28	51	343	277	620	619	585	1.204	986	893	1.879
Mandareezen	10	13	23	109	84	193	249	248	497	370	348	718
Saleiereezen	50	61	111	351	306	657	753	833	1.586	1.157	1.205	2.362
Wadjo's	3	2	5	25	18	43	56	70	126	84	91	175
Ternatanen	—	—	—	1	1	2	1	1	2	2	2	4
Amboneezen	3	3	6	7	10	17	26	12	38	36	25	61
Overigen v. Res. Ambon	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	1
Balineezen	—	—	—	6	—	6	12	14	26	18	14	32
Sasaks	27	13	40	139	132	271	275	359	634	442	506	948
Javanen	8	7	15	48	45	93	135	210	345	192	262	454
Soendaneezen	—	—	—	2	1	3	14	5	19	16	6	22
Madoereezen	1	1	2	14	10	24	25	18	43	40	29	69
Batavianen	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1	1
Baweanners	—	—	—	—	—	—	1	13	14	1	13	14
Onbekend	—	—	—	6	3	9	32	14	46	39	18	57
Zeenomaden	48	43	91	343	348	691	602	640	1.242	1.021	1.089	2.110
Totaal	2.321	2.193	4.514	19.339	16.442	35.781	34.726	37.622	72.348	56.717	56.616	113.333

¹⁾ Waaronder degenen, waarvan de leeftijd niet bekend is.

Tabel II.

Aantal beroepsbeoefenaars.

Onderafdeeling Soembawa.

Hoofdberoep	Mannen			Vrouwen			Totaal		
	Gehuwden	Anderen dan gehuwden	Totaal	Gehuwden	Anderen dan gehuwden	Totaal	Gehuwden	Anderen dan gehuwden	Totaal
1. Akkerbouw (inheemsche)	16.040	7.750	23.790	1.025	941	1.966	17.065	8.691	25.756
2. Tuinbouw	131	55	186	3	2	5	134	57	191
3. Suikercultuur (grootbedrijf)	16	—	16	—	3	3	16	3	19
4. Overige cultures (grootbedrijf)	—	1	1	—	—	—	—	1	1
5. Veeteelt	—	13	13	1	—	1	1	13	14
6. Visscherij	1.174	663	1.837	21	21	42	1.195	684	1.879
7. Jacht	6	1	7	—	—	—	6	1	7
8. Boschwezen	3	—	3	—	—	—	3	—	3
9. Boschproducten (verzamelen van)	11	23	34	—	—	—	11	23	34
11. Petroleum	2	2	4	2	1	3	4	3	7
12. Overige mijnbouw	—	4	4	2	—	2	2	4	6
13. Bereiding van Voedings- en genotmiddelen	33	13	46	20	25	45	53	38	91
14. Metaalbewerking	103	27	130	3	1	4	106	28	134
15. Textielnijverheid	59	64	123	5.319	5.040	10.359	5.378	5.104	10.482
16. Ceramiek	2	—	2	48	24	72	50	24	74
17. Hout- en bamboebewerking	51	24	75	708	229	937	759	253	1.012
18. Vervoermiddelen (vervaardiging van)	3	—	3	—	—	—	3	—	3
19. Leerbewerking	—	1	1	1	—	1	1	1	2
20. Kleedingindustrie	26	9	35	72	60	132	98	69	167
21. Overige nijverheid	32	12	44	2	1	3	34	13	47
23. Post, Telegraaf en Telefoon	12	5	17	—	—	—	12	5	17
24. Verkeer langs de wegen	49	20	69	1	—	1	50	20	70
25. Scheep- en luchtvaart	91	45	136	2	1	3	93	46	139
26. In voedings- en genotmiddelen (Handel)	212	79	291	361	178	539	573	257	830
27. In textiele stoffen (id.)	35	5	40	4	3	7	39	8	47
28. In ceramiek (id.)	—	1	1	2	1	3	2	2	4
29. In hout, bamboe en voorwerpen daarvan (id.)	25	9	34	2	1	3	27	10	37
31. In kleeding en lederwaren (id.)	2	1	3	—	1	1	2	2	4
32. Gemengde kleinhandel	202	64	266	164	106	270	366	170	536
34. Overige handel	16	1	17	1	4	5	17	5	22
36. Religieuze bedieningen	173	43	216	2	—	2	175	43	218
37. Medische verzorging	6	5	11	3	5	8	9	10	19
40. Onderwijs, opvoeding	41	35	76	1	—	1	42	35	77
In dienst van:									
41. Dessa	211	46	257	1	2	3	212	48	260
43. Zelfbesturende landschappen	61	16	77	—	—	—	61	16	77
44. Gouvernement	31	13	44	—	—	—	31	13	44
45. Politie	8	—	8	—	—	—	8	—	8
46. Leger	61	32	93	—	—	—	61	32	93
48. Van vermogen levenden	11	1	12	—	—	—	11	1	12
49. Huiselijke diensten	17	32	49	12	17	29	29	49	78
50. Onproductieven	2	5	7	2	—	2	4	5	9
51. Onvoldoende omschreven beroepen	236	244	480	209	199	408	445	443	888
Totaal	19.194	9.364	28.558	7.994	6.866	14.860	27.188	16.230	43.418

boch het was gela o vout 155
 Gilbert Blaas

KAART VAN DE BEVOLKINGSDICHTHEID VAN WEST-SOEMBAWA
VOLGENS DE GEGEVENS VAN DE VOLKSTELLING 1930.

SCHAAL 1:600 000.

